

Doctrina

studia społeczno-polityczne

Lista recenzentów zewnętrznych

prof. dr hab. Aleksandrs Baikovs

(Uniwersytet w Daugavpils)

prof. dr hab. Elżbieta Czykwin

(Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie)

prof. dr hab. Henryk Ćwięk

(Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie)

prof. dr hab. Adam Dobroński

(Uniwersytet w Białymstoku)

prof. dr hab. Michał Klimecki

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

prof. dr hab. Krzysztof Komorowski

(Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie)

prof. dr hab. Jan Maciejewski

(Uniwersytet Wrocławski)

prof. dr hab. Aleksander Malko

(Rosyjska Akademia Nauk)

prof. dr hab. Andrzej Ostrowski

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

dr hab. Krzysztof Sidorkiewicz, prof. uczelni

(Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu)

prof. dr hab. Włodzimierz Snapkowski

(Białoruski Uniwersytet Państwowy w Mińsku)

prof. dr hab. František Škvrnda

(Uniwersytet Ekonomiczny w Bratysławie)

prof. dr hab. Dariusz Szpoper

(Uniwersytet Gdański)

prof. dr hab. Wojciech Śleszyński

(Uniwersytet w Białymstoku)

prof. dr hab. Migiel Ayuso Torres

(Uniwersytet Papieski Comillas w Madrycie)

dr hab. Dariusz Wadowski

(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

prof. dr hab. Wiesław Walkiewicz

(Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie)

prof. dr hab. Paul Zawadzki

(CERSES/CNRS Centre de Recherche Sens, Ethique et Société CERSES

– Centrum Badawcze CNRS na Université Paris 5)

prof. dr hab. Janusz Zuziak

(Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie)

Instytut Nauk o Bezpieczeństwie

Doctrina

**studia społeczno-polityczne
16/2019**

Rada Naukowa: Maria Gołębiowska, Vladimiras Gražulis (Litwa), Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Jaczyński (redaktor naczelny), Wiktor Kirienko (Białoruś), Michał Klimecki, Mariusz Kubiak, Rusłan Puzikow (Rosja), Igor N. Sharukho (Białoruś), Władimir Snapkowski (Białoruś), Swietłana Szczudło (Ukraina), Stanisław Topolewski, Vladislavs Volkovs (Łotwa), Paul Zawadzki (Francja), Jacek Zieliński

Redaktor naczelny: Stanisław Jaczyński

Zastępca redaktora naczelnego: Cezary Kalita

Sekretarz redakcji: Adam Bobryk

Redaktorzy tematyczni:

filozofia, etyka: Cezary Kalita

historia najnowsza: Stanisław Jaczyński

nauki o bezpieczeństwie: Paweł Szmitkowski, Beata Gałek

socjologia, politologia: Adam Bobryk

stosunki międzynarodowe: Marlena Drygiel-Bielińska, Wiktoria Borecka (Białoruś)

redaktor statystyczny: Elżbieta Szczygielska

redaktorzy językowi: Aldona Borkowska (język rosyjski)

Katarzyna Łaskarzewska (język angielski)

redaktor ds. promocji i baz danych: Maciej Tołwiński

Projekt okładki: Mieczysław Legus

Pismo ukazuje się od 2004 roku w numeracji ciągłej.
Wydanie papierowe jest wersją pierwotną pisma.

Uznanie autorstwa

Użycie niekomercyjne 3.0 Polska (CC BY-NC 3.0 PL)

PL ISSN 1730-0274

Adres redakcji:

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Nauk o Bezpieczeństwie
ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, pokój 2.37 (tel. 25 643 18 68),
e-mail: stanislaw.jaczynski@uph.edu.pl (red. nac.);
cezary.kalita@uph.edu.pl (zastępca red. nac.);
adam.bobryk@uph.edu.pl (sekretarz redakcji)

<http://czasopisma.uph.edu.pl/index.php/doctrina>

© Copyright by Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2019

**Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach**

www.wydawnictwo-naukowe.uph.edu.pl

08-110 Siedlce, ul. Żytnia 17/19, tel. 25 643 15 20

Ark. wyd. 12.1. Ark. druk. 9.1.

Druk i oprawa: Mazowieckie Centrum Poligrafii

SPIS TREŚCI

Artykuły / Articles

Сергей Донских

Центрально-Восточная Европа как регион-складка
в эпоху глобализации 7

Ирина Грищенко

Реализация антицерковной политики советской власти
в 1920-1930-е годы на Гомельщине 25

Joanna Grubicka, Dorota Zbrozczyk

Cyberpatologie jako zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego 47

Tadeusz Kruczkowski

Zagadnienia dotyczące świadomości narodowej Polaków na Białorusi
w polskiej historiografii na początku XXI wieku 61

Elżbieta Kuzborska-Pacha, Małgorzata Aleksandrowicz

Wybrane aspekty wolności wypowiedzi
w kontekście praw mniejszości narodowych 83

Adam Kuź

The geopolitical dimension of the Russia-West relationship
in the concept of Eurasianism 103

Елизавета Копельцев-Левицкая

Правовые аспекты противодействия торговле детьми 117

Krystyna Skurjat

Zło – jako praktyka „zwykłych ludzi” 133

Jeremiasz Urban

Paryska „Kultura” wobec krajów regionu ULB
na przykładzie Litwy (1989-1991)
..... 149

Recenzje / Reviews

Adam Bobryk

Relacje większość-mniejszość. Problem autonomii
Barbara Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii.*
Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie,
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, ss. 431..... 165

Cezary Kalita

Obalić rząd czy zmienić zasady rządzenia? Iwan Krastew,
Demokracja: przepraszamy za usterki, tłum. M. Sutowski,
Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2015, ss. 95..... 177

Mateusz Matejuk

Wokół problematyki bezpieczeństwa. *Vademecum Bezpieczeństwa,*
red. Olga Wasiuta, Rafał Klepka, Rafał Kopeć,
Wydawnictwo LIBRON, Kraków 2018, ss. 777..... 185

Sprawozdania / Reports

Andrzej Sędek

Konferencja Naukowa „Funkcjonowanie współczesnej rodziny
w wymiarze ekonomicznym i społecznym”,
Warszawa 21 marca 2019 r..... 189

Сергей Донских

Гродненский государственный университет имени Янки Купалы
Факультет истории, коммуникации и туризма
Беларусь
ORCID: 0000-0003-1832-4428

Центрально-Восточная Европа как регион-складка в эпоху глобализации

Central-Eastern Europe as a fold-region
in the era of globalization

Europa Środkowo-Wschodnia jako
„pofałdowany-region” (G. Deleuze) w epoce globalizacji

Аннотация: На примере Центрально-Восточной Европы в регионах доказывается. Доказывается, что в эпоху глобализации на смену модели региона-пограничья идет модель региона-складки. Раскрываются особенности новой региональной формы. Делается вывод, что изменения в восприятии регионального пространства детерминируют региональные социально-демографические процессы – депопуляцию в странах Центрально-Восточной Евр опы.

Ключевые слова: регион, пограничье, складка, Центрально-Восточная Европа

Abstract: On the example of Central-Eastern Europe at the beginning of the XXI century, new trends in the positioning of regions are revealed. It is proved that in the era of globalization, the model of the borderland-region is replaced by the model of the fold-region. The features of the new regional form are revealed. It is concluded that changes in the perception of the regional space determine regional socio-demographic processes – depopulation in the countries of Central and Eastern Europe.

Keywords: region, borderland, fold-region, Central-Eastern Europe

Abstrakt: Na przykładzie Europy Środkowo-Wschodniej, w początkach XXI wieku pojawiają się nowe tendencje w pozycjonowaniu regionów. Okazuje się, że w epoce globalizacji, model regionu pogranicza zmienia model „regionu pofałdowanego” w znaczeniu „fałdy”, jakie jej nadał G. Deleuze. Ujawnia się

specyfika nowej regionalnej formy. Stwierdzono, że zmiany w postrzeganiu przestrzeni determinują regionalne procesy społeczno-demograficzne, tj. depopulacja w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Słowa kluczowe: region, pogranicze, „pofałdowany region”, Deleuze, Europa Środkowo-Wschodnia

Обратной стороной процесса глобализации является стремительная регионализация мира. Старые географические понятия стали наполняться новым историческим, цивилизационным и социокультурным содержанием, превращаясь в элементы эпической «мифогеографии». Процесс «регионотворчества» занятие, безусловно, увлекательное. В своих основах это типичный социальный конструктивизм, который озабочен не столько отражением (возрождением, популяризацией) некоей социокультурной реальности, сколько позиционированием определенного региона как субъекта и/или объекта глобального мира. Очевидно, что за исключением узкой группы глобальных городов с населением более 10 млн. Человек, все прочие локальности в эпоху глобализации вынуждены группироваться в определенные регионы. Это единственный шанс отстоять и продвигать свои интересы в современном мире.

Следует подчеркнуть, что проблемой «регионотворчества» как самоосмысления и позиционирования не страдают в центрах глобального мира. Это занятие – удел аутсайдеров эпохи глобализации. Как точно заметил немецкий ученый Себастьян Конрад, применительно к нарративам глобальной истории проблема собственной уникальности волнует исследователей из таких стран, как Германия, Россия и Япония, которые в значительной степени развиваются своим особым путем. В то время как ученых из США или Великобритании больше интересует проблематика своей исключительности – комплекс географических, исторических и социально-культурных причин, позволивший этим странам «создать современный глобальный мир»¹.

¹ С. Конрад, *Что такое глобальная история?*, Москва 2018, с. 63.

Для стран Второго и Третьего мира неизбежный процесс региональной идентификации в первую очередь связан с выбором между презентацией и репрезентацией. Чаще всего речь идет о необходимости адаптации ранее артикулированной репрезентации под свои актуальные интересы и цели. В случае презентации конструирование региона есть творческий процесс локальных (национальных, региональных) элит, которые таким путем пытаются позиционировать, отстаивать и продвигать свои национальные и/или региональные интересы. В случае репрезентации модель и образ региона зачастую привносятся извне с последующей рецепцией и присвоением (интериоризацией) локальным сообществом определенного регионального дискурса.

Как правило, за репрезентацией стоят старые имперские дискурсы, которые отвергаются национальными элитами, но опираются на столь глубокую историческую традицию, что быстро элиминировать их из общественного сознания не представляется возможным. Например, для современной российской общественно-политической мысли по-прежнему актуально понятие Прибалтики, как субрегиона в составе трех государств: Латвии, Литвы и Эстонии. В то же время интеллектуальные и политические элиты этих государств однозначно определяют свою региональную принадлежность как балтийскую. Очевидно, что сопричастность к Балтийскому региону позволяет Латвии, Литве и Эстонии позиционировать себя как собственно европейские страны, а концепт Прибалтики соотносит их с пространством Восточной Европы, от которой национальные элиты указанных стран хотели бы максимально дистанцироваться.

Проблема зачастую заключается в том, что для государств с относительно невысоким экономическим и демографическим потенциалом количество «региональных проектов» собственной идентификации намного больше, нежели для «крупных игроков» на региональной и глобальной сцене. Например, для Швеции региональный выбор ограничен всего двумя проектами:

Северная Европа («нордизм») и/или Балтийский регион². Для Польши проблема региональной идентичности последние 25–30 лет тесно связана с концептом «Центрально-Восточная Европа». Он позволил стране дистанцироваться от классического просветительского концепта вечно отстающей Восточной Европы – сферы перманентного российского влияния, а также объединить усилия с соседями: Венгрией, Словакией и Чехией (странами «Вышеградской группы»). Примечательно, что в англоязычном дискурсе по-прежнему подчеркивается восточный вектор данного региона – «East-Central Europe» (а не «Europa Środkowo-Wschodnia»), что является очевидной данью уважения классическому устоявшемуся дискурсу Восточной Европы³.

Применительно к Беларуси на сегодняшний день можно говорить о пяти более-менее известных региональных проектах, которые по своему воспринимают, объясняют и детерминируют контекст позиционирования страны на мировой арене:

- Восточная Европа как отстающий и/или догоняющий исторический регион относительно классического Запада (Западной Европы). Исторически это самый первый и наиболее влиятельный региональный дискурс, который опирается на высокий авторитет социальной философии эпохи Просвещения. С конца XVIII в. либеральные, марксистские и неолиберальные интеллектуалы осмысливали прошлое, настоящее и будущее Беларуси через концепт «Восточной Европы» как нечто, требующее преодоления и модернизации⁴.
- Западная Русь как часть самобытной восточнославянской православной цивилизации. Дискурс западнорусизма известен со второй половины XIX в. Изначально он был нацелен на возрождение «исконно русских начал» в Западном крае

² А.С. Макарычев, *Идентичности балтийских пространств: сетевое взаимодействие или конкуренция региональных проектов?*, [в:] *Идентичность в контексте глобализации: Европа, Россия, США*, ред. В.Н. Брюшинкин, Калининград 2003, с. 149.

³ Л. Вульф, *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*, Москва 2003.

⁴ Ibidem.

Российской империи (в современной интерпретации «Русского мира») посредством укрепления восточнославянского единства⁵. В настоящее время западнорусский региональный проект представлен в Беларуси не только в академических кругах, но также и активно действующими интернет-ресурсами («Regnum», «Западная Русь» и др.)⁶.

- Евразийский проект, получивший обоснование в 20–30-х гг. XX в. в среде русской эмиграции и ставший широко известным в постсоветском мире с конца XX в. Парадокс, но евразийский дискурс, занимая маргинальное положение в интеллектуальном пространстве Беларуси, отлично коррелирует с внешней политикой республики в начале XXI в.
- Центрально-Восточная Европа – региональный концепт, разработанный во второй половине XX в. эмигрантами и диссидентами из социалистических стран Восточной Европы, преимущественно венгерского и польского происхождения. Центрально-Восточная Европа рассматривалась как настоящая Европа, силой исторических обстоятельств попавшая за коммунистический «железный занавес», как многонациональный регион и давний объект агрессии со стороны Германской и Российской империй⁷. В настоящее время этот дискурс получил широкое распространение вплоть до своей институционализации в «Вышеградской четверке» (региональное политическое объединение Венгрии, Польши, Словакии и Чехии) и программе ЕС «Восточное партнерство».
- Пограничье Восточной Европы – единственный региональный проект, который относительно Беларуси может претендовать на статус презентации, поскольку он был разработан в начале XXI в. группой белорусских интеллектуалов, организованных

⁵ А.І. Цьвікевіч, *«Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі і грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст.*, Менск 1993.

⁶ *Современные глобальные трансформации и проблема исторического самоопределения восточнославянских народов*, под ред. Ч.С. Кирвеля, Гродно 2009.

⁷ *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, ред. J. Kłoczowski, Lublin 2000; J. Szücs, *Trzy Europy*, Lublin 1995.

вокруг Павла Терешковича и Игоря Бобкова. Они рассматривали Беларусь, Украину и Молдову как уникальное «большое Пограничье», со своей исторической судьбой, локализованное между Европой и Россией⁸. Данный проект не нашел поддержки и понимания у национальных элит, которые взяли курс на различные векторы интеграции в более широкие региональные объединения глобального мира: СНГ или ЕС.

Все указанные выше региональные проекты имеют одну общую черту – они воспринимают и структурируют пространство исходя из логики традиционного земледельческого общества. Здесь иерархия центр – провинция и/или периферия – пограничье фундирована извечными концентрическими кругами повседневного бытия: усадьба – огород – поле – луг – лес – край. Однако для глобального мира максимальное освоение всего наличного физического пространства не является приоритетом. Компрессия пространства и времени помноженная на вездесущие IT-технологии детерминируют иное восприятие и структурирование пространства – это наброшенная на мир сеть с точками входа и потоками между ними. Это мышление преимущественно линиями и направлениями, а не сопряженными близлежащими территориями. Его повседневный коррелят – парковки и остановки общественного транспорта и маршруты между ними. Для людей, осваивающих мир в постиндустриальных категориях эпохи глобализации, тотальное присвоение пространства не имеет смысла⁹.

Глобальные города занимают место центральных регионов традиционного общества. По сути это локальности, которые предоставляют максимально широкие возможности в качестве точек входа в глобальные сети: коммерческие, информационные, транспортные, финансовые, культурные и т.п. В глобальных городах скорость и плотность пересекающихся потоков достигают своего максимума, что является важнейшим условием их успеха

⁸ *После империи: исследования восточноевропейского Пограничья*, под ред. И. Бобкова, С. Наумовой, П. Терешковича, Вильнюс 2005.

⁹ С.В. Донских, *Социальные особенности восприятия и конструирования пространства*, [в:] *Актуальные проблемы современного социогуманитарного знания*, под ред. Ч.С. Кирвеля, Гродно 2015, с. 226–237.

в глобальном мире. В 2008 г. впервые в истории человечества численность городского населения в глобальном масштабе превысила число сельских жителей. С этого времени количество горожан будет лишь возрастать. В первую очередь за счет жителей мегаполисов с населением в 5 млн. человек и больше. По существу, мегаполисы и глобальные города – это основные акторы глобализации, для жителей которых глобальность является повседневностью. Насколько для жителей глобальных городов – обитающих в мире из центров (точек входа в глобальные сети и потоки) – будут актуальны проблемы регионов и пограничий?

Очевидно, что физическое пространство, как протяженность и площадь с определенным ландшафтом, никуда не исчезнет. Его элиминирование произойдет в первую очередь в сознании людей и детерминирует новые повседневные практики и жизненные стратегии. В качестве рабочей гипотезы можно предположить, что на смену мышлению в категориях регионов как провинций или пограничий (периферий, краев) может прийти восприятие пространства как сферы, на поверхности которой идет перманентный процесс образования складок. Движущая сила этого процесса – стремление глобальных городов, как центров глобализации, стать еще ближе друг к другу, повысить эффективность своего взаимодействия. Результат этого процесса – со временем все большее число регионов (пограничий, провинций) будет деформироваться в пространства-складки, сжиматься и проваливаться вглубь глобального мира. Эти регионы останутся на физических картах, но они съезжатся и исчезнут на картах ментальных.

Присвоение человеком какого-либо пространства всегда происходило в двух формах: освоения пространства за счет хозяйственной деятельности и повседневных практик и объяснения пространства с помощью религии, искусства, философской и научной мысли. Обе формы неразрывно связаны друг с другом. Как отметила немецкая исследовательница Дорис Бахманн-Медик, пространство как процесс социального производства восприятия, использования и освоения тесно

связан с символическим уровнем репрезентации пространства (посредством кодов, знаков, карт)¹⁰. В традиционном обществе первая составляющая процесса присвоения пространства – его освоение – всегда рано или поздно корректировала объяснение пространства. В современном обществе на первый план выходит виртуальная реальность во всем своем многообразии: от электронных средств массовой информации до компьютерных игр и дополненной реальности разного рода навигаторов. Образно говоря, мир модных и вездесущих гаджетов осуществляет детерриториализацию и ретерриториализацию пространства существования современного человека: реальный мир складывается или схлопывается в виртуальной реальности, а «культурная топография» объективируется в повседневной жизни человека.

Примечательно, что в начале XXI в. в процессе реализации интеллектуального проекта обоснования региона Пограничья Восточной Европы метафора складки была предложена белорусской исследовательницей Ольгой Шпарагой, которая рассматривала складку как модель субъективации применительно к ситуации Пограничья¹¹. Однако на тот момент эта идея оказалась невостребованной. В гуманитарных науках понятие складки получило известность с конца XX в. благодаря работе французского мыслителя Жюль Делёза *Складка. Лейбниц и барокко*, который осуществил трансфер понятия складки из онтологии и натурфилософии Г.В. Лейбница в область постмодернистской гносеологии и философской антропологии¹². Образно говоря, через понятие складки в постмодернизме стало возможным реанимировать онтологический статус субъекта не противопоставляя его внешнему миру, а через его «стибы и удвоения» – посредством самоутверждения границ и формирования Другого через отчуждения (стиба) части Себя.

¹⁰ Д. Бахманн-Медик, *Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре*, Москва 2017, с. 347.

¹¹ О. Шпарага, *О необходимости субъективации Пограничья*, [в:] *После империи: исследования восточноевропейского Пограничья*, под ред. И. Бобкова, С. Наумовой, П. Терешковича, Вильнюс 2005.

¹² Ж. Делёз, *Складка. Лейбниц и барокко*, Москва 1997.

Однако что, если метафора складки может быть применима не только к процессу утверждения субъекта, но также и к позиционированию региона? Более того, почему речь должна идти только о субъективации? По модели складки может протекать и процесс объективации. В данном случае – осуществленный извне процесс выделения, обоснования и позиционирования определенного региона как классическая репрезентация в духе теории «ориентализма» Эдварда Саида. Этот момент хотелось бы подчеркнуть особо – не отдельные регионы позиционируют себя в качестве регионов-складок, а глобальный мир (глобальные центры, глобальные акторы) формируют из тех или иных пространств регионы-складки поверх традиционных национальных или административных границ.

В качестве примера целесообразно обратиться к популярному в последние годы региональному концепту Центрально-Восточной Европы. В максимально широком понимании Оскара Галецкого – это территория от Финляндии на севере до Греции на юге, которая является широким пограничьем между Европой и Россией – Евразией¹³. При таком максимально широком подходе – это 14 европейских стран, включая субрегион Пограничья Восточной Европы (Беларусь, Украина и Молдова).

В конце XX в. большинство стран данного региона были уверены в своем светлом будущем – скором переходе-возвращении из Второго мира (социалистического и тоталитарного) в Первый мир (капиталистический и демократический). В начале XXI в. для большинства из них эта мечта сбылась, но трансформация постсоциалистической Восточной Европы в либерально-демократическую Центрально-Восточную Европу обернулась для данного региона стремительной депопуляцией. Этот негативный тренд, как показывают данные аналитиков американского ЦРУ (CIA), не зависит от геополитического выбора (ЕС или СНГ) или уровня их экономического развития. В таблице 1 приведены данные по численности и динамике населения широко понимаемого региона Центрально-Восточной Европы за 2000,

¹³ J. Kłoczowski, *Wprowadzenie*, [в:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, ред. J. Kłoczowski, t.1, Lublin 2000, s. 18.

2017 (ВВП на душу населения) и 2020 (по оценке аналитиков ЦРУ) годы, а также сальдо миграции за 2020 г.

Государства в таблице размещены по географическому принципу – с севера на юг. Для сравнения в таблице 1 также приведены аналогичные данные по Европейскому Союзу (с Великобританией) и России. Данные по ЕС на 2000 г. даны исходя из фактического состава объединения – 15 государств. Следует отметить, что данные по Украине представлены без учета того факта, что в настоящее время украинское правительство не контролирует Крым и значительную часть территории Донецкой и Луганской областей. По словам украинского министра Дмитрия Дубилета, фактическая численность населения на территории украинского государства в декабре 2019 г. составляла 37 289 тыс. человек¹⁴. Это на 6 634 тыс. человек меньше, нежели численность населения, которой оперируют аналитики ЦРУ, учитывающие всю официальную территорию украинского государства.

Первый очевидный вывод, который следует из таблицы – все страны широко понимаемой Центрально-Восточной Европы имеют очевидные демографические проблемы и неспособны собственными силами не только воспроизводить, но даже сохранить свое население. Показатель фертильности – число рождений на одну женщину во всех странах региона намного ниже показателя, который обеспечивает простое воспроизводство населения – 2,1 рождений на одну женщину. Наиболее неблагоприятная ситуация в этом плане на 2020 г. зафиксирована в Греции, Румынии и Польше – всего 1,38 рождений на одну женщину.

¹⁴ Численность населения Украины в декабре 2019 г., <https://nash.kharkiv.ua/chislennost-naseleniya-ukrainy/>, (дата доступа: 28.01.2020).

Таблица 1.

Источник: собственная разработка автора на основе данных *The World Factbook CIA*, www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/, (дата доступа: 28.01.2020).

Страна	2000 год		2020 год						ВВП на душу населения в \$, в 2017 г.
	Численность населения, в млн. чел.	Рост населения, в %	Численность населения, в млн. чел.	Рост населения, в %	Фертильность	Сальдо миграции (мигрантов на 1 000 чел.)	Доля детей от 0 до 14 лет, в %	Доля молодежи от 15 до 24 лет, в %	
Финляндия	5 167	0,17	5 572	0,30	1,74	2,6	16,41	10,95	44 500
Эстония	1 431	-0,59	1 227	-0,65	1,61	-3,1	16,22	8,86	31 700
Латвия	2 405	-0,84	1 881	-1,12	1,53	-5,9	15,32	9,00	27 700
Литва	3 621	-0,29	2 731	-1,13	1,60	-5,9	15,26	10,23	32 400
Беларусь	10 367	-0,17	9 478	-0,27	1,50	0,7	16,09	9,59	18 900
Польша	38 646	-0,04	38 282	-0,19	1,38	-0,3	14,83	9,80	29 600
Чехия	10 272	-0,08	10 702	0,06	1,48	2,3	15,17	9,20	35 500
Словакия	5 408	0,12	5 441	-0,05	1,44	0,2	15,13	10,06	33 100
Венгрия	10 139	-0,33	9 772	-0,28	1,47	1,3	14,54	10,43	29 600
Украина	49 153	-0,83	43 923	-0,10	1,56	2,3	16,16	9,28	8 800
Молдова	4 431	-0	3 364	-1,06	1,58	-9,0	18,31	11,27	6 700
Румыния	22 411	-0,21	21 303	-0,37	1,38	-0,2	14,12	10,31	24 600
Болгария	7 797	-1,16	6 967	-0,65	1,49	-0,3	14,52	9,40	21 800
Греция	10 602	0,21	10 607	-0,31	1,38	0,9	14,53	10,34	27 800
Россия	146 000	-0,38	141 722	-0,16	1,60	1,7	17,24	9,54	27 900
Европейский Союз (ЕС)	378 040	0,40	517 111	0,19	1,62	2,4	15,43	10,62	40 900

Справедливости ради следует отметить, что Европейский Союз и Российская Федерация также имеют низкие показатели фертильности – 1,62 и 1,60 соответственно, что ненамного лучше, чем показатели по региону Центрально-Восточной Европы и также не обеспечивает простое воспроизводство населения. Очевидно, что низкая рождаемость – это общеевропейский социально-культурный тренд как минимум на первую половину XXI в., который не зависит от экономической ситуации в конкретном государстве и программ стимулирования рождаемости.

За последние 20 лет рост населения отмечен лишь по краям региона Центрально-Восточной Европы – в Финляндии, Чехии, Словакии и Греции. Во всех случаях он был достигнут исключительно за счет положительного сальдо международной миграции: +2,6 мигрантов на 1 000 жителей в Финляндии, +2,3 в Чехии, и +0,9 в Греции. В Словакии с 2018–2019 гг. Демографические тенденции стали соответствовать региональным. Поэтому в 2020 г. аналитики ЦРУ прогнозируют незначительную убыль населения, которое медленно росло в начале XXI в. Ожидаемо, наибольший прирост населения за счет мигрантов зафиксирован в странах региона с самым высоким ВВП на душу населения: Финляндия – 44 500 \$ и Чехия – 35 500 \$. Демографические тенденции в этих странах в целом совпадают с соответствующими процессами в рамках Европейского Союза.

В 10 странах Центрально-Восточной Европы в 2000–2020 гг. зафиксировано сокращение населения. Наиболее неблагоприятные демографические тенденции в Литве, Латвии, Болгарии, Румынии и Молдове, которые теряют около 1% своего населения ежегодно. По данным экспертов ООН только за 2010–2019 гг. население Литвы уменьшилось на 12%, Латвии на 10%, Болгарии на 6%, Румынии на 5,5%, Украины на 4%, Греции на 3,8%, Венгрии на 2,5%. Из 27 государств и территорий, на которых эксперты ООН в области демографии зафиксировали устойчивые процессы депопуляции, 15 являются европейскими государствами, а 9 из них – это страны Центрально-Восточной Европы: Литва, Латвия, Болгария, Румыния, Украина, Греция, Венгрия, Польша,

Молдова¹⁵. По прогнозам экспертов ООН в течение 2019-2050 гг. глобальный список стран, которые теряют свое население, увеличится с 27 до 55 государств и территорий. К сожалению, в него войдут 13 из 14 стран широко понимаемой Центрально-Восточной Европы, за исключением Финляндии. Причем население Литвы, Болгарии и Латвии сократится на 22–23%¹⁶.

Обращает на себя внимание тот факт, что демографические проблемы в Центрально-Восточной Европе слабо коррелируют с экономическими процессами. Например, в Литве ВВП на душу населения в 2020 г. прогнозируется на уровне 32 400 \$, что немногим ниже аналогичного показателя в Чехии – 35 500 \$. При этом сальдо международной миграции в Чехии является положительным, а в Литве пугающе отрицательным –5,9 мигрантов на 1 000 жителей. В соседней Беларуси при ВВП на душу населения всего в 18 900 \$ сальдо международной миграции является положительным +0,7 человек на 1 000 жителей. Также нельзя объяснить демографические проблемы историческими и культурными факторами. С этими трудностями сталкиваются все страны региона: православная Греция, которая никогда не входила в состав социалистического блока, католическая Словакия, которая имеет опыт «социалистического строительства», и лютеранская Эстония, которая почти полвека являлась частью СССР.

Однозначно соответствуют стереотипу «высокий уровень жизни → рост населения» (за счет миграции и рождаемости) лишь две страны широко понимаемой Центрально-Восточной Европы: Финляндия (положительный пример) и Молдова (отрицательный пример). Во всех остальных случаях прямой зависимости между этими социальными процессами не наблюдается, даже с учетом особого случая Украины, которая находится в условиях замороженного военного конфликта.

Можно предположить, что острые демографические проблемы стран Центрально-Восточной Европы обусловлены: во-

¹⁵ *World Population Prospects 2019 Highlights*, New York 2019, с. 15.

¹⁶ *Ibidem*.

первых, негативными общеевропейскими демографическими тенденциями, во-вторых, изменением статуса региона на «ментальных картах» XXI в. Западноевропейские страны нивелируют спад рождаемости за счет международной миграции, используя свой статус одного из центров глобализации с высоким уровнем жизни. Центрально-Восточная Европа по объективным причинам не может позиционировать себя подобным образом. Даже страны региона, которые являются членами ЕС, имеют ВВП на душу населения 50–75% от среднего по Европейскому Союзу. Для большинства стран Центрально-Восточной Европы характерно крайне осторожное отношение к мигрантам. Это обусловлено особым историческим опытом. Для многих народов Центрально-Восточной Европы национальное государство есть не просто данность, но высшая ценность. За обладание своим национальным государством пришлось заплатить большими жертвами и десятилетиями национально-освободительной борьбы. Это национальное государство все еще воспринимается как объект внешней угрозы. В этих условиях иммигрантам очень сложно интегрироваться в новое общество, тем более, когда для этого отсутствуют очевидные экономические стимулы и глобальные города – столь притягательные для международной миграции.

На рубеже XX–XXI вв. Центрально-Восточная Европа надеялась стать регионом-пограничьем между Западом и Востоком и с большой выгодой для себя использовать это транзитное местоположение. К сожалению, логика глобализации привела к ее трансформации в первый в глобальном мире регион-складку. Несмотря на все протесты и инициативы местных политических элит (идея «Межземноморья» или проект «Восточного партнерства») и титаническую работу интеллектуалов, регион просто сложился на ментальной карте глобального мира, обнажив прямые финансово-экономические и сырьевые потоки между двумя региональными центрами глобализации – Германией и Россией. Оказалось, что для глобального мира центров (узлов) и потоков (сетей) любые посредники в виде регионов-пограничий, да еще и с ярко выраженной национальной идентичностью –

непозволительная роскошь. Гораздо большую ценность имеют т.н. «транснациональные пространства» (океаны, моря, воздушные пространства и прочие «экстерриториальности», включая виртуальное пространство), которые позволяют глобальным акторам напрямую взаимодействовать друг с другом¹⁷. Яркое свидетельство новой тенденции – строительство трубопроводов между Россией и странами Западной Европы по дну Балтийского и Черного морей (Северный поток и Южный поток). Эти проекты просто обходят всю Центрально-Восточную Европу и тем самым «складывают» ее в сознании экономистов и политиков. Новый образ Центрально-Восточной Европы имплицитно воздействует на ее восприятие, как в глобальном мире, так и местными жителями, особенно молодежью, которая меньше связана историческими национальными традициями. Объективный результат новой ментальной карты – отрицательное сальдо международной миграции и стремительная депопуляция в регионе Центрально-Восточной Европы.

Возвращая заявленную проблему в контекст социального конструктивизма как «регионотворчества» можно предположить, что очевидной слабостью концептов Центрально-Восточной Европы или Пограничья Восточной Европы было их обоснование и позиционирование исходя из Европы как целого, как региона в составе Европы. Для глобального мира европоцентризм часто воспринимается как пройденный исторический этап, для чего используется модная метафора «провинциализации Европы»¹⁸. В современную эпоху демаркация и позиционирование региона должно осуществляться как его субъективация в глобальном масштабе с использованием всех возможностей «транснациональных пространств». Очевидно, что для интеллектуальных и политических элит национальных государств Центрально-Восточной Европы сделать этот шаг будет очень непросто – слишком много сил и времени было положено на то, чтобы

¹⁷ С. Конрад, *Что такое глобальная история?*, Москва 2018, с. 154–157.

¹⁸ D. Chakrabarty, *Provincializacja Europy: Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, Poznań 2011.

«вернуться в Европу». Однако рано или поздно глобальное позиционирование Центрально-Восточной Европы как региона-складки заставит осуществить ревизию данного концепта.

Библиография / References

- Bahmann-Medik D., *Kul'turnye povoroty. Novye orientiry v naukah o kul'ture*, Moskva 2017. [Бахманн-Медик Д., *Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре*, Москва 2017].
- Chakrabarty D., *Prowincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, Poznań 2011.
- Čislennosť naseleniâ Ukrainy vdekabre 2019 g., <https://nash.kharkiv.ua/chislennost-naseleniya-ukrainy/>, (data dostupa: 28.01.2020). [Численность населения Украины в декабре 2019 г., <https://nash.kharkiv.ua/chislennost-naseleniya-ukrainy/>, (дата доступа: 28.01.2020)].
- Delěz Ž., *Skladka. Lejbnic i barokko*, Moskva 1997. [Делёз Ж., *Складка. Лейбниц и барокко*, Москва 1997].
- Donskich S.V., *Social'nye osobennosti vospriâtiâ i konstruïrovaniâ prostranstva*, [v:] *Aktual'nye problemy sovremennogo sociogumanitarnogo znaniâ*, pod red. Č.S. Kirvelâ, Grodno 2015. [Донских С.В., *Социальные особенности восприятия и конструирования пространства*, [в:] *Актуальные проблемы современного социогуманитарного знания*, под ред. Ч.С. Кирвеля, Гродно 2015].
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, ред. J. Kłoczowski, t. 1, Lublin 2000.
- Kłoczowski J., *Wprowadzenie*, [в:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, ред. J. Kłoczowski, t.1, Lublin 2000.
- Konrad S., *Čto takoe global'naâ istoriâ?*, Moskva 2018. [Конрад С., *Что такое глобальная история?*, Москва 2018].
- Makaryčev A.S., *Identičnosti baltijskih prostranstv: setevoe vzaimodejstvie ili konkurenciâ regional'nyh projektov?* [v:] *Identičnosť v kontekste globalizacii: Evropa, Rossiâ, SŠA*, red. V.N. Brūšinkin, Kaliningrad 2003. [Макарьчев А.С., *Идентичности балтийских пространств: сетевое взаимодействие или конкуренция региональных проектов?* [в:] *Идентичность в контексте глобализации: Европа, Россия, США*, ред. В. Н. Брюшинкин, Калининград 2003].

- Posle imperii: issledovaniâ vostočnoevropejskogo Pogranič'â*, pod red. I. Bobkova, S. Naumovoj, P. Tereškoviča, Vil'nūs 2005. [*После империи: исследования восточноевропейского Пограничья*, под ред. И. Бобкова, С. Наумовой, П. Терешковича, Вильнюс 2005].
- Sovremennye global'nye transformacii i problema istoričeskogo samoopredeleniâ vostočnoslavânskikh narodov*, pod red. Č.S. Kirvelâ, Grodno 2009. [*Современные глобальные трансформации и проблема исторического самоопределения восточнославянских народов*, под ред. Ч.С. Кирвеля, Гродно 2009].
- Szücs J., *Trzy Europy*, Lublin 1995.
- The World Factbook CIA*, www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/, (дата доступа: 28.01.2020).
- Ts'vikiyevich A.I., *«Zapadno-russizm»: Narysy z historyi i hramadzkaŭ mys'li na Byelarusi w XIX pachatku XX st.*, Myensk 1993. [Цвiкeвiч A.I., «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі і грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст., Менск 1993].
- Vulf L., *Izobretaâ Vostočnuŭ Evropy: Karta civilizacii v soznanii èpohi Prosvešeniâ*, Moskva 2003. [Вульф Л., *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*, Москва 2003].
- World Population Prospects 2019 Highlights*, United Nations, New York 2019.

Ирина Грищенко

Гомельский государственный технический университет
имени П.О. Сухого
Гуманитарно-экономический факультет
Беларусь
ORCID: 0000-0003-3231-8008

Реализация антицерковной политики советской власти в 1920-1930-е годы на Гомельщине

The anti-clerical policy of the Soviet government
in the 1920-1930 in the Gomel region

Antycerkiewna polityka władzy radzieckiej
w latach 1920-1930 na Homelszczyźnie

Аннотация: В статье охарактеризованы основные направления антицерковной политики советской власти в 1920-1930 гг. Анализируя архивные материалы по Гомельщине, автор показал реакцию рабочих и крестьян на политику большевиков по отношению к церкви. В статье представлены результаты конфронтации верующих и атеистического государства.

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, антицерковная политика, обновленчество, политические репрессии

Abstract: The article presents the characteristics of the main directions of anti-church policy of the Soviet power in the 1920-1930s. Base on archival material in the Gomel region, the authors showed the reaction of worker-peasant medium on Bolshevik policy against the church. The analysis results of the confrontation of believers and atheist state.

Keywords: Russian Orthodox Church, anti-church policy of the Soviet power, church shism, church dissents, political repression

Abstrakt: W artykule scharakteryzowano podstawowe kierunki antycerkiewnej polityki władzy radzieckiej realizowanej w latach 1920-1930. Analizując archiwalne materiały dotyczące obwodu homelskiego, autorka ukazała reakcję środowiska robotniczo-chłopskiego na politykę bolszewików wobec Cerkwi. W artykule przedstawiono rezultaty konfrontacji wierzących i ateistycznego państwa.

Słowa kluczowe: Rosyjska Cerkiew Prawosławna, polityka antycerkiewna, odnowicielstwo, Józefici, represje polityczne

Борьба с религией вообще и с Русской Православной Церковью в частности стала для большевиков важной составляющей их политики. Однако процесс строительства социализма принял своеобразный религиозный характер, что было отмечено рабочими фабрики «Красный Октябрь» г. Гомеля, которые негативно восприняли призыв закрыть церкви: «А разве теперь не верят, вот же утвердились в Ленине и Сталине. Это тоже своего рода религия. Теперь на каждом шагу услышишь – Ленин сказал, Сталин сказал»¹.

Антицерковный характер политики большевиков проявился в первых же законопроектах 1917-1918 гг. В соответствии с ними церковь лишалась прав юридического лица, ликвидировались духовные учебные заведения, государство не признавало церковный брак. Итогом стал декрет «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» (23 января 1918 г.). Несмотря на провозглашенную свободу совести, церковь была выведена за пределы общественной жизни.

Методы и формы борьбы с религией и церковью, предлагаемые вождем пролетариата, были весьма противоречивы. С одной стороны, В.И. Ленин призывал сражаться с духовенством идейным оружием, т.е. просветительно-пропагандистскими методами, не оскорбляя чувств верующих. С другой стороны, В.И. Ленин инициировал разграбление церковного имущества и репрессии в отношении духовенства. Репрессивные действия и факты глумления над святынями приходили в противоречие с советским законодательством. Принцип отделения церкви от государства нарушался грубым вмешательством властей во внутреннюю жизнь церкви. Если в первые годы советской власти антирелигиозные кампании отличались крайней агрессивностью, то в годы нэпа – период относительного либерализма советской системы – допускались дискуссии на религиозные темы, организовывались встречи большевистских агитаторов со служи-

¹ *Отчеты ГПУ о коллективизации, индустриализации, настроениях рабочих Гомеля 1930 г.*, Государственный архив общественных объединений Гомельской области (ГАООГО). Ф. 3. Оп.1. Д.714. Т. 2. Л. 13.

телями культа. Однако наряду с этим новая власть продолжала проводить изъятие церковных ценностей, вскрытие святых мощей, арестовывать наиболее активных священников, выступавших в поддержку Патриаршей церкви против обновленческого раскола. О бесправности православной церкви при советской власти можно судить по тому, как закрывались храмы. В Гомеле в 1923 г. была ликвидирована военная Свято-Георгиевская церковь. Ее имущество перенесли в Петропавловский собор. Власти считали, что колокола, паникадила не являются церковным имуществом и ограничились передачей церкви только икон и иконостаса². Судя по действиям властей, закрытие храма было самоцелью, а использование бывшего культового здания – вопрос второстепенный.

Непоследовательность действий большевиков в отношении церкви можно проследить по партийным циркулярам и сводкам ГПУ. «Закрытие церквей в деревне должно проводиться в административном порядке без нарушений законности. Нельзя создавать ореол мученичества вокруг религии и ее служителей. В то же время целесообразно усилить и развернуть агитацию за передачу церковных помещений под школы и иные культурные учреждения, за снятие части колоколов для тех или иных нужд»³. Циркуляр призывал партработников проявлять в работе с верующими такт, терпение и опираться на мнение большинства, которое (мнение) необходимо формировать в нужном партии направлении⁴. Циркуляр ЦК по вопросам антирелигиозной агитации предупреждал, что «нарочито грубые приемы вместо серьезного анализа и разъяснения не ускоряют, а затрудняют освобождение трудящихся масс от религиозных предрассудков»⁵. Уничтожение икон – «священная» обязанность коммуниста

² Переписка с губисполкомом, уисполкомами и отделениями милиции о закрытии молитвенных домов. 1923 – 1925, Государственный архив Гомельской области (ГАГО). Ф. 9. Оп. 1. Д. 30. Л. 33-51об.

³ Циркуляры губкома укомам и райкомам Гомельской РКП, ГАООГО. – Фонд 2.– Оп. 1. – Д. 338. Л. 46.

⁴ Ibidem, Л. 54.

⁵ Ibidem, Л. 67.

и комсомольца и начинать нужно с собственного жилища, однако «сама процедура снятия икон и тем более их уничтожение, сопровождавшиеся глумлением над святыней, вызывали у крестьян негативную реакцию»⁶.

Болезненно реагировали жители деревень на непочтительное отношение к предметам религиозного культа в процессе закрытия церкви (д. Новый Радин Комаринского р.), ломку и битье икон (с. Яново Ветковского р.), расстрел икон из охотничьих ружей (д. Дворище Хойницкий р.), что нередко вызывало эксцессы⁷. К началу 1930-х гг. власти категорически запрещают проводить так называемые антипасхальные карнавалы с сожжением богов, вызывавшие недовольство и приводившие к столкновениям с жителями деревень. Подчеркивалась важность систематической пропагандистской работы, с привлечением специалистов высокой квалификации, рекомендовалось делать упор на научные открытия, якобы противоречащие религиозной картине мира⁸. Партийные инструкции и циркуляры предлагали антирелигиозную кампанию доверить учителям, беспартийным и так умело поставить антирелигиозную, антицерковную работу, чтобы инициатива партии была незаметна⁹.

Активизация антирелигиозной работы приходилась на канун больших церковных праздников – Пасхи, Рождества, Благовещенья и др. Как правило, на эти дни составлялись планы проведения «комсомольской пасхи»: субботники накануне Пасхи, в Пасхальное воскресенье в клубах организовывали «Вечера Коперника», спектакли, концерты, танцы¹⁰. Все это вызывало раздражение у рабочих, которые, кроме нежелания работать сверхурочно, хотели встретить Пасху в церкви.

⁶ Резолюции и циркуляры ЦК и губкома по вопросам антирелигиозной агитации, ГАООГО. – Фонд 2. – Оп. 1. – Д. 514. Л. 145.

⁷ Отчеты ГПУ о коллективизации..., Л. 116.

⁸ Переписка агитпропа Гомельского укома РКП с волкомами по вопросу агитработы, ГАООГО. – Фонд 2. – Оп. 1. – Д. 489. Л. 22-22 об.

⁹ Циркуляры губкома..., Л. 55.

¹⁰ Резолюции и циркуляры..., Л. 56, 75, 84.

В сводках ГПУ отмечалась крайне неудовлетворительная работа в области антирелигиозной агитации на гомельских предприятиях «Красный Мельник», «Красный Химик», «Везувий», «Гомсельмаш», «Красный Октябрь». На фабрике «Везувий» большой процент рабочих составляли бывшие крестьяне, чем советское руководство объясняло их религиозность. Так на Благовещенье 1930 г. каменщики и плотники массово не вышли на работу (150 человек). Рабочие кирпичного завода на антирелигиозную агитацию отвечали: «все эти антирелигиозные демонстрации и доклады не нужны, стариков не сагилируешь, пусть каждый поступает как хочет в деле веры»; «мы должны праздновать наш праздник (Пасху). За границей же все празднуют, в том числе и рабочие. У нас партийцев и комсомольцев меньше, чем беспартийных, поэтому как постановим, так и будет»¹¹. На фабрике «Красный Октябрь» на беседу о вреде религии была резкая реакция со стороны рабочих: «Все же когда-то было лучше, а что теперь – соцсоревнования, а кушать нечего. Если придут ко мне за подписью о закрытии церкви, я не подпишусь». «Компартия потеряла доверие, озлобила крестьян, разорила их хозяйства, а нам рабочим не лучше, это соцсоревнование вытягивает все соки, нет даже свободной минутки, а мы дурни работаем»¹². 13 апреля 1930 г. собрание на антирелигиозную тему состоялось в 9-й железнодорожной школе. Присутствовали в основном жены железнодорожников. Собрание прошло бурно. Рабочие возмущались закрытием церкви: «если церкви закрываются, то закройте тогда школы и синагоги»¹³. Железнодорожный рабочий выступил с заявлением: «Теперь молиться можно, и церкви, помимо желания верующих, не могут быть изъяты»¹⁴. Работник почтово-телеграфной конторы заявил, что хоть и приходится работать в пасхальные дни, но дома все равно будет чувствоваться праздник: «Если бы мне пришлось работать первый день пасхи

¹¹ *Отчеты ГПУ о коллективизации...*, Л. 11.

¹² *Ibidem*, Л. 12.

¹³ *Ibidem*, Л. 13.

¹⁴ *Ibidem*, Л. 14.

и платили бы по 4 рубля сверх жалованья, я бы не согласился, а на 1 мая с удовольствием бы поработал и имел бы лишнюю троячку». «Кто надумал праздновать, все равно на работу не выйдут. Возьмите коллективизацию, Сталин пишет, чтобы колхозы создавались на добровольных началах, здесь так же надо решать». «В первый день Пасхи я никогда не работал и в дальнейшем не буду работать. Я воспитан в таком духе и меня теперь никто не сагитирует, чтобы я от этого отказался, хотя нас мало, но мы еще веруем». «Все заставляют делать силой. От праздников заставляют отказываться, детей заставляют приносить из дома иконы, чтобы их уничтожить, а иначе увольняют из школы. Если я схожу в церковь, то этим никому вреда не принесу. Попы никакого подрыва в рабочих не делают, а подрывы делают руководители, которые смотрят не там, где надо». «Не вышел на работу, потому что у меня пасха, и я хожу в церковь и в дальнейшем буду посещать, я родился христианином и умру им»¹⁵. В результате в первый день Пасхи 1930 г. не вышло на работу 60% рабочих г. Гомеля. Как отмечается в отчетах ГПУ под поповским влиянием оказались не только беспартийные, но и рабочие-коммунисты. Посещаемость церкви на Пасху в 1930 г. значительно выросла по сравнению с прошлым годом. О том, чтобы пойти в клуб на танцы рабочие говорили, что танцы в клубах бывают часто, а такая служба раз в году, так лучше пойдем в церковь¹⁶. Возмущения рабочих порой приобретали откровенно антисоветский характер: «Недаром за границей говорят о преследовании религии в России»; «Я бы дал 4 тысячи рублей, чтобы вернуть старые порядки»¹⁷. Рост посещаемости церкви к началу 1930-х гг. можно объяснить разочарованием той части населения, ради которой большевиками был поставлен социалистический эксперимент.

Советское руководство в рамках антицерковной политики попыталось использовать реформаторский потенциал самой Церкви. Часть духовенства была нацелена на радикальную

¹⁵ Ibidem, А. 35-38.

¹⁶ Ibidem, А. 30-31.

¹⁷ Ibidem, А. 268.

реорганизацию внутрицерковной жизни, что нашло свое выражение в обновленческом движении. Спорным для историков остается вопрос, было ли обновленчество 1920-х гг. генетически связано с либеральным церковным движением начала XX в. Сравнивая идеологию обновленцев и «группы 32-х» следует учитывать исторический контекст и условия, в которых развивались эти движения. Для церковных либералов начала XX в. («группа 32-х» – крайне левая на их фоне) важно было отстоять главный канонический принцип Церкви – ее соборность. Это позволило бы, с одной стороны, освободиться от «коварного попечения» о Церкви со стороны государства, с другой стороны – обрести свой собственный голос. Для обновленцев 1920-х гг. так называемая «реформа», ими задуманная, напротив, толкала Церковь в новую государственную кабалу, но теперь это была зависимость от государства атеистического. Церковные либералы начала XX в. не замахивались на канонические и догматические устои Церкви. Обновленцы 1920-х гг. именно это поставили во главу угла своей программы.

При характеристике обновленчества следует учитывать, что в его рядах были и рядовые священники, далекие от политики, и карьеристы, и идейные модернисты. Показательна оценка обновленчества писателем В. Шаламовым, отец которого был священником и горячим сторонником обновленчества. Писатель подчеркивал, что у этого движения были «другие истоки и пути, чем пути реализации философских исканий русского священства» в начале XX в. Восторгаясь А. Введенским, лидером «Союза общин Древлеапостольской Церкви», В. Шаламов отмечал как достоинство светский характер его проповедей и выступлений на диспутах, не видя при этом ничего не каноничного в действиях церковного реформатора, таких, например, как канонизация А. Введенским собственной матери. Не смущала В. Шаламова и христология А. Введенского, в рамках которой Христос – «земной революционер невиданного масштаба»¹⁸.

¹⁸ В.Т. Шаламов, *Четвертая Вологда*, [в того же:] *Кольмские рассказы: повести, рассказы*, Эксмо, Москва 2010, с. 107, 109, 111.

О мировоззрении обновленцев красноречиво свидетельствует дело гомельского священника, популярного проповедника, общественного деятеля, историка Федора Жудро. Арестованный за участие в Стрекопытовском мятеже, протоиерей Федор Жудро в своем заявлении на имя товарища комиссара юстиции отмечал: «Ни по складу своих убеждений, ни по своим действиям я не принадлежал и не принадлежу к противникам революции. Знакомый с социалистической литературой еще со школьной скамьи, я ясно видел, что непреложные законы человеческого развития ведут к крушению капиталистического строя и утверждению социализма»¹⁹. Об умонастроении убежденных обновленцев 1920-х гг. могут свидетельствовать некоторые положения проповеди «левого священника» Федора Жудро: «Вспомним, как Христос относился к неравномерному распределению благ земных. «Горе вам, богатые, горе вам, пресыщенные» [...] Братие, нынешняя власть наша борется всеми силами с неравномерным распределением земных благ, так называемым капиталистическим строем, за коммунизм, за уничтожение собственности и обобщение имений. [...] Не верьте же тем людям, которые говорят, что коммунизм – учение противохристианское»²⁰. Постановлением Гомельского губревтрибунала от 25 октября 1919 г. священник Федор Жудро был освобожден досрочно²¹.

Разработчиком обновленческой диверсии стал VI отдел ОГПУ. Для большевистского руководства обновленчество – способ дискредитировать Церковь в глазах верующих, расколоть ее изнутри и уничтожить по частям. Сотрудничество с так называемыми «новыми церковниками» – тактический ход большевистской партии, а не идейная позиция. Циркуляр Гомельского губернского комитета РКП(б) в отношении обновленчества отмечал, что покровительствовать «новой церкви» власть не собирается, несмотря на то, что она перестала быть

¹⁹ Дело по обвинению Жудро Ф.В. в участии в Стрекопытовском мятеже. 7 октября 1919 – 25 октября 1919, ГАГО. Ф.100. Оп. 1. Д. 598. Л. 6.

²⁰ Ibidem, Л. 5.

²¹ Ibidem, Л. 1-4.

контрреволюционной и осудила патриарха, назвав себя «Живой Церковью», однако «все равно является носителем религиозного дурмана»²².

Связь лидеров обновленчества с советскими спецслужбами служит еще одним доказательством провокационного характера обновленческих «реформ». Многие обновленческие приходы существовали только потому, что священники-обновленцы получали регистрацию, а тихоновцы – нет. В 1928 г. с санкции ГПУ в распоряжение обновленцев Гомеля был отдан кафедральный Свято-Петро-Павловский собор²³. Поездка по Белоруссии идеолога обновленчества А. Введенского контролировалась лично Е.А. Тучковым, начальником VI отдела ОГПУ, в компетенции которого находилась агентурно-оперативная работа с церковниками²⁴. Однако афиширование контактов со спецслужбами было нежелательно, поэтому белорусское руководство ГПУ обратилось в VI отдел ОГПУ с просьбой убрать гомельского священника Сергия Канарского с должности уполномоченного, поскольку «Канарский почти не прячет своей связи с органами ОГПУ и на работе применяет методы совсем недопустимые и компрометирующие органы ОГПУ»²⁵.

Заинтересованность советской власти в успехе обновленчества объяснялась так же желанием создать себе определенный имидж на Западе, как власти толерантной, демократичной, гуманной. Поэтому, комментируя арест патриарха Тихона, власти настаивали на правильной оценке своей политики со стороны обновленческого собора: «Мы осудили Тихона не как патриарха, не как священника, а как политического преступника, контрреволюционера, как врага рабоче-крестьянской власти. Решение собора должно показать, что все обвинения по нашему адресу в том, что

²² *Циркуляры губкома...*, Л. 55.

²³ Д. Шиленок, *Из истории Православной Церкви в Белоруссии (1922-1939): («Обновленческий» раскол в Белоруссии)*, Москва 2006, с. 96-97.

²⁴ У.І. Навіцкі, *Палітыка расколу рускай праваслаўнай царквы ў Беларусі (1920-я гг.)*, «Беларускі гістарычны часопіс» 2003, № 2, с. 48.

²⁵ У.І. Навіцкі, *Палітыка расколу рускай праваслаўнай царквы ў Беларусі (1920-я гг.)*, «Беларускі гістарычны часопіс» 2003, № 3, с. 18.

мы притесняем религию, преследуем духовенство есть сплошная клевета»²⁶.

О драматизме этого периода истории РПЦ можно судить по тому, как непросто было разобраться в сложившейся ситуации даже духовно опытным пастырям. Так, например, к обновленцам на короткое время примкнули епископ Варлаам (Ряшенцев) и епископ Иоанн (Пашин). Оба епископа впоследствии многое сделали для борьбы с расколом. Гомельский священник Павел Гинтовт присоединился к «Живой церкви», позже к группе «Союз общин Древлеапостольской Церкви» и стал одним из руково-дителей обновленческого движения на Гомельщине в 1922-1924 гг., но разобравшись в сути обновленчества, энергично боролся с последствиями раскола. В 1933 г. за бескомпромиссную позицию в отношении обновленчества протоиерей Павел Гинтовт был расстрелян²⁷. В 1920-е гг. в гомельской Свято-Никольской (Полесской) церкви служил протоиерей Петр Рылло. Сохранились его воспоминания, в которых священник отмечал, что примкнув к обновленцам, себя идейным сторонником «Живой церкви» он не считал. Борьба же за возвращение гомельских приходов в патриаршую церковь нередко оборачивалась борьбой честолюбий. Вот как описывает события 1924 года протоиерей Петр Рылло: «Гомельское духовенство, убедившись с одной стороны, что обновленчество пошло по сектантскому пути, с другой, будучи побуждаемо верующими, решило оставить обновленчество и воссоединиться с патриархом Тихоном. Кто был инициатором воссоединения – не знаю. Может быть о. А. Зыков, который был идеологом обновленчества на Гомельщине и вообще в Могилевщине, может кто другой, но факт, что сдвиг был сделан. Среди духовенства разговоры о воссоединении были, но от меня это держалось в тайне. Только через некоторое время я узнаю от своих прихожан, что воссоединение гомельских приходов во главе со своим духовенством уже свершившийся факт». Петр Рылло не

²⁶ *Циркуляры губкома...*, Л. 55.

²⁷ *Мартиролог Гомельской епархии (1917-1953): биографический справочник*, авт.-сост. А.В. Слесарев. Минск 2017, с. 86.

гомельчанин, священник со стороны и его заставили пройти через публичное покаяние, хотя он лично получил от патриарха Тихона телеграмму с благословением на воссоединение прихода Полесской церкви²⁸.

После освобождения патриарха Тихона из-под ареста (июль 1923 г.) отпавшие в обновленчество иерархи и духовенство стали массово возвращаться под патриарший омофор. Немаловажную роль в этом процессе сыграла позиция мирян. Многие священники перешли к «тихоновцам» под давлением своих приходов. В протоколе совещания агитпропа (АПО) Гомельского губкома от 23 января 1926 г. отмечалось, что с 1922 г. в губернии побывало около 7 епископов (обновленцев) «и все они своим поведением (пьянство и т.д.) окончательно себя скомпрометировали в глазах верующих и были прогнаны». В гомельских губернских отчетах ГПУ и АПО констатируется, не без озабоченности, что обновленческие группы быстро распадаются: «Объясняется это тем, что служители религиозного культа шли в обновленчество целыми пачками» в надежде получить покровительство власти, но, «убедившись, что никакой выгоды не получали, быстро исчезали»²⁹. Не следует забывать, что большинство белого духовенства были аполитичны и многие, не разобравшись в хитросплетениях антицерковной политики большевиков, считая обновленческий Синод единственной легальной церковной властью (а так оно и было до освобождения патриарха), переходили в обновленчество, не разделяя его идеологию. В итоге обновленчество деградировало как модернистский проект радикально настроенного духовенства и провалилось как провокационный проект ОГПУ.

3 апреля 1925 г. в Гомель прибыл викарный епископ Могилевской епархии Тихон (Шарапов) (1886 - 1937), доверенное лицо патриарха Тихона. Его активность в борьбе с расколом вызвала озабоченность местных властей. Из Гомеля в Москву

²⁸ *Дневник протоиерея Петра Рылло (рукопись)*, Архив Гомельской епархии, Л. 72-73.

²⁹ *Переписка укома ВКП(б) с партийными и советскими органами. 1925-1926*, ГАООГО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 818. Л. 74.

в ОГПУ поступило следующее секретное донесение: «[...] епископ Тихон своими действиями окончательно ликвидирует оставшиеся еще в Гомельской губернии обновленческие приходы, каковых еще имеется до 25 по губернии. Так как в каждом обновленческом приходе есть некоторая часть мирян, стоящих за тихоновщину и стоит епископу Тихону появиться – через часа 2-3, он уже повел за собой остальных мирян, которые заставляют попа повиноваться епископу Тихону, в противном случае отлучают от церкви. В случае замедления ответа будем принуждены прибегнуть к аресту его...»³⁰. Епископ Тихон пробыл в Гомельской епархии недолго, в 1925 г. он был арестован и доставлен в Москву. Пройдя череду ссылок, лагерей и арестов в сане архиепископа Алма-Атинского владыка Тихон (Шарапов) был расстрелян в 1937 г.³¹.

Сворачивание нэпа, начало индустриализации и коллективизации ускорили процесс закрытия храмов, а репрессии в отношении верующих пошли по нарастающей. В апреле 1929 г. ВЦИК и СНК РСФСР приняли закон «О религиозных объединениях», поставивший церковь под жесткий контроль государства. Начавшаяся коллективизация сельского хозяйства предрешила судьбу монашества. Монастыри еще существовали в 1920-е гг. как сельскохозяйственные коммуны, теперь эти социальные институты воспринимались как чуждые социалистическому образу жизни. Право окончательного решения по закрытию церкви передавалось областным и краевым советам, что ускорило процесс ликвидации церковных приходов. Бесцеремонно закрыли Никольскую (Полесскую) церковь в Гомеле. В июле 1929 г. Правление Западных железных дорог начало строительство кирпичного здания. Приходской совет Полесской церкви обратился в окружной административный отдел с заявлением, выразив недовольство тем, что строительство затронуло церковный двор. Были уничтожены плодовые деревья, поломана

³⁰ *Отчеты ГПУ о коллективизации...*, Л. 59.

³¹ О.В. Косик, *Голоса из России: Очерки истории сбора и передачи за границу информации о положении Церкви в СССР (1920-е – начало 1930-х годов)*, Москва 2011, с. 278.

ограда, строительные материалы складывались вокруг церкви³². Отчаяние заставило верующих обратиться к обновленческому архиепископу Досифею (Степанову) с просьбой принять их в свое ведение. Но даже это не спасло бы приход от закрытия храма³³.

К началу 1930-х гг. многие городские церкви были закрыты, действующие церкви по большей части сохранились в деревнях. Поэтому во многих местах создание колхоза не только сопровождалось, но и начиналось с закрытия храма и снятия колоколов, что нагнетало обстановку в деревне и создавало негативный имидж колхозным активистам. ЦК ВКП(б) в постановлении от 14 марта 1930 г. «О борьбе с искривлениями в колхозном движении» осудило перегибы в отношении религии, отметив, что закрытие церквей допустимо «лишь в случае действительного желания подавляющего большинства крестьян»³⁴. В то же время, в случае сопротивления верующих, рекомендовалось «разъяснять и доказывать необходимость закрытия церкви»³⁵. Таким образом, отступление от намеченного курса по ликвидации церковной жизни было тактическим ходом и мало что меняло в практической реализации этого курса. В соответствии со сталинской доктриной об обострении классовой борьбы в обществе по мере строительства социализма, церкви отводилась роль естественного противника советской власти.

Коллективизация и антирелигиозная пропаганда и в практике властей, и в сознании населения составляли единое целое. На собраниях по поводу организации колхозов крестьяне часто спрашивали: «Как могут существовать церкви, если мы пойдем в колхоз?»³⁶ В ряде случаев крестьяне ставили условие: «Мы

³² *Материалы о регистрации религиозных обществ по Гомельскому округу. 1928-1929*, ГАГО. Ф. 161. Оп. 1. Д. 176. Л. 83, 86.

³³ *Ibidem*, Л. 3.

³⁴ М.В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах)*, Москва 2005, с. 89.

³⁵ *Сводки окружного административного отдела и дорожно-транспортного отдела ОГПУ. 1930*, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 622. Л. 113.

³⁶ *Протоколы районной конференции женщин-батрачек, общих собраний по перевыборам делегатских собраний Юровичского района*, ГАООГО. Ф. 72. Оп. 1. Д. 43. Л. 31.

будем работать в колхозе, но только чтобы у нас церковь была открыта» (с. Макановичи Хойникского района)³⁷. Во многих деревнях закрытие церкви проводилось грубо, с кощунствами в отношении святынь. Это вызывало эксцессы, как, например, в с. Гордуны Тереховского района. 24 апреля 1930 г. колхозники приступили к снятию крестов с церкви, изъятой у верующих три месяца тому назад. «Толпа набросилась на колхозников, бросали камни, не давая снимать кресты. В результате чего колхозники разбежались»³⁸. В д. Дворище Хойникского района 1 марта 1930 г. двое колхозников расстреляли иконы, изъятые в свое время у церкви. Происходило это на глазах женщин, шедших в церковь³⁹. В д. Новый Радин Комаринского района председатель колхоза, член КП(б)Б Митрохович, секретарь сельсовета Шаврей, местный учитель, ветеринарный фельдшер и несколько комсомольцев 2 марта 1930 г. учинили в церкви дебош – танцевали, одевали на себя ризы, «венчались» – «в результате чего имело место массовое выступление толпы женщин с протестами»⁴⁰. В мае 1929 г. сельсовет в Корме распорядился сломать каплицу возле родника, построенную вдовами кормянского прихода в 1899 г. в честь Владимирской иконы Божией Матери. Церковная ограда Свято-Покровской церкви в Корме была также сломана, территория церковного сада использовалась сельсоветом, что нарушало условия договора с приходской общиной. Гомельские власти формально упрекнули сельсовет за самоуправство, а общине верующих цинично предложили составить смету для постройки новой каплицы⁴¹.

Неудачи в колхозном строительстве власти объясняли негативным влиянием реакционного духовенства и вредитель-

³⁷ Сводки окружного административного отдела и дорожно-транспортного отдела ОГПУ. 1930, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 622. Л. 177.

³⁸ Ibidem, Д. 623. Л. 82.

³⁹ Переписка с партийными организациями, органами ГПУ, милицией о фактах нарушения революционной законности, ЧП, ликвидации неграмотности. 1929-1930, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 502. Л. 282.

⁴⁰ Ibidem, Л. 283.

⁴¹ Материалы о регистрации религиозных обществ по Гомельскому округу. 1928-1929, ГАГО. Ф. 161. Оп. 1. Д. 176. Л. 67-68об.

ством со стороны антисоветских элементов. Однако непопулярность колхозов отражает повсеместная реакция крестьян на статью И.В. Сталина «Головокружение от успехов» – крестьяне начали массово выходить из колхозов, ссылаясь на принцип добровольности. Ситуацию, сложившуюся в деревне, передает письмо, составленное 17 апреля 1930 г. председателем Бывальковского сельсовета Е.И. ордиенко на имя т. А.Г. Червякова: «Женщины не хотят идти в колхоз. Народ очень религиозен, батюшка забран, церковь закрыта и теперь никак нельзя проводить массовой работы. Где бы ни стали проводить собрание, сейчас же начинают спрашивать за батюшку. Ко мне неделю ходили крестьяне, чтобы я им дала справку, чтобы им дали батюшку. Крестьяне требовали внести этот вопрос на общее собрание. Когда же этого не сделали, то при обсуждении вопроса о заготовке картофеля, крестьяне заявили, что будет батюшка, тогда будет и бульба. Когда разъяснили, что колхоз – организация добровольная, стали выходить. Из 150 хозяйств осталось 23. Крестьяне недоверчивы, особенно беднота. В состав сельсовета не голосуют за колхозников. Дайте совет, как дальше работать. Особенно, как проводить массовую работу среди верующих крестьян, где так стоят за батюшку»⁴².

Трагедией деревни стали массовые выселения крестьянских семей. Письма ссыльных свидетельствуют о том, в каких условиях они оказывались: «Куда везут, неизвестно. Едем уже второй день и за все время нас не выпускают на двор, воздух в вагоне невыносимый, у всех испортились желудки, цвет лица изменился – желтые и измученные»⁴³. В письмах ссыльных содержатся просьбы к родственникам забрать хотя бы детей, так как в местах ссылки высокая смертность.

Возмущались политикой советского государства не только крестьяне, но и рабочие Гомеля. На вагоно-ремонтном заводе можно было услышать: «Вот начали гнать мужиков, что и вагонов

⁴² *Постановления, сведения о колхозном строительстве, работе среди бедноты, партийно-массовой работе на селе. 1929-1930*, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 599. Л. 10.

⁴³ *Сводки окружного административного отдела и дорожно-транспортного отдела ОГПУ. 1930*, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 622. Л. 87-88.

не хватает, людей везут как скот – по 50 человек в вагоне [...] выброшенные дети ползают по снегу, замерзают, а все благодаря политике Сталина»⁴⁴. Служащие станции Гомель сетовали: «В старое время в Сибирь так высылали разбойников, как теперь высылают крестьян-мучеников. Такого обращения с людьми не было ни при одном правительстве»⁴⁵. Курсант школы охраны Гришин при разговоре со стрелками по поводу выселения кулаков сказал, что когда он сопровождал эшелон с выселяемыми в Сибирь кулаками, то не мог хладнокровно смотреть, «как мучается ни в чем не повинный народ»⁴⁶. Два уполномоченных Гомельского РИКа (фамилии не установлены) расплакались от жалости к выселяемым.

В начале 1930-х крестьяне часто ходатайствовали за своих односельчан. Бывали вопиющие, с точки зрения властей, случаи, когда в этом принимали активное участие коммунисты и комсомольцы, члены сельсоветов. Так, Ассаревичская ячейка АКСМБ и отдельные кандидаты в члены партии ходатайствовали об освобождении и взятии на поруки дьячка Ассаревичской церкви Галка Павла, арестованного органами ГПУ за антисоветскую деятельность. Гомельский окружной отдел ГПУ убедительно просил передать по местам, что подобные ходатайства «затрудняют работу органов». Коммунистов и комсомольцев предупредили, что за участие в подобных акциях они будут привлекаться к партийной ответственности со всеми вытекающими последствиями⁴⁷. Проявление милосердия, человеческого участия к жертвам террора становилось преступлением. Церковь не могла остаться в стороне от той драмы, которую переживала деревня. Некоторые семьи приглашали священников отслужить молебен и благословить их на дорогу (с. Терюха Гомельского района)⁴⁸. 18 марта 1930 г. при проезде обоза

⁴⁴ Ibidem, Л. 86-87.

⁴⁵ Ibidem, Д. 623. Л. 66.

⁴⁶ Ibidem, Л. 60.

⁴⁷ *Переписка с партийными...*, Л. 299об.-230.

⁴⁸ *Сводки окружного административного отдела и дорожно-транспортного отдела ОГПУ. 1930*, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 622. Л. 21.

с выселяемыми по г. Речице священник Бутон вышел из дома с крестом и благословлял проезжавших⁴⁹.

В отчетах райкомов отмечалось, что празднование советских праздников (1 Мая, 7 ноября) проходит без энтузиазма, особенно в районах, где много единоличных хозяйств. В д. Чиколовичи Комаринского района на 30 апреля 1930 г. было намечено открытие клуба в здании бывшей церкви. На мероприятие пришло только десять человек. Многие женщины заявили, что они никогда туда не пойдут, и будут требовать возвращения церкви⁵⁰. Нередко приход в церковь был своеобразной формой протеста против политики советского руководства. Например, в с. Старая Белица Уваровичского района сложилась крепкая церковная община, которая имела большое влияние на молодежь. Некоторые молодые люди по поводу коллективизации дерзко заявляли: «Хоть и не верим, а в церковь будем ходить на зло вам»⁵¹. Озабоченность у властей вызывало индифферентное отношение учителей к советским пропагандистским кампаниям: «Учителя в деревне замкнулись, в общественной работе не участвуют. Деревенские партийцы много религиозничают, прикрываясь религиозностью жены. Гордуновский учитель среди учеников ведет агитацию против открытия семилетки в церкви. Гордуновская учительница перед Пасхой посылала учеников целовать плащаницу. Некоторые члены партии на Пасху приготавливали куличи, многие партийцы имеют до сих пор иконы»⁵².

Непростая ситуация сложилась в связи с «Декларацией 1927 года» митрополита Сергия (Страгородского). Тяжелый для руководства Патриаршей церкви компромисс многие расценили как предательство Церкви. Часть священнослужителей, монашествующих, мирян ушли в оппозицию, не приняв идею сотрудничества церкви с безбожной властью (движение непоминающих, иосифлян). На Гомельщине «правая» оппозиция

⁴⁹ Ibidem, Л. 37.

⁵⁰ Ibidem, Д. 623. Л. 129.

⁵¹ Ibidem, Д. 622. Л. 44.

⁵² *Протоколы партконференций, заседаний бюро, партсобраний, совещаний Тереховского райкома. 1927-1928*, ГАООГО. Ф. 3. Оп. 1. Д. 230. Л. 37.

имела довольно широкое распространение, охватив Гомельский, Ветковский, Чечерский, Уваровичский, Буда-Кошелевский и Тереховский районы⁵³. К непоминающим примкнули многие монашествующие (насельницы Ченковского Свято-Успенского монастыря Гомельского района, Буйничского Свято-Духова монастыря Могилевской епархии), но единодушия в монашеской среде относительно «Декларации 1927 г.» не было.

В рамках антирелигиозной кампании советские органы власти делали все возможное для ликвидации духовенства как класса. В первую очередь репрессировались активные священники, пользовавшиеся уважением и авторитетом у населения. В феврале 1930 г. тройка ПП ОГПУ по БВО приговорила Каешко Герасима Матвеевича к высшей мере наказания. Его семья была выслана, крестьяне, проходившие по этому делу, получили различные лагерные сроки. Столь суровый для рубежа 1920-1930 гг. приговор был вызван невероятными результатами деятельности иеромонаха Герасима (Каешко), уроженца д. Кобылянка (Рассветная) Уваровичского района. В 1926 г. он восстановил храм в Даниловичах, сгоревший в 1915 г. А в 1927-1928 гг. построил церковь в Кобылянке, на земле, принадлежавшей его семье. Удивляет время постройки храмов. Вину перед советской властью усугубляло то, что иеромонах Герасим принадлежал к иосифлянам⁵⁴. В 1931 г. священник Поколюбич-ской церкви Гомельского района Попович Федор Петрович, так же принадлежавший к «правой» церковной оппозиции иосифлян, и пользовавшийся популярностью у молодежи, получил пять лет ИТЛ и дальнейшая его судьба не известна⁵⁵. За антисоветскую агитацию пять лет ИТЛ в апреле 1931 г. получил Чепков Василий Петрович, иерей церкви с. Еремино Гомельского района. После досрочного освобождения

⁵³ А.В. Слесарев, *История «правой» церковной оппозиции (иосифлянства) на Гомельщине в 1928-1941 гг.*, «Труды Минской духовной академии» 2014, № 11, с. 145-146.

⁵⁴ *Ibidem*, с. 148, С.В. Цыкунов, В.А. Ветошкин, *Исторические сведения о приходах Гомельской епархии. Гомельский район*, Гомель 2017, с. 57-64.

⁵⁵ *Мартиролог Гомельской...*, с. 239-240.

в 1933 г. он поселился в с. Бобовичи и нелегально совершал богослужения в деревнях Гомельского района. После второго ареста в мае 1938 г. священник Василий Чепков был расстрелян 29 сентября 1938 г.⁵⁶

В июле-августе 1937 г. Гомельский отдел НКВД провел серию арестов православных священнослужителей и мирян общим числом 57 человек, выдвинув им обвинение в причастности к «гомельской контрреволюционной организации церковников». Решением заседания Особой Тройки НКВД БССР были приговорены к расстрелу все гомельские священники (как «иосифляне», так и «сергиане»), активные миряне (среди них староста церкви с. Урицкое Е.Ф. Лелехова). Приговор был приведен в исполнение 1 ноября 1937 г. От репрессий не спасал и отказ от священнического сана. Г.А. Жудро, служивший в Рогачевском районе и сложивший с себя сан, в 1930 г. был приговорен к высылке в Сибирь. В.П. Зорин, бывший священник Ченковского Свято-Успенского женского монастыря, несмотря на публичное отречение от сана в 1931 г., был расстрелян 1 ноября 1937 г. Так же были репрессированы бывшие священнослужители П.В. Скорубский и В.И. Еськов⁵⁷.

К началу 1941 г. на территории Гомельской области не осталось ни одного действующего храма и ни одного официально зарегистрированного православного священнослужителя. Церковная жизнь сохранялась на уровне приходской общины в условиях подпольного существования. Еще в начале 1920-х гг. советский агитпроп подчеркивал, что трудность борьбы с религией, этим «последним оплотом реакции», заключается в ее укорененности в подсознании людей⁵⁸. Одних только агитационных методов борьбы с религией советской власти было недостаточно. Репрессии в отношении духовенства и верующих стали составной частью общей политики советского государства.

⁵⁶ Ibidem, с. 244-245.

⁵⁷ Ibidem, с. 315-318.

⁵⁸ *Протоколы собраний АПО губкома РКП(б). 1922-1923*, ГАООГО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1660. Л. 50.

Библиография / References

Arhivnye materialy: [Архивные материалы:]

Delo po obvineniiu Žudro F.V. v učastii v Strekopytovskommâteže. 7 oktâbrâ 1919 – 25 oktâbrâ 1919, Gosudarstvennyj arhiv Gomel'skoj oblasti (GAGO). [Дело по обвинению Жудро Ф.В. в участии в Стрекопытовском мятеже. 7 октября 1919 – 25 октября 1919, Государственный архив Гомельской области (ГАГО).]

Dnevnik protoiereâ Petra Rylo (rukopis'), Arhiv Gomel'skoj eparhii. [Дневник протоиерея Петра Рылло (рукопись), Архив Гомельской епархии.]

Materialy o registracii religioznych obšestv po Gomel'skomu okrugu. 1928–1929, GAGO. [Материалы о регистрации религиозных обществ по Гомельскому округу. 1928-1929, ГАГО.]

Otčety GPU o kollektivizacii, industrializacii, nastroeniâh rabočih Gomelâ 1930 g., Gosudarstvennyj arhiv obšestvennyh ob"edinenij Gomel'skoj oblasti (GAOOGO). [Отчеты ГПУ о коллективизации, индустриализации, настроениях рабочих Гомеля 1930 г., Государственный архив общественных объединений Гомельской области (ГАООГО).]

Perepiska agitpropa Gomel'skogo ukoma RKP s volkomami po voprosu agitraboty, GAOOGO. [Переписка агитпропа Гомельского укома РКП с волкомами по вопросу агитработы, ГАООГО.]

Perepiska s gubispolkomom, uispolkomami i oddeleniâmi milicij o zakrytii molitvennyh domov. 1923-1925, GAGO. [Переписка с губисполкомом, уисполкомами и отделениями милиции о закрытии молитвенных домов. 1923 – 1925, ГАГО.]

Perepiska s partijnymi organizaciâmi, organami GPU, miliciej o faktah narušeniâ revolücionnoj zakonnosti, ĆP, likvidacii negramotnosti. 1929-1930, GAOOGO. [Переписка с партийными организациями, органами ГПУ, милицией о фактах нарушения революционной законности, ЧП, ликвидации неграмотности. 1929-1930, ГАООГО.]

Perepiska ukoma VKP(b) s partijnymi sovetskimi organami. 1925-1926, GAOOGO. [Переписка укома ВКП(б) с партийными и советскими органами. 1925-1926, ГАООГО.]

Postanovleniâ, svedeniâ o kolhoznom stroitel'stve, rabote sredi bednoty, partijno-massovoj rabote na sele. 1929-1930, GAOOGO. [Постановления, сведения о колхозном строительстве, работе

- среди бедноты, партийно-массовой работе на селе. 1929-1930, ГАООГО.]*
- Protokoly partkonferencij, zasedanij būro, partsobranij, sovešanj Terehovskogo rajkoma. 1927-1928, GAOOGO. [Протоколы партконференций, заседаний бюро, партсобраний, совещаний Тереховского райкома. 1927-1928, ГАООГО.]*
- Protokoly rajonnoj konferencii ženšin-batraček, obših sobranij po perevyboram delegatskih sobranij po perevyboram delegatskih Sobranij ūrovičskogo rajona, GAOOGO. [Протоколы районной конференции женщин-батрачек, общих собраний по перевыборам делегатских собраний Юровичского района, ГАООГО.]*
- Protokoly sobranij APO Gubkomarkp(b). 1922-1923, GAOOGO. [Протоколы собраний АПО губкома РКП(б). 1922-1923, ГАООГО.]*
- Rezolūcii i cirkulāry CK i gubkoma po voprosam antireligioznoj agitacii, GAOOGO. [Резолюции и циркуляры ЦК и губкома по вопросам антирелигиозной агитации, ГАООГО.]*
- Svodki okružnogo administrativnogo otdela i dorozhno-transportnogo otdela OGPU. 1930, GAOOGO. [Сводки окружного административного отдела и дорожно-транспортного отдела ОГПУ. 1930, ГАООГО.]*
- Cirkulāry gubkoma ukotam i Rajkotam Gomel'skoj RKP, GAOOGO. [Циркуляры губкома укомам и райкотам Гомельской РКП, ГАООГО.]*

Literatura: [Литература:]

- Kosik O.V., Golosa iz Rossii: Očerki istoriisbora i predači za granicu informacii o položenii Cerkvi v SSSR (1920-e – načalo 1930-h godov), Moskva 2011. [Косик О.В., Голоса из России: Очерки истории сбора и передачи за границу информации о положении Церкви в СССР (1920-е – начало 1930-х годов), Москва 2011.]*
- Martirolog Gomel'skoj eparhii (1917-1953): biografičeskij spravočnik, avt.-sost. A.V. Slesarev, Minsk 2017. [Мартиролог Гомельской епархии (1917-1953): биографический справочник, авт.-сост. А.В. Слесарев, Минск 2017.]*
- Navitski U.I., Palityka raskolu ruskaŭ pravaslawnaj tsarkvy w Byelarusi (1920-ya hh.), «Byelaruskі histarychny časopis» 2003, № 2. [Навіцкі У.І., Палітыка расколу рускай праваслаўнай царквы ў Беларусі (1920-я гг.), «Беларускі гістарычны часопіс» 2003, № 2.]*

- Navitski U.I., *Palityka raskolu ruskaj pravaslawnaj tsarkvy w Byelarusi (1920-ya hh.)*, «Byelaruski histarychny chasopis» 2003, № 2. [Навіцкі У.І., *Палітыка расколу рускай праваслаўнай царквы ў Беларусі (1920-я гг.)*, «Беларускі гістарычны часопіс» 2003, № 3.]
- Slesarev A.V., *Istoriâ «pravoj» cerkovnojopoziciji («iosiflânstva») na Gomel'sine v 1928-1941 gg.*, «Trudy minskoj duhovnoj akademii» 2014, № 11. [Слесарев А.В., *История «правой» церковной оппозиции («иосифлянства») на Гомельщине в 1928-1941 гг.*, «Труды Минской духовной академии» 2014, № 11.]
- Сукунов С.В., Ветошкин В.Л., *Istoričeskie svedeniâ o prihodah Gomel'skoj eparchii. Gomel'skij rajon, Gomel'* 2017. [Сукунов С.В., Ветошкин В.Л., *Исторические сведения о приходах Гомельской епархии. Гомельский район, Гомель* 2017.]
- Šalamov V.T., *Četvertaâ Vologda*, [v togo že:] *Kolymskie rassказы: povesti, rassказы*, Moskva 2010. [Шаламов В.Т., *Четвертая Вологда*, [в того же:] *Колымские рассказы: повести, рассказы*, Москва 2010.]
- Šilenok D., *Iz istorii Pravoslavnoj Cerkvi v Belorussii (1922-1939): («Obnovlenčeskij» raskol v Belorussii)*, Moskva 2006. [Шиленок Д., *Из истории Православной Церкви в Белоруссии (1922-1939): («Обновленческий» раскол в Белоруссии)*, Москва 2006.]
- Škarovskij M.V., *Russkaâ Pravoslavnâ Cerkov' pri Staline i Hruševe. (Gosudarstvenno-cerkovnye otnošeníâ v SSSR v 1939-1964 godah)*, Moskva 2005. [Шкаровский М.В., *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах)*, Москва 2005.]

Joanna Grubicka

Akademia Pomorska w Słupsku
Instytut Bezpieczeństwa i Zarządzania
ORCID: 0000-0001-7934-6044

Dorota Zbroszczyk

Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny
im. Kazimierza Pułaskiego
Wydział Filologiczno-Pedagogiczny
ORCID: 0000-0002-5777-4934

Cyberpatologie jako zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego

Cyber pathologies as public security threat

Abstrakt: Artykuł ukazuje wielowymiarowy charakter cyberpatologii jako zagrożenia dla bezpieczeństwa publicznego. Dzisiejsza teraźniejszość wpływa na poczucie bezpieczeństwa podmiotu, bowiem obfituje w wyraźną ewolucję zagrożeń, wśród których uporczywe stają się zagrożenia cyfrowe. Są one bolączką dla jednostki, społeczeństwa, wpływając na ich funkcjonowanie, działanie państw, instytucji gospodarczych i społecznych. Korzystanie z mediów cyfrowych i technologii informacyjno-komunikacyjnych wiąże się z powstaniem nowego typu zagrożeń dla bezpieczeństwa publicznego, a rozwojowi sieci towarzyszy pojawienie się w Internecie niebezpiecznych zjawisk i przestępczości. W artykule przedstawiono zjawiska o charakterze negatywnym, przenoszone do sieci ze świata realnego, jak również nowe kategorie niebezpiecznych zachowań i przestępstw. Autorki na podstawie badań z zakresu cyberpatologii społecznych wśród młodzieży zwróciły uwagę na zakres kontaktu młodzieży z nowymi technologiami oraz uzależnienie od elektronicznych mediów, które sprzyjają rozwojowi cyberpatologii społecznych.

Słowa kluczowe: cyberprzestrzeń, cybermedia, cyberpatologie społeczne, technologie informacyjno-komunikacyjne

Abstract: The article below presents multidimensional character of cyber pathology as public security threat. The world today interrupts subject's feeling of security since there is a clear evolution of threats, among which digital threats are becoming particularly insistent. They are problematic to an individual and society and influence its functioning, state activities, economic and social institutions. Using digital media and information-communication technologies is connected

with emergence of a new type of threats to public security and the network development is accompanied by emergence of dangerous phenomena and crime in the Internet. The threats are the result of human activity. The article presents phenomena that are of negative character projected from the real world into the net as well as emergence of new category of dangerous behaviors and crimes. Authors draw attention to the scope of the youth contact with new technologies and their addiction to electronic media that facilitate the development of social pathology on the basis of research on social pathology within the youth.

Keywords: cyberspace, cybermedia, social cyberpathology, information-communication technologies

Wstęp

Współczesny świat pełen jest nowości naukowo-technicznych, możliwości kreowania samego siebie, własnego sposobu myślenia, wyboru ideologii, stylu życia. Jonathan H. Turner stwierdził: „Nikt nie jest w stanie uciec przed nimi (tzn. zmianą społeczną), ponieważ niewiele już zostało miejsc, gdzie można by było się ukryć i wieść prostsze życie. Każde pokolenie funkcjonuje w innym świecie niż poprzednie, coraz częściej też ludzie muszą w ciągu swego życia zmienić pracę i umiejętności zawodowe. Nie wystarcza nam już to, czego nauczyliśmy się wcześniej. Ciągłe i gwałtowne zmiany sprawiają, że nie możemy już w taki sam sposób przeżyć całego swojego życia, tak jak nasi przodkowie. Wciąż musimy przystosowywać się do owej potężnej i niszycielskiej siły, która została spuszczonej z uwięzi przez naszą kulturę i sposoby organizacji społeczeństw”¹.

Można dostrzec, jak bardzo przemiana ta przejawia się w aktywności młodego pokolenia w korzystaniu z nowych technologii cyfrowych. Konstatacja, że Internet stał się powszechnym miejscem rozrywki, sposobem komunikacji oraz źródłem wiedzy, jest zatem oczywista. Przez piętnaście lat prowadzone są zarówno na dużą skalę badania ilościowe – często wykorzystujące badania kwestionariuszowe na dużych próbach, jak i badania w paradygmacie jakościowym, wykorzystujące głównie wywiady pogłębione, ale też obserwacje on-line czy analizy treści dokumentów elektronicznych

¹ J.H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań 1998, s. 193.

(np. analizy wypowiedzi w portalach społecznościowych czy wytworów twórczości młodych internautów).

Nowe technologie odgrywają w ich życiu niezwykle ważną rolę. Cyfrowy świat to ich rzeczywistość. Liczne badania wskazują, że dostęp do technologii informatycznej jest dziś nieodłącznym elementem ich codziennej aktywności, życia społecznego i rozrywki. Od ubiegłej dekady statystyka publiczna odnotowuje dynamiczny wzrost popularności Internetu w Polsce². Z badań wynika, iż w populacji młodego pokolenia niemal wszyscy korzystają z Internetu. Proces ten ulega rozwojowi – o ile w 2014 roku 74% młodych użytkowników deklaroowało codzienną obecność w sieci³, to w 2016 liczba ich wzrosła do ponad 93%⁴. Zdecydowana większość deklaruje, że korzysta z Internetu wiele razy dziennie lub cały czas, w domu (80,0%), w szkole (39,2%), u znajomych (32,4%), w miejscach publicznych, gdzie jest dostępna sieć WiFi (29,7%). Dzięki rozwojowi technologii mobilnej Internet stał się towarzyszem nastolatka w szkole, miejscach publicznych, środkach komunikacji. Średnia wieku inicjacji internetowej obniża się, a jednocześnie zwiększa się częstotliwość i typ urządzeń do korzystania z Internetu. Blisko połowa polskich nastolatków dzięki posiadaniu urządzeń mobilnych deklaruje stałą dostępność online, co pozwala im na większą aktywność w cyberprzestrzeni. Najbardziej popularny jest telefon komórkowy i smartfon (188,3 min. dziennie), laptop (70,7 min. dziennie) oraz komputer stacjonarny (62,2 min. dziennie). Stosunkowo najrzadziej nastolatki wykorzystują: tablet (25,3 min. dziennie), konsolę do gier (20,4 min. dziennie) i inne urządzenia (12,7 min. dziennie)⁵.

² GUS, *Spoleczeństwo informacyjne w Polsce*. Wyniki badań statystycznych z lat 2012-2016, US w Szczecinie, Warszawa 2016.

³ Raport *Ogólnopolskie badanie: Nastolatki wobec Internetu realizowane przez Pedagogium WSNS we współpracy z Rzecznikiem Praw Dziecka oraz Naukową i Akademicką Siecią Komputerową*, Warszawa 2014.

⁴ Raport: *Nastolatki wobec Internetu 3.0*, NASK, Warszawa 2016.

⁵ Por. L. Kirwil, *Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids online przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9-16 i ich rodziców*, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa 2011, s. 9; Raport *Ogólnopolskie badanie: Nastolatki wobec Internetu realizowane przez Pedagogium*

Korzystanie z technologii cyfrowych prowadzi do zmian w zachowaniach społecznych młodzieży i doświadczania przemocy, a rozwojowi sieci towarzyszy pojawienie się w Internecie niebezpiecznych zjawisk i przestępczości. Zjawiska te mają dwójaki charakter, od istniejących negatywnych zjawisk przenoszonych do sieci ze świata realnego, aż do powstania nowych kategorii niebezpiecznych zachowań i przestępstw.

Bezpieczeństwo publiczne a cyberpatologie

Zdefiniowanie pojęć bezpieczeństwo publiczne, patologie oraz cyberpatologie jest niezbędne w procesie omawiania współczesnych zagrożeń nieletnich oraz analizowania tego zjawiska. Bezpieczeństwo publiczne w ujęciu Janiny Czapskiej to stan, w którym ogółowi ludzi nieoznaczonych indywidualnie, jak również innym podmiotom – w tym instytucjom państwa – nie zagraża niebezpieczeństwo, a zatem mają zapewnioną ochronę od zagrożeń pochodzących z jakichkolwiek źródeł z wewnątrz państwa⁶. Jeszcze do niedawna bezpieczeństwo utożsamiane było wyłącznie z państwem, działalnością sił zbrojnych, policji czy służb specjalnych. Spojrzenie takie było zdecydowanie wąskotorowe, uproszczone i wymagało oglądu bardziej holistycznego. Obecne postrzeganie bezpieczeństwa obejmuje trzy wymiary: teoretyczno-normatywny, podmiotowy i przedmiotowy. Bezpieczeństwo publiczne to postać braku zagrożeń w życiu jednostki i zbiorowości. Należy podkreślić, że w obecnej rzeczywistości stan taki nie występuje, ale stale podejmowane są działania zmierzające do ochrony dóbr i wartości, zarówno jednostki, jak i całej zbiorowości społeczeństwa. W tym rozumieniu bezpieczeństwo publiczne oznacza gotowość do podjęcia odpowiednich działań przez właściwe organy administracji publicznej na rzecz zapobiegania zagrożeniom oraz skutecznego i natychmiastowego reagowania na sytuacje, godzące w dobro państwa, porządek publiczny, zdrowie bądź życie obywateli⁷.

WSNS *we współpracy z Rzecznikiem Praw Dziecka oraz Naukową i Akademicką Siecią Komputerową*, Warszawa 2014.

⁶ J. Czapska, *Bezpieczeństwo obywateli. Studium z zakresu polityki prawa*, Kraków 2004, s. 56.

⁷ U. Kalina-Prasznik, *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2000, s. 65.

Bezpieczeństwo odnosi się do ochrony ogółu społeczeństwa przed negatywnymi działaniami zaburzającymi prawidłowe funkcjonowanie.

W ostatnich latach w naszym państwie nastąpiło wiele przemian ustrojowych i społecznych. Zmieniły się normy obowiązujące w różnych środowiskach, w których wychowują się dzieci i dorastająca młodzież. Szybki rozwój cywilizacyjny przyczynił się poniekąd do zachwiania wartości w życiu młodego człowieka, a tym samym wchodzenia na drogę zagrożeń i patologii. Definiując termin patologia można przyjąć, że jest to zachowanie charakteryzujące się zakłóceniem porządku publicznego, społecznego, to działanie szkodliwe dla sprawcy, otoczenia lub społeczeństwa. Patologia wkracza w obszary życia społecznego i ekonomicznego, występuje w różnych grupach społecznych i jest ściśle powiązana z rozwojem społeczeństw. W obszarze bezpieczeństwa publicznego dostrzega się konieczność współpracy poszczególnych służb odpowiedzialnych za bezpieczeństwo, jak również prowadzenie przez nie takich oddziaływań, których główny cel stanowiłoby niwelowanie zagrożeń dla bezpieczeństwa obywateli oraz porządku publicznego. Wielość i różnorodność zagrożeń dla bezpieczeństwa sprawia, iż wzrasta liczba podmiotów odpowiedzialnych za eliminowanie takich zjawisk. Do podstawowych czynników mających wpływ na szeroko rozumiany stan bezpieczeństwa należy zaliczyć przede wszystkim sprawne funkcjonowanie służb porządku publicznego, organów ścigania oraz wymiaru sprawiedliwości.

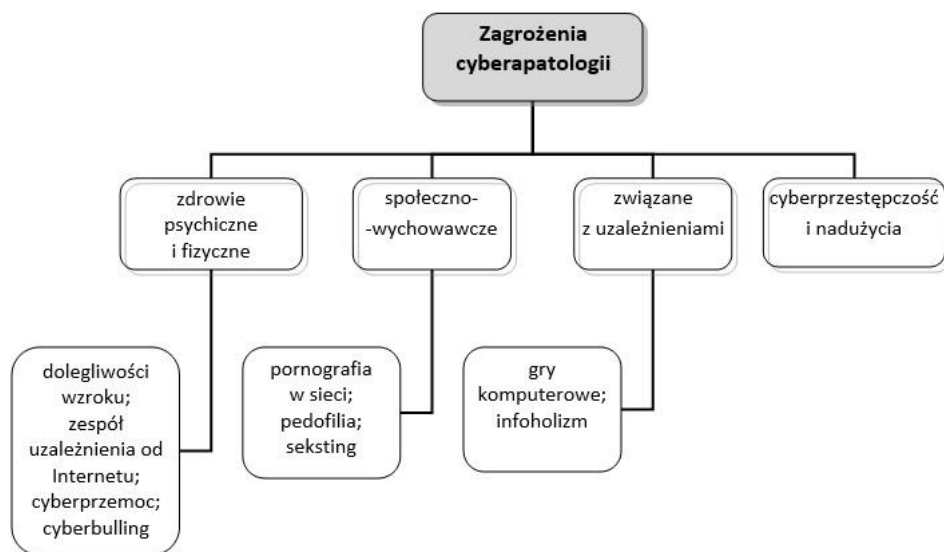
Ten rozbieżny system wartości może stanowić zagrożenie dla rozwoju i prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie, szczególnie dla młodych ludzi. Jednym z wyrazów kompleksowego ujęcia problemów bezpieczeństwa jest podjęcie przez Unię Europejską „pakietu” programów badawczych ukierunkowanych na zaspokojenie potrzeb społecznych w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego. Obejmują one problematykę:

- ochrony przez przestępczością i terroryzmem;
- bezpieczeństwa granic;
- przywracania bezpieczeństwa w czasie kryzysu⁸.

⁸ M. Kwieciński, *Bezpieczeństwo. Wymiar współczesny i perspektywa badań*, Kraków 2010, s. 15.

Coraz groźniejsze, a w wielu sytuacjach niepokojące są dla naszego zdrowia i życia zjawiska społecznej patologii. Patologia bowiem wkracza w obszary życia społecznego i ekonomicznego. Jej nasilenie w wielu przypadkach zależy od: kręgu społeczno-kulturowego, w którym człowiek żyje, przemian cywilizacyjnych, związanych z rozwojem różnych gałęzi nauki np. medycyny czy studium rozwoju człowieka. Liczba ofiar patologii jest bardzo trudna do ustalenia, ale z pewnością wynosi dziesiątki, jeśli nie setki tysięcy ofiar⁹. Zagrożeniami, a jednocześnie wielkimi wyzwaniem XXI wieku są między innymi cyberpatologie jako zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego.

Cyberpatologie mają wielowymiarowy charakter i należy je rozpatrywać w czterech zakresach: jako zagrożenia dla zdrowia psychicznego i fizycznego, społeczno-wychowawczego, związane z uzależnieniami oraz nadużycia i cyberprzestępczość (schemat 1).

Schemat 1. Wielowymiarowy charakter cyberpatologii

Źródło: opracowanie własne.

⁹ Ibidem, s. 41.

Badania własne

Badania zostały zrealizowane w 2018 r. Przeprowadzono je wśród użytkowników Internetu. Badaniami objęto 101 respondentów w przedziale wiekowym 18-20 lat. Zastosowana została metoda sondażu diagnostycznego. Wyniki poddano analizie ilościowej. Przeprowadzone badania internetowe miały na celu ocenę skali zjawiska zagrożeń występujących w cyberprzestrzeni oraz poznanie opinii młodzieży na temat zjawisk z zakresu patologii społecznych.

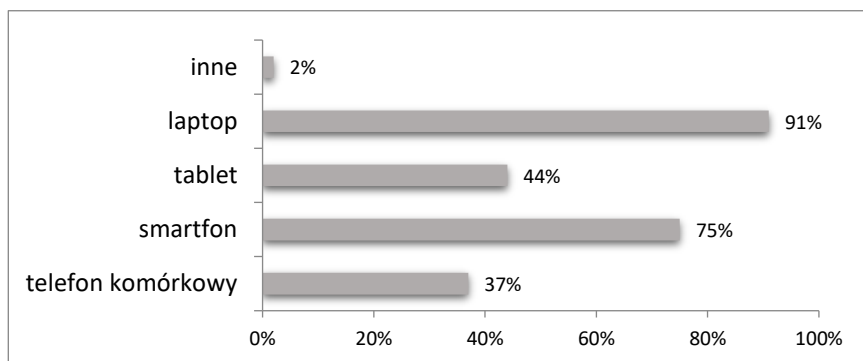
Bezpieczeństwo publiczne oznacza stan gwarantujący niezakłócone i zgodne z wolą obywateli funkcjonowanie instytucji państwowych, samorządowych i społecznych oraz urządzeń publicznych, a także bezpieczeństwo życia, zdrowia i mienia ludności w wyniku przestrzegania akceptowanego przez obywateli porządku prawnego. Zagrożenie bezpieczeństwa publicznego o dużych rozmiarach może spowodować zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa¹⁰. Pojęcie bezpieczeństwa publicznego traktowane jest jako ochrona społeczeństwa przed negatywnymi działaniami. W tym kontekście bezpieczeństwo publiczne to również działania podejmowane na podstawie i w granicach prawa, mające na celu zabezpieczenie ludności przed różnego rodzaju ryzykiem występującym w państwie¹¹.

W oparciu o tę perspektywę podjęto próbę poznania wielowymiarowego charakteru cyberpatologii jako zagrożenia dla bezpieczeństwa młodzieży. Problem badawczy zamykał się w pytaniu: „Jakie są tendencje w rozwoju z zakresu cyberpatologii i na ile doświadczają tych zachowań młodzi ludzie?” Nowe technologie są bardzo ważnym elementem życia społeczeństwa informacyjnego. Zakres kontaktu z nimi jest bardzo duży, co potwierdza między innymi opracowana analiza. Grupą wiekową obdarzoną szczególną atencją w tym opracowaniu była młodzież, która, jak wiadomo,

¹⁰ K. Sienkiewicz-Małyjurek, Z.T. Niszczyporuk, *Bezpieczeństwo publiczne. Zarys problematyki*, Gliwice 2010, s. 43.

¹¹ *Ibidem*, s. 33.

z technologiami ICT ma do czynienia od najmłodszych lat. Jak się okazuje, aż 91% ankietowanych młodych ludzi posiada laptop, 75% z nich posiada również smartfon, tablet (44%), telefon komórkowy (37%) oraz inne urządzenia mobilne w 2%.

Wykres 1. Urządzenia mobilne posiadane przez respondentów

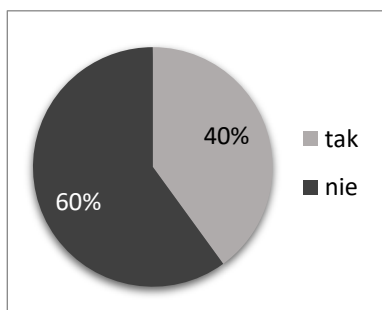
Źródło: Opracowanie własne.

Cyberprzestrzeń często nazywana jest wirtualnym światem. Dostępnych w nim jest wiele zajęć alternatywnych wobec odbywających się w rzeczywistości. Świetnym przykładem są tutaj portale z filmami, które możemy obejrzeć w każdej chwili zamiast wychodzić do kina, w którym to repertuar nie zawsze nam odpowiada. Innym rozwiązaniem są spotkania w sieci, które nie zastąpią nam bezpośrednich relacji z drugim człowiekiem, ale staną się rozwiązaniem w przypadku dużej odległości dzielącej rozmówców. Respondenci najczęściej głosów oddali na usługi internetowe takie, jak poczta e-mail, na którą zagłosowało aż 88%, następnie portale informacyjne oraz czaty, komunikatory, które uzyskały po 79% głosów, tuż za nimi – serwisy społecznościowe z wynikiem 78%, sklepy internetowe – 70%, portale z filmami on-line – 65%, portale rozrywkowe – 63%, portale z wiedzą naukową – 59%, serwisy do ściągania plików – 48%, gry on-line – 46%, fora internetowe – 42%, portale szkolne – 32%, blogi – 27% i na ostatnim miejscu serwisy randkowe, z których korzysta zaledwie 8% ankietowanych.

Młodzież w cyberprzestrzeni narażona jest na wiele zagrożeń z zakresu cyberpatologii. W przestrzeni anonimowość sprzyja zacho-

waniom manipulacyjnym oraz stosowaniu przemocy. Świadczą o tym odpowiedzi przedstawione na wykresie 3, na którym respondenci zaznaczyli przykłady zjawisk patologicznych, z jakimi spotkali się w sieci. Wśród wypowiedzi największą liczbę głosów, a tym samym najczęściej obserwowanym wątkiem, były treści pornograficzne, aż 71% ankietowanych natknęło się na tego typu materiały. Równie wysoki procent głosów, bo 70%, otrzymała pozycja dotycząca podszywania się pod inną osobę. Kolejny punkt to oszustwa związane z zakupami w Internecie, na które wskazało 61% osób. Dalej w kolejności plasuje się nękanie – 39% oraz cyberprzemoc i prześladowanie, każde po 37% głosów. Choć materiały pedofilskie nie powinny w ogóle być produkowane i rozpowszechniane, to aż 8% ankietowanych, będących użytkownikami sieci, natknęło się na tego rodzaju treści.

Zakres kontaktu młodzieży z nowymi technologiami systematycznie rośnie, a próg wieku, w którym młodzież po raz pierwszy spotyka się z ich wytworami, stale się obniża. Uzależnienie od elektronicznych mediów jest równie niebezpieczne i zagrażające życiu oraz zdrowiu jak nałogi związane z alkoholem czy narkotykami. Owe zagrożenia wiążą się również z doznawaniem różnych zachowań przestępczych. Wykres 2 obrazuje, że 40% osób ankietowanych stało się ofiarą oszustw internetowych.

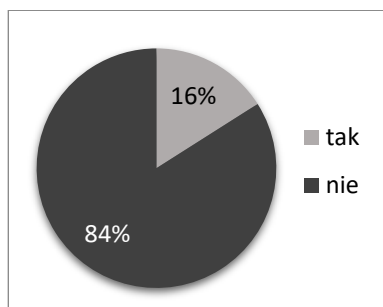
Wykres 2. Ofiary oszustw internetowych

Źródło: Opracowanie własne.

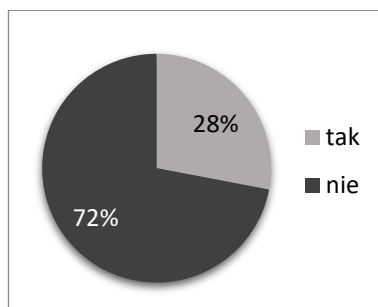
Innym zjawiskiem występującym w Internecie jest nękanie. Liczba respondentów przyznających się do tego czynu wyniosła 16%.

Pozostali ankietowani w liczbie 84% zaprzeczyli takiemu zachowaniu (wykres 3).

Inaczej przedstawia się obraz respondentów, którzy stali się ofiarami nękania (wykres 4). Tutaj ich liczba jest niemal dwukrotnie większa, gdyż sięga aż 28%. Mimo tego, iż w Internecie możemy natknąć się na formy dręczenia, pozytywny zdaje się być fakt, że aż 72% ankietowanych użytkowników sieci nigdy nie doznało aktów nękania.

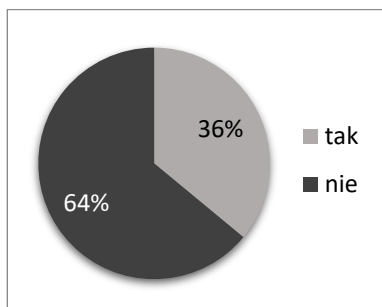
Wykres 3. Nękanie użytkowników sieci przez ankietowanych
Źródło: Opracowanie własne.

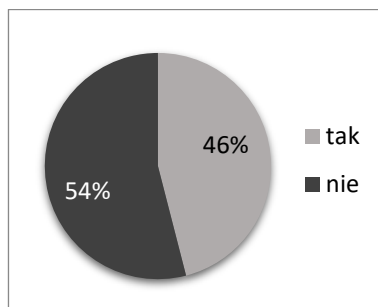
Wykres 4. Ofiary internetowego nękania
Źródło: Opracowanie własne.

Cyberprzestrzeń to doskonałe narzędzie do zachowań destrukcyjnych. Kolejnym złym doświadczeniem, z jakim możemy się spotkać w sieci, jest obrażanie i upokarzanie jej użytkowników. 36% osób ankietowanych zaznaczyło odpowiedź twierdzącą, deklarując tym samym spotkanie się z takim zjawiskiem (wykres 5).

Wielu użytkowników Internetu padło ofiarą upokarzania i obrażania (wykres 6). Tylko 54% nie doznało przykrości zadanej przez pozostałych internautów. W przestrzeni, którą tworzą wszystkie osoby w niej przebywające, nie powinno być aż tylu przypadków wrogości wobec siebie i chociaż Internet ma być miejscem łączącym ludzi, staje się on również doskonałym narzędziem do krzywdzenia jego użytkowników. Na pytanie: *Czy kiedykolwiek ktoś obrażał Cię, upokarzał w Internecie*, aż 46% osób ankietowanych odpowiedziało twierdząco.

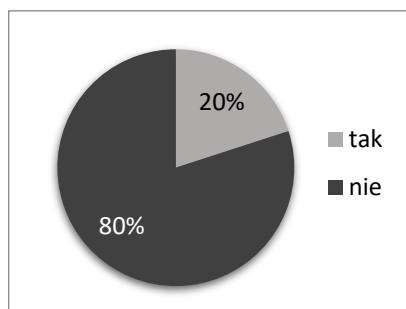
Wykres 5. Zjawisko obrażania i upokarzania użytkowników Internetu
Źródło: Opracowanie własne

Wykres 6. Ankietowani, obrażani i upokarzani przez użytkowników Internetu
Źródło: Opracowanie własne.

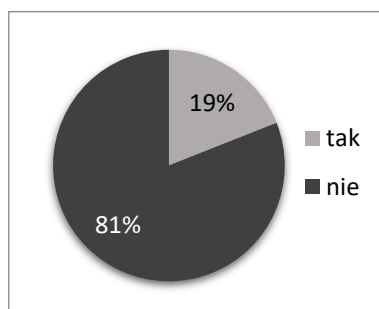
Cyberprzemoc jest zjawiskiem stosunkowo nowym, które przybiera na sile wraz z rozwojem i dostępnością sieci Internet. Początkowo przemoc obserwowalna była w środowisku rodzinnym, w szkole czy wśród znajomych. Obecnie możemy ją również zaobserwować w cyberprzestrzeni, która dzięki anonimowości staje się doskonałym narzędziem do wyrządzania krzywdy. 20% ankietowanych przyznało się do używania cyberprzemocy (wykres 7).

Przemoc w realnym świecie jest łatwiejsza do zauważenia oraz ocenienia krzywdy, jaką wyrządza podmiotowi. Przemoc towarzyszy człowiekowi od dawna. Wpływ czasu i przemiany zachodzące w społeczeństwie sprawiają, że jej metody ulegają wielu transformacjom. W dobie społeczeństwa informacyjnego przemoc przybiera między innymi formę cyberprzemocy czy też cyberagresji, a jej głównym miejscem występowania jest cyberprzestrzeń. Dlatego kolejne pytanie, które zostało zadane badanym, dotyczyło *bycia ofiarą cyberprzemocy*. Wśród respondentów 19% odpowiedziało twierdząco, zaś pozostała liczba 81% nie doświadczyła cyberprzemocy (wykres 8).

Wykres 7. Przypadki stosowania cyberprzemocy

Źródło: Opracowanie własne.

Wykres 8. Ofiara cyberprzemocy

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowanie

Powyższa analiza jest tylko zasygnalizowaniem rodzącego się problemu cyberpatologii. Rozwój społeczeństwa informacyjnego oraz rozwój technologii, jaki mu towarzyszy, stanowią idealne środowisko do tworzenia się patologii w cyberprzestrzeni. Pojawienia się nowych technologii i Internetu nasiliło zachowania agresywne i przemocowe, które przybrały nowe formy, nazywane przez naukowców m.in. cyberprzemocą, agresją elektroniczną czy cyberbullyingiem. Internet, chociaż nie jest narzędziem namacalnym, może stać się idealnym instrumentem zagrażającym bezpieczeństwu młodych osób i stać się przestrzenią niebezpieczną. Czuwanie nad bezpieczeństwem użytkowników sieci powinno stać się wyzwaniem i jednym z priorytetów społeczeństwa informacyjnego, o które należy dbać nie tylko w momencie logowania się do Internetu.

Bibliografia / References

- Czapska J., *Bezpieczeństwo obywateli. Studium z zakresu polityki prawa*, Kraków 2004.
- Kalina-Prasznic U., *Encyklopedia prawa*, Warszawa 2000.
- Kwieciński M., *Bezpieczeństwo. Wymiar współczesny i perspektywa badań*, Kraków 2010.

Sienkiewicz-Małyjurek K., Niszczyporuk Z.T., *Bezpieczeństwo publiczne. Zarys problematyki*, Gliwice 2010.

Turner H.J., *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Poznań 1998.

Raporty:

GUS, *Społeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2012-2016*, Szczecin 2016.

Kirwil L., *Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids online przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9-16 i ich rodziców*, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa 2011.

Ogólnopolskie badanie: Nastolatki wobec Internetu realizowane przez Pedagogium WSNS we współpracy z Rzecznikiem Praw Dziecka oraz Naukową i Akademicką Siecią Komputerową, Warszawa 2014.

Nastolatki wobec Internetu 3.0, NASK, Warszawa 2016.

Tadeusz Kruczkowski

Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały
Wydział Historii, Komunikacji i Turystyki
Białoruś
ORCID: 0000-0002-9383-1377

Zagadnienia dotyczące świadomości narodowej Polaków na Białorusi w polskiej historiografii na początku XXI wieku

Some issues of the awareness of the national
Polish population in Belarus in Polish historiography
at the beginning of the 21st century

Abstrakt: W artykule przedstawiono kwestię świadomości narodowej polskiej mniejszości na Białorusi na początku XXI wieku. Okres chronologiczny badań obejmuje lata 2000-2005. Był to stosunkowo stabilny czas działalności polskich organizacji na Białorusi. Uwzględniając lokalną specyfikę, możliwe było wówczas dość znaczące zaangażowanie się w działania kulturalne i edukacyjne. Badając analizowaną problematykę, autor szczególną uwagę zwrócił na cykl konferencji międzynarodowych, organizowanych przez Zarząd Głównych Związków Polaków na Białorusi. W obradach brali udział naukowcy, którzy reprezentowali nie tylko polski punkt widzenia (to badacze z Polski i miejscowi Polacy – obywatele Białorusi), ale również białoruscy naukowcy. Uwzględniano przy tym rosyjskie badania naukowe.

Słowa kluczowe: mniejszość narodowa, Polacy na Białorusi, świadomość narodowa, historiografia, język ojczysty

Abstract: The article analyzes the issues of national consciousness of the Polish national minority in Belarus at the beginning of the 21st century. The chronological period of the study is 2000-2005. It was a relatively quiet period of activity of Polish organizations in Belarus, as per local condition, enabling them to engage in statutory cultural and educational activities. In relation to the declared topic, the most important was the series of international conferences organized by the Board of the Main Unions of Poles in Belarus. The conferences were attended by scientists who represented not only the Polish point of view (they are researchers from Poland and local Poles – citizens of Belarus), but also Belarusian scientists. The studied problems in Polish science

were presented in comparison with the Belarusian and partly Russian historical tradition.

Keywords: national minority, Poles in Belarus, national consciousness, historiography, mother tongue

Wstęp

Podstawą źródłową do zgłębiania tego tematu są przede wszystkim prace polskich badaczy z zakresu historii, socjologii i politologii. Autor posługiwał się zarówno tradycyjnymi metodami nauk historycznych (historyczno-porównawcza, statystyczna, historyczno-typologiczna), jak również wykorzystał nowe (historia mówiona, psychohistoria). Zastosowane zostały również metody nauk pokrewnych – socjologii i politologii. Skomplikowane i zróżnicowane z wielorakich przyczyn były i są uwarunkowania polskiego odrodzenia narodowego na terenach obecnej Białorusi. Należy uwzględnić wielowiekowe silne oddziaływanie asymilacyjne spowodowane zarówno rusyfikacją, jak i sowietyzacją. Wpływ na to mają również szersze procesy polityczne i ekonomiczne, niedobór warstw inteligencji i elit przywódczych, polityka państwa białoruskiego i relacje międzypaństwowe.

W XIX wieku i przez większość XX wieku badania nad tradycjami Polaków na terenach współczesnej Białorusi określono na podstawie teoretycznej definicji narodowości (grupy etnicznej), zgodnie z klasyczną koncepcją narodowości J. Herdera i marksistowskiej koncepcji narodowości. Marksistowska koncepcja narodowości była rozwinięciem klasycznej koncepcji narodu J. Herdera, podkreślając jako podstawowe elementy narodowości: wspólne pochodzenie etniczne, tradycje, folklor, język, przynależność religijną itp. Determinowało to dominujące podejście badawcze¹.

Na Białorusi mieszka obecnie najbardziej liczna polska mniejszość na Wschodzie – oficjalnie jest to około 300 tys. osób według spisu ludności z roku 2009. Wcześniejszy, przeprowadzony w 1999

¹ T. Kruczkowski, *Historiograficzne zagadnienia historii i współczesności polskiej mniejszości na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005, s. 101-127.

roku – wskazywał obecność 417 tys. osób. Natomiast pierwszy powojenny spis, wykonany w warunkach państwa radzieckiego w 1959 r., ustalił, iż Polaków było ponad 538 tys. Jednocześnie według szacunkowych danych organizacji polskich jest to około 1,5 mln, a według źródeł kościelnych ponad 2 mln katolików, z których większość przyznaje się do polskości albo ma polskie pochodzenie². Uwzględniając, iż Białoruś zamieszkuje około 9,5 mln, stanowi to wysoki wskaźnik. Jednocześnie tak znaczne rozbieżności w określeniu dokładnej liczby Polaków można wytłumaczyć różnorodnością stosowanych kryteriów liczenia, a także metod przeprowadzania spisów powszechnych oraz podejścia ideologicznego. Zależą one również od polityki władz państwowych Białorusi. Tym bardziej, że jest to ludność, która zamieszkuje w zwartych skupiskach tereny Grodzieńszczyzny, wschodniej Mińszczyzny, historyczną Wileńszczyznę, a więc przeważnie Kresy Północno-Wschodnie. Polacy na Białorusi byli zawsze w sytuacji szczególnej, zarówno za czasów carskich, radzieckich, jak i obecnie³.

W takich rejonach jak Oszmiana, Ostrowiec i Smorgonie (historyczna Wileńszczyzna) ludność polska, według spisu ludności w 1999 roku, zmniejszyła się ponad dwukrotnie. Można postawić wniosek, że Polacy zdołali zachować polsność w trudnych czasach stalinowskich i w bardziej „łagodnych” czasach Breżniewa, a po 1991 r. zaczęli się białorusitzenizować. Według białoruskich badaczy, w stosunkowo demokratycznych latach 90. Polacy zrozumieli, że są Białorusinami. Pojawia się jednak pytanie: dlaczego nie dotyczy to np. Polaków z sąsiedniego rejonu werenowskiego (83% ogółu ludności)? Co ciekawe, liczba Polaków zmniejszyła się w ciągu 10 lat w tych powiatach (Smorgonie, Oszmiany) dwukrotnie (!), a liczba Białorusinów zwiększyła się tylko w tych rejonach⁴. Takie przykłady można mnożyć i zostały one już opisane w literaturze przedmiotu⁵.

² Szerzej zob.: T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słonim 2003.

³ Ibidem, s. 153-225.

⁴ Ibidem, s. 212-215.

⁵ Ibidem.

Polacy na Białorusi na przestrzeni wieków odgrywali niezwykle ważną rolę czynnika cywilizacyjnego. Poza określonymi rejonami zamieszkania nie stanowili większości etnicznej, ale ich wkład w kształtowanie kultury, ekonomii i życia społecznego tych ziem był i jest ogromny. Ta rola Polaków na Kresach od lat była główną przyczyną szczególnego ich prześladowania, najpierw przez władze Imperium Rosyjskiego, a później – reżim radziecki. Wobec nich prowadzona była polityka totalnej rusyfikacji, sowietyzacji bądź białorutenizacji.

Stosowana przez władze radzieckie polityka wynarodowiania Polaków, ich sowietyzacji i asymilacji niewątpliwie przynosiła efekty. Pod koniec lat 80. ubiegłego wieku Polacy byli o krok od całkowitego wynarodowienia⁶. Zapoczątkowane w latach polityki „pierestrojki” polskie odrodzenie do dziś stanowi główną siłę napędową życia narodowego Polaków na Białorusi. Aktywna działalność oświatowa, społeczno-kulturalna i wydawnicza organizacji polskich i głównie Związku Polaków w latach 90. rozpoczęła proces powrotu przeważającej większości Polaków na Białorusi do świadomej części narodu polskiego.

Zagadnienia świadomość narodowej Polaków na Białorusi jako problem badawczy

W ostatniej dekadzie XX wieku powstało w polskiej historiografii szereg opracowań poświęconych problematyce historii i współczesności polskiej mniejszości na Białorusi⁷. Szczególną uwagę badacze zwracali na Kościół katolicki⁸, kwestię świadomości

⁶ Z. Winnicki, *Metody osłabiania poczucia świadomości narodowej. Uwagi o wpływie i skutkach zastosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie*, „Magazyn Polski” 2002, № 3-4, s. 27.

⁷ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994; J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*, Gdańsk 1990; R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994; Z. Winnicki, *Szkice polsko-białoruskie*, Wrocław 1998; *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak [et al.], Wrocław – Warszawa – Kraków 1992.

⁸ R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych...; I. Kabzińska, Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999; I. Kabzińska, *Fenomen odrodzenia*, „Rocznik Wschodni” 1996, № 3, s. 113-125.

narodowej⁹, historię i odradzanie się polskości w XX wieku¹⁰, oświatę i kulturę polską na dawnych Kresach Wschodnich¹¹ czy język ojczysty¹².

Pierwsze prace, które ukazały się na Białorusi w połowie 90. XX w., dotyczące historii i współczesności polskiej mniejszości narodowej w tym kraju, miały głównie charakter publicystyczny, chociaż były wśród nich i pozycje naukowe¹³. Nawet na początku XXI wieku kwestie polskiej mniejszości, w porównaniu z Litwą i Ukrainą, pozostały mało znanym problemem w Polsce. Podkreślał to jeden z najbardziej znanych badaczy tematu Z.J. Winnicki¹⁴.

Od zakończenia drugiej wojny światowej aż do końca lat 80. XX wieku na Białorusi praktycznie nie ukazywała się prasa w języku polskim. Od 1990 r. wydawany jest „Głos znad Niemna” i „Ziemia Lidzka”, a od 1992 r. wychodzi „Magazyn Polski”. Czasopisma te na swoich łamach poświęciły dużo uwagi problematyce dotyczącej świadomości narodowej Polaków. Stanowią one ważne źródło w zakresie stanu posiadania i aspiracji mniejszości polskiej. Były w nich publikowane również naukowe materiały przyczynkarskie.

⁹ J. Bardach, *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII-XX w.*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. J. Starzewski, Gdańsk 1995, s. 25-38.

¹⁰ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Sowieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991.

¹¹ P.A. Szuplak, *Problemy edukacji historycznej w szkołach wyższych Republiki Białoruś*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.

¹² Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa-Kraków 1993, s. 326-327; Z. Kurzowa, *O istocie dialektu północnokresowego* [w:] *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, t. IV, Białystok 1992, s. 17-18; R. Dzwonkowski, *Język a świadomość narodowa na przykładzie polskich mniejszości narodowych w krajach bałtyckich, na Białorusi i Ukrainie*, [w:] *Trudna tożsamość*, red. J. Lewandowski, Lublin 1993, s. 131-143.

¹³ T. Gawin, *Ojcowizna. Pamiętniki. 1987-1993. Odrodzenie polskości na Białorusi, Grodno-Lublin 1993*; Cz. Bieńkowski, *Polacy na Białorusi*, „Głos znad Niemna”, 18.02.2000; Z. Boradyn, *Niemen rzeka niezgody: polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944*, Warszawa 1999; T. Kruczkowski, *Ojczyzny Polaków na Białorusi po II wojnie światowej*, [w:] *Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 1998, s. 211-227; T. Kruczkowski, *Gorąca jesień 1939 roku*, „Magazyn Polski” 2000, № 1, s. 48-49; T. Kruczkowski, *Historia Białorusi i stosunki polsko-białoruskie w świetle rosyjskiej historiografii II poł. XIX w. i początku XX w.*, „Przegląd Wschodni” 2000, z. 3 (23), s. 443-476.

¹⁴ Z.J. Winnicki, *Znasz li ten Kraj...?* [w:] T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*, s. 6.

Ważnym etapem wymiany doświadczeń naukowych dotyczących problematyki świadomości narodowej Polaków były konferencje naukowe, organizowane przez ZG Związku Polaków na Białorusi w latach 2000-2004¹⁵.

Efektom tych konferencji były trzy tomy materiałów wydanych w Grodnie (pod red. Eugeniusza Skrobockiego), które ukazały się pod wspólnym tytułem¹⁶. Cechą charakterystyczną przywołanych konferencji naukowych było określenie głównych kierunków badawczych podjętych przez jej uczestników, dokonanie przeglądu tematyki, przede wszystkim w ujęciu historycznym, lingwistycznym, a także politologicznym. W tym czasie jednak odczuwano wyraźny deficyt monografii poświęconych społeczno-politycznym uwarunkowaniom polskiego odrodzenia narodowego i świadomości narodowej ludności polskiej we współczesnej Białorusi¹⁷.

W konferencjach brali udział naukowcy, którzy reprezentowali nie tylko polski punkt widzenia (to badacze z Polski i miejscowi Polacy – obywatele Białorusi), ale również Białorusini. W przeprowadzanych analizach odwoływano się również do osiągnięć rosyjskiej historiografii¹⁸. Wszystkie konferencje odbyły się w Grodnie. Zostały one przeprowadzone w dniach 16-18 listopada 2001 r., 7-9 listopada 2003 r., 22-24 października 2004 r. Uczestnikami tych międzynarodowych konferencji ze strony polskiej byli m.in. prof. dr hab. Iwona Kabzińska z Warszawy, prof. dr hab. Zdzisław J. Winnicki z Wrocławia, ks. prof. dr hab. Roman Dzwonkowski z Lublina, prof. dr hab. Józef Maroszek z Białegostoku, dr Wojciech Śleszyński z Białegostoku, dr Alfons Bobowik z Ełku, dr Adam Bobryk z Siedlec, dr Julia Gorbaniuk i dr Oleg

¹⁵ Były one organizowane z inicjatywy autora, który wówczas pełnił funkcję prezesa Zarządu Głównego Związku Polaków na Białorusi.

¹⁶ *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003; *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004; *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.

¹⁷ Do nielicznych wyjątków należy zaliczyć: Z.J. Winnicki, *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003; T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*

¹⁸ Т.Т. Кручковский, *История Польши в основных концепциях русской историографии XIX-начала XX века*, Гродно 2016.

Gorbaniuk z Lublina, mgr Maria Maroszek z Białegostoku, mgr Janusz Borowy z Ełku, mgr Jacek Stróżyński z Warszawy.

Konferencje te stanowiły płaszczyznę dla określenia szczególnie istotnych obszarów badawczych, wypracowania nowych wniosków i syntez oraz wymiany doświadczeń i podzielenia się wynikami dotychczasowych analiz. Należy zwrócić szczególnie uwagę na opinię Iwony Kabzińskiej, która bardzo szeroko ujęła tę problematykę: „Kiedy mówimy o tożsamości etnicznej lub narodowej, o identyfikacji z grupą kwalifikowaną jako narodowa lub etniczna, zastanawiając się nad jej wyznacznikami, odwołujemy się do języka, religii, pochodzenia, więzi terytorialnych. Jednym z wyznaczników tożsamości jest również dziedzictwo kulturowe grupy, z którą utożsamiają się określone osoby”¹⁹. Stwierdziła, że dla Polaków katolików przynależność do „polskiego Kościoła” była (i w jakiejś mierze pozostaje do dzisiaj) elementem integrującym ich z szerszą społecznością polskokatolicką²⁰. Wyodrębniła ona szereg składników związanych ze świadomością narodową i życiem religijnym. Do dziś jeszcze funkcjonuje na Wschodzie zbitka pojęć „Polak-katolik”, pogłębiają się jednak procesy, których konsekwencją jest osłabienie tego stereotypu²¹. Tendencję tę potwierdzają też inne badania²².

Niewątpliwie należy zwrócić uwagę na ocenę ks. Romana Dzwonkowskiego. Zauważył on, że tylko dzięki Polakom na terytorium

¹⁹ I. Kabzińska, *Znajomość dziedzictwa kulturowego jako jeden z warunków zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 7.

²⁰ Ibidem, s. 9.

²¹ I. Kabzińska, *Procesy transformacji i integracji na przykładzie Polaków mieszkających za wschodnią granicą Polski*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, red. E. Michalik, H. Chałupczak, Lublin 2006.

²² R. Dzwonkowski, *Od Kościoła polskiego do Kościoła Polaków na Wschodzie?*, „Sympozjum” 1999, nr 1, s. 64-80; A. Bobryk, *Postawy wobec religii i wyzwań życia codziennego wiernych parafii Najświętszej Marii Panny Królowej Korony Polskiej w Brześciu*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004, s. 67-79; J. Dworzecka, *Spór o białorutenizację Kościoła katolickiego na Białorusi*, „Colloctonea Theologica” 2016, nr 2, s. 115-138; I. Kabzińska, *Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik* [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017, s. 419-435.

współczesnej Białorusi pozostała wiara katolicka²³. Nadal wielu badaczy uważa, że najważniejszą cechą przynależności do „polskości” jest to, iż Polacy na Białorusi, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, zadeklarowali przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego. Dopiero w ostatnich dziesięcioleciach znaczenie tego czynnika nieco osłabło, co jest związane z ideą upowszechnienia środowiska Białorusinów-katolików. Tendencje te są wspierane i promowane przez władze i narodowców białoruskich. Wielu współczesnych białoruskich uczonych popiera tezę, że na Białorusi większość katolików to nie Polacy, ale katoliccy Białorusini (A. Smalienczuk, A. Krawcewicz, E. Zajkowski, Z. Szybieka, W. Szwed, S. Silwiersztowa i in.). A. Smalienczuk twierdzi, że pragnienie arcybiskupa Mohylewskiego Edwarda Roppa, by używać języka białoruskiego w katolickim kulcie, było nie dla dobra „rusyfikacji” polskich katolików, a dla lepszego zrozumienia katolickich fundamentów wiary ludności białoruskiej²⁴.

Odnosząc się do wielowiekowej przeszłości, należy zauważyć, że stereotyp „Polak-katolik” i „Białorusin-prawosławny” funkcjonował powszechnie, co więcej, uznawano to za obiektywną rzeczywistość. Próby wprowadzania pojęcia „białoruski katolik”, podejmowane czasami przed laty, nawet w rosyjskiej nauce spotykały się z brakiem zrozumienia. Było tak nie dlatego, że stanowiło to sprzeczność z polskimi dążeniami, ale ponieważ było to traktowane jako niespotykane zjawisko, a wszelkie próby jego uzasadniania postrzegano w kategoriach absurdu. O tym pisał wyraźnie jeszcze R. Erkert²⁵. Dobrze rozumiał on, że istnienie „białoruskich katolików” jest bardzo korzystne dla rządu rosyjskiego (w rzeczywistości ówczesnej kształtowano związek logiczny – Białorusini to Rosjanie), ale nie odzwier-

²³ R. Dzwonkowski, *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie – czego oczekują?*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 27.

²⁴ Szerzej zob.: T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*, s. 233-250. Interesujące, iż postulowanie obecności, a nawet dominacji języka białoruskiego w życiu Kościoła katolickiego nie zawsze jest powiązane z jego znajomością. A. Bobryk, *Kamieniec jako centralny ośrodek życia religijnego rejonu*, [w:] *Blisko, a tak daleko...*, s. 95-97.

²⁵ Р.Ф. Эркерт, *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*, Санкт Петербург 1864, s. 8.

ciedlało rzeczywistości, a ludność katolicka charakteryzowała się polską świadomością narodową²⁶.

Należy uwzględnić, iż zadania Kościoła i potrzeby Polaków w zachowaniu tożsamości narodowej nie są jednakowe. Większość polskiej mniejszości oczekuje, że Kościół będzie wsparciem polskości. Praktyka jednak jest taka, że w coraz większej liczbie parafii rzymskokatolickich eliminowany jest polski język z liturgii i paraliturgii. Ma to zdecydowanie negatywny wpływ na zachowanie polskości, zwłaszcza wśród młodszego pokolenia²⁷.

Paradoksalny może wydać się fakt, jak pisał ks. R. Dzwonkowski, że do depolonizacji Kościoła rzymskokatolickiego przyczyniają się księża, siostry zakonne i katecheci, przybyli z Polski do pracy na Wschodzie²⁸. Nierzadkie są przypadki, gdy kwestionują oni polskość osób, które uważają się za Polaków i domagają się mszy w języku polskim w kościele. Nie liczą się też ze społecznymi kosztami swoich zachowań ani z uczuciami wiernych, a także z miejscowymi tradycjami i historią polskich społeczności. Na początku lat 90. proces wprowadzania języka białoruskiego do kościołów nabral szerszego rozmachu, co wzbudziło zaniepokojenie, a nieraz i konflikty pomiędzy grupami wiernych a ich duszpa-

²⁶ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*, Москва 1999; М. Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

²⁷ R. Dzwonkowski, *Polacy w Kościele...*, s. 29. W tym kontekście szczególnie interesujące są badania, które wśród katolików i prawosławnych prowadził w 1998 r. Uniwersytet Grodzieński. Wykazały one wysoki stopień religijności Polaków katolików, ich znacznie wyższy poziom praktyk religijnych oraz przywiązania do Kościoła niż u Białorusinów prawosławnych. Jak zwrócił uwagę M. Biaspamiatnych, świadomość narodowa Polaków na Białorusi składa się z wielu czynników. Niewątpliwie jednym z elementów jest oddziaływanie religii katolickiej. Innym istotnym czynnikiem jest jednocześnie znajomość języka polskiego. Stwierdza on: „Utrata znajomości języka zamykała w ciągu dłuższego okresu dostęp do źródeł duchowej kultury polskiej i nie mogła nie doprowadzić do pewnej deformacji świadomości narodowej, zwłaszcza w wieku młodszym”. M. Biaspamiatnych, *Ludność polska Grodzieńszczyzny w świetle badań Centrum Etnokonfesjonalnych i Socjokulturalnych Uniwersytetu Grodzieńskiego*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 112-124.

²⁸ R. Dzwonkowski, *Problemy duszpasterstwa w parafiach mieszanych narodowościowo na przykładzie współczesnej Białorusi i Ukrainy*, [w:] *Problemy świadomości...* [2005], s. 42.

sterzami²⁹. W jakimś stopniu wpływ na to miały rozbieżne oceny dotyczące języka, którym posługiwali się wierni w życiu codziennym. Według E. Smułkowej Polacy najczęściej posługują się językiem białoruskim, co wskazuje na bliskość białoruskiej kultury z polską³⁰. Jednocześnie Z. Kurzowa i Z.J. Winnicki oceniają, że „prostym językiem” Polaków i Białorusinów jest nieliteracka wersja języka polskiego³¹.

Ważnym problemem dyskusji na początku XXI w., które były prowadzone również na konferencjach ZPB, były kwestie związane z ujawnianiem i odrodzeniem polskości na Białorusi. Wielu białoruskich badaczy popiera tezę, że nie ma znaczącej różnicy w kulturze Polaków z Grodzieńszczyzny i miejscowych Białorusinów. W ich interpretacji stanowisko to zbliża się do politycznej tezy o braku etnicznych Polaków na Białorusi i redukcji narodowej grupy Polaków do grupy „kościelnych Polaków” lub „spolonizowanych” Białorusinów. Przedstawiciele polskiej mniejszości narodowej (T. Kruczkowski, J. Szumski, H. Giebeń i inni) opowiadają się za opinią na temat dwóch głównych sposobów kształtowania się polskiej mniejszości narodowej na Białorusi: migracji wewnątrz państwa polskiego i ludności autochtonicznej. Ta grupa badaczy popiera stanowisko oparte zarówno na materiałach etnograficznych i danych spisowych, jak i badaniach socjologicznych. Wynika z nich jasny wniosek, iż społeczność deklarująca się jako polska należy do narodu polskiego, choć odnotowuje się jej kulturową i mentalną specyfikę. Niewątpliwie wpływ na to miała wieloletnia polityka, realizowana w radzieckiej Białorusi, gdzie pomimo znaczących wyników danych spisowych ignorowano obecność i potrzeby Polaków. Nie funkcjonowały żadne instytucje polskie, a wielu osobom w dokumentach, bez ich woli, a nawet przy zdecydowanym sprzeciwie, zmieniono zapis narodowości z polskiej na inną, najczęściej białoruską³².

²⁹ Ibidem, s. 40-45.

³⁰ *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, Białystok 2000.

³¹ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*; Z.J. Winnicki, *Szkice polsko-białoruskie...*

³² A. Bobryk, *Ludność polska w obwodzie brzeskim. Kwestia liczebności i rozmieszczenia*, [w:] *Blisko, a tak daleko...*, s. 33-36.

Ważnym głosem w dyskusji dotyczącej tych zagadnień było wystąpienie Z.J. Winnickiego. Przedstawił on referat o wpływie i skutkach metod oraz środków depolonizacyjnych. Przeprowadził szczegółową analizę podręczników historii wydawanych w ZSRR, zarówno szkolnych, jak i akademickich. Autor zwrócił uwagę na nauczanie historii w sposób jednostronny, nie zawsze poparty źródłami, często bezpodstawnie przedstawiający Polskę w niekorzystnym świetle. Stwierdził wręcz, że polityka narodowościowa na Białorusi charakteryzowała się tendencją do denacjonalizacji Polaków, ich dołączenia do kultury białoruskiej lub rosyjskiej, a także przymusowej sowietyzacji i osłabiania poczucia świadomości narodowej³³.

Winnicki pisze, że powojenna radziecka historiografia białoruska broniła tezy, że współcześni Polacy na Białorusi to „skatolicyzowani”, „spolonizowani” Białorusini – co najwyżej „kościelni Polacy”, a najpewniej – „Białorusini-katolicy”. Cała ta kampania ideologiczna miała w ostateczności służyć zmniejszeniu liczby populacji polskiej, a w dalszej perspektywie doprowadzić do całkowitego jej zaniku. Skutkiem takiej polityki były liczne przypadki ukrywania swej polskości przez uczniów, pochodzących ze świadomych rodzin polskich. Niekiedy, wracając ze szkoły po lekcji historii, na której mówiono o okropnej działalności polskich panów i pańskiej Polski, dziecko stwierdzało: „Mamo, ja nie chcę być Polakiem”³⁴. Środki masowego przekazu w rękach partii komunistycznej odgrywały aktywną rolę w propagandzie antypolskiej. Ta zakrojona na szeroką skalę kampania propagandowa była skierowana przede wszystkim na młodzież, po to, aby wyrzekła się polskości i dokonała zapisu niepolskiej narodowości do pierwszego dowodu osobistego. Te same naciski czyniły władze również przed poborem młodzieży do wojska, wydając poborowym książeczki wojskowe w komendach

³³ Z.J. Winnicki, *Uwagi o wpływie...*, s. 33-56. Należy zwrócić w tym miejscu uwagę na opinie, iż „według założeń władz, Polacy poprzez białoruskość mieli przejść do internacjonalnej radzieckości”. A Bobryk, *Przemiany pozycji Polaków w stratyfikacji społecznej mieszkańców Brześcia jako miasta pogranicza*, [w:] *Polska-Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005, s. 130.

³⁴ Z.J. Winnicki, *Uwagi o wpływie...*, s. 45.

uzupełnień³⁵. Podobnie A. Tichomirow zwrócił uwagę, iż radziecka historiografia i praktyka polityczna wykreowała stereotyp złego Polaka – pana, gnębiącego biednego chłopca – Białorusina. Ten obiegowy sąd utrwalił się w świadomości masowej poprzez edukację oraz kulturę i do dziś wpływa istotnie na stosunek do Polaków, i oddziałuje negatywnie na stosunki polsko-białoruskie³⁶.

Z.J. Winnicki opublikował też artykuł o statusie prawnym polskiej mniejszości narodowej na terenach Białorusi oraz jej sytuacji społeczno-politycznej³⁷. Autorzy białoruscy – stwierdził – są generalnie zwolennikami tezy „opolaczania i okatoliczania”. Bazują na tym, że „historia nie zna wielkich migracji z Polski na teren WKL”. Stąd prosty i jednoznaczny wniosek uzasadniający powszechne twierdzenie, że współcześni „Polacy” na Białorusi, to w sposób oczywisty „skatolicyzowani”, „spolonizowani” Białorusini³⁸. Winnicki podał jako najbardziej oczywisty przykład takiego podejścia pracę I.A. Sarakawika, oficjalnie rekomendowaną przez białoruskie Ministerstwo Edukacji jako podręcznik na wszystkich uczelniach Białorusi³⁹.

Z.J. Winnicki stwierdza, że stosunek władzy radzieckiej do polskości świadczy o tym, iż polityka niszczenia była dobrze przez władzę koordynowana. Dowodem tego może być fakt, że na Białorusi, w odróżnieniu od Litwy i Ukrainy, polskie życie społeczne wcale nie istniało i nie było warunków, aby je odrodzić, aż do „pieriestrojki”. Jako fakt zachowania radzieckich tradycji na Białorusi do Polaków autor wymienia przykłady manipulowania spisami ludności⁴⁰.

³⁵ Ibidem.

³⁶ A. Tichomirow, *Polacy na Białorusi. Warunki i perspektywy zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Solidarnie ku wolności*, red. D. Dąbrowski, Wrocław 2006, s. 13-26.

³⁷ Z.J. Winnicki, *Status polityczno-prawny polskiej mniejszości narodowej na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości...* [2004], s. 33-56.

³⁸ Ibidem, s. 38. Jak wynika z doświadczeń autora, zwłaszcza w latach 90. podobne nastawienie było bardzo rozpowszechnione. Przykładowo, gdy podczas przedstawiania się nowemu prorektorowi Uniwersytetu, A. Krawcewiczowi, padło Kruczkowski Tadeusz Tadeuszewicz, on zapytał: „Białoruski katolik?”. Po odpowiedzi „Nie, Polak!”, z autorytetem zauważył: „Jeszcze nie rozumiesz, wyjaśnimy ci więcej i nauczymy!”.

³⁹ I.A. Саракавік, *Беларусазнаўства*, Мінск 1998.

⁴⁰ Z.J. Winnicki, *Status polityczno-prawny...*, s. 42.

W konferencjach ZPB brali też udział polscy naukowcy z Białorusi, co było świadectwem odradzania się inteligencji i kształtowania nowych elit. Byli to m.in.: dr Tadeusz Kruczkowski, dr Edmund Jarmusik, dr Stanisław Silwanowicz, dr Zygmunt Boradyn, mgr Jan Gajdel, mgr Tatiana Zaleska, mgr Jan Szumski, mgr Helena Giebień, mgr Eugeniusz Skrobocki, mgr Jerzy Kurstak. Interesującym faktem jest to, że spośród przedstawicielei młodej polskiej inteligencji z Białorusi, którzy uczestniczyli w konferencjach ZPB, wielu zrobiło karierę naukową w Polsce. Ze środowiska tego wyszło wiele ważnych inicjatyw i postulatów. Wskazywano, że najbardziej potrzebną była zmiana prawnej sytuacji Polaków na Wschodzie⁴¹. Należy przytoczyć słowa sprzed blisko 20 lat: „Trzeba pamiętać, że my, Polacy z Białorusi, nie opuściliśmy Polski, lecz to ona nas pozostawiła. Do dzisiaj Polacy ze Wschodu są traktowani przez polskie władze jako obcokrajowcy. Jest to nie tylko niesprawiedliwość prawna (bo Polska uznała odebranie nam obywatelstwa), ale i wielka krzywda moralna”⁴². Wskazano przy tym, że zmiana tej sytuacji, bez żadnych wydatków, przez wprowadzenie Karty Polaka lub instytucji podwójnego obywatelstwa, w bardzo krótkim czasie zmieniałaby radykalnie sytuację. Ograniczyłyby się nawet skutki asymilacji Polaków na Białorusi (jak to było w Rosji po 1905 roku z powrotem unitów do Kościoła katolickiego). Znaczna część Polaków, dawno „przepisanych” na Białorusinów i Rosjan (bez ich woli i chęci), powróciłaby do narodowości swych rodziców⁴³.

Oceniano przed laty, co zyskało ponadczasowy charakter, że polityka w stosunku do polskiej mniejszości narodowej nie zdała egzaminu. Na zupełnie boczne tory zesłała sprawa odbudowy szkolnictwa i tworzenia polskiej inteligencji. Polska sama wybudowała dwie szkoły, zamiast doprowadzić do ich wzniesienia przez instytucje państwowe Białorusi. Odczuwalny jest brak szkół z polskim językiem nauczania w regionach, gdzie są znaczące skupiska

⁴¹ T. Kruczkowski, *Polacy jako mniejszość narodowa na Białorusi – warunki egzystencji i perspektywy*, [w:] *Problemy świadomości...* [2004], s. 105-138.

⁴² *Ibidem*, s. 111.

⁴³ *Ibidem*.

ludności polskiej. Studia w Polsce, zamiast pomagać w tworzeniu polskiej inteligencji w kraju, stały się dla części młodzieży możliwością wyjazdu do Polski na stałe, a dla rządu Białorusi możliwością wypuszczenia pary z kotła⁴⁴. W tej sytuacji najbardziej aktywni, zdolni, ambitni, z poczuciem polskiej świadomości narodowej wyjeżdżają do Polski i już o polskość w swoim kraju ojczystym walczyć nie będą. Przypomina to operację, skierowaną na osłabienie, a potem wyniszczenie polskiej mniejszości narodowej na Białorusi⁴⁵.

Aktywność polityki każdego państwa w stosunku do krajów sąsiednich polega m.in. na tworzeniu korzystnego klimatu politycznego, współpracy gospodarczej⁴⁶. W tym celu promuje się swą kulturę, stwarza się pozytywny wizerunek własnego kraju. I najlepiej jest uruchomić swoje lobby – w znaczeniu środowisk, reprezentujących cywilizacyjną orientację na świat zachodni w państwach, sąsiadujących z Polską od wschodu. Na skutek przyczyn historycznych i politycznych Polska ma takie lobby – bez potrzeby nakładów – na jego tworzenie w postaci polskiej mniejszości na byłych kresach. Byłoby politycznym niedopatrzaniem nie skorzystać z tego. Polska mniejszość narodowa w tym wypadku ma ogromne atuty: zamieszkuje tereny przygraniczne, osiedlona jest w zwartych skupiskach, cieszy się obecnie pewnym prestiżem wśród Białoru-sinów itd. Jej wpływy na Białorusi, dzięki umiejętnemu wsparciu Macierzy, mogą być znacznie większe niż obecnie⁴⁷.

Polskie elity intelektualne w republice ulegają wzmocnieniu i poszerzają swoją skalę oddziaływania. To niejednokrotnie dzięki ich wysiłkowi podejmowane są badania przywracające pamięć histo-

⁴⁴ Ibidem, s. 119. Od kilkunastu lat zaznacza się tendencja do zmniejszania liczby młodzieży uczącej się w różnych formach języka polskiego. O ile w roku 2001/2002 było to 17725 osób, to w roku 2016/2017 już tylko 11228. Towarzyszy temu proces stałego zmniejszania się udziału uczniów w pałcówkach publicznych na rzecz społecznych, gdzie nauczanie odbywa się w formie uzupełniającej. Przykładowo, o ile w 2005 r. uczniowie uczący się języka polskiego w szkołach społecznych stanowili 11%, to w 2017 r. wskaźnik ten wynosił 42,8%. A. Bobryk, *Společne uwarunkowania funkcionowania oświaty w języku polskim na Białorusi (1988 – 2017)*, [w:] *Polacy na Białorusi...*, s. 492-496.

⁴⁵ T. Kruczkowski, *Polacy jako mniejszość...*, s. 136.

⁴⁶ T. Kruczkowski, *Historiograficzne zagadnienia...*, s. 120.

⁴⁷ Ibidem.

ryczną. Należy tu przede wszystkim zwrócić uwagę na publikacje E. Jarmusika dotyczące Kościoła katolickiego⁴⁸, S. Silwanowicz dotyczące sytuacji Polaków w latach 1939-1941 na terenie współczesnej Białorusi⁴⁹, Z. Boradyna o sytuacji Polaków w latach 1941-1944 na obszarze Nowogródzszczyzny⁵⁰. Należy podkreślić, iż jest to zupełnie odmienna narracja wydarzeń niż w oficjalnej białoruskiej historiografii. Można śmiało powiedzieć, że pamięć historyczna Polaków na Białorusi znacznie różni się od oficjalnej wersji historii. Szczególnie dotyczy to wydarzeń z 1939 roku⁵¹. Podobne wnioski wynikają z badań J. Gajdela dotyczących sytuacji Polaków na terytorium radzieckiej Białorusi w okresie międzywojennym. Wywodzi on wniosek o celowej radzieckiej polityce całkowitej eliminacji polskiej mniejszości narodowej po nieudanym eksperymencie z polską autonomią w rejonie Dzierżyńskim⁵². Jego badania były w dużej mierze kontynuacją prac Mikołaja Iwanowa⁵³. Interesujące, iż podobne tezy głoszone są również przez niektórych białoruskich historyków, jak A. Hackiewicz, U. Michnjuk⁵⁴.

Znamienne jest również, iż w grupie białoruskich uczestników konferencji ZPB nie występowały przejawy polonofobii. Niewątpliwie próbowali oni zająć kompromisowe stanowiska, nawet w najbardziej upolitycznionych tematach, lub wypowiadali się w bardziej neutralnych kwestiach.

⁴⁸ E. Jarmusik, *Kościół katolicki na Białorusi wobec problemów narodowościowych. Zarys historyczny*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 124-132.

⁴⁹ С. Сільвановіч, *Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г.*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 192-205.

⁵⁰ Z. Boradyn, *Polska ludność Nowogródzszczyzny w okresie okupacji niemieckiej (1941-1944)*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 212-219.

⁵¹ Z.J. Winnicki, *Współczesna doktryna...*; T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi...*

⁵² J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, [w:] *Problemy świadomości...* [2003], s. 165-182.

⁵³ M. Iwanow, *Pierwszy naród...*

⁵⁴ A.F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939-1941)*, [w:] *Polska-Białoruś...*, s. 133-160; W.M. Michniuk, *Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych*, [w:] *Polska-Białoruś...*, s. 112-120.

Podsumowanie

Brak badań dotyczących sytuacji Polaków na Białorusi w ciągu kilku dziesięcioleci powojennych spowodował duże braki w zakresie historiografii. Autor niniejszego opracowania nie rościł sobie celu całościowego ujęcia problemu, a dążył do ukazania specyfiki poszukiwań i ustaleń młodej polskiej białoruskiej inteligencji, wspieranej przez badaczy z Polski, jako określenia pewnego stanu posiadania. Lata 90. zaowocowały podjęciem wielu inicjatyw, mających na celu opracowanie szeregu obszarów związanych z życiem społecznym mniejszości polskiej. Dla kształtowania się nowych elit intelektualnych Polaków na Białorusi szczególne znaczenie miały konferencje naukowe organizowane przez ZPB. Określiły one stan wiedzy oraz dały możliwość wymiany doświadczeń i konfrontacji z dorobkiem naukowców z Macierzy oraz Białorusi. Sprzyjało to zbliżeniu stanowisk. Najważniejsze problemy dyskusji naukowych w omawianym okresie dotyczyły kwestii świadomości narodowej Polaków na Białorusi, odradzania polskości, oświaty i kultury, życia religijnego i funkcjonowania języka ojczystego. Zagadnienia te były ujmowane w sposób interdyscyplinarny. Analizowano je z perspektywy historii, etnografii, lingwistyki, politologii oraz socjologii. Należy podkreślić, iż – jak ustalono – przeważająca większość społeczności polskiej na Białorusi uważa polski język, polską kulturę narodową i tradycje historyczne za podstawę odrodzenia narodowego. Jednocześnie dla rozwoju polskości niezbędne są szerokie kontakty z Macierzą oraz swobodne funkcjonowanie życia instytucjonalnego Polaków⁵⁵.

Bibliografia / References

Bardach J., *Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX w.*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, red. J. Starzewski, Gdańsk 1995.

⁵⁵ M. Biaspamiatnych, *Ludność polska...*, s. 112-124.

- Biaspamiatnych M., *Ludność polska Grodzieńszczyzny w świetle badań Centrum Etnokonfesjonalnych i Socjokulturalnych Uniwersytetu Grodzieńskiego*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Bieńkowski Cz., *Polacy na Białorusi*, „Głos znad Niemna”, 18.02.2000.
- Bobryk A., *Kamieniec jako centralny ośrodek życia religijnego rejonu*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Ludność polska w obwodzie brzeskim. Kwestia liczebności i rozmieszczenia*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Postawy wobec religii i wyzwań życia codziennego wiernych parafii Najświętszej Marii Panny Królowej Korony Polskiej w Brześciu*, [w:] *Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, red. A. Bobryk, Warszawa 2004.
- Bobryk A., *Przemiany pozycji Polaków w stratyfikacji społecznej mieszkańców Brześcia jako miasta pogranicza*, [w:] *Polska-Białoruś. Problemy sąsiedztwa*, red. H. Chałupczak, E. Michalik, Lublin 2005.
- Bobryk A., *Spoleczne uwarunkowania funkcjonowania oświaty w języku polskim na Białorusi (1988-2017)*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.
- Boradyn Z., *Niemen rzeka niezgody: polsko-sowiecka wojna partyzancka na Nowogródzczyźnie 1943-1944*, Warszawa 1999.
- Boradyn Z., *Polska ludność Nowogródzszczyzny w okresie okupacji niemieckiej (1941-1944)*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Chackiewicz A. F., *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939-1941)*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.
- Dolbilov M.D., *Russkij kraj, čužaã vera. Ètnokonfessional'naã politika imperii v Litve i Belorussi pri Aleksandre II*, Moskwa 2010. [Долбилов М.Д., Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II, Москва 2010.]
- Dworzecka J., *Spór o białorutenizację Kościoła katolickiego na Białorusi*, „Colloctonea Theologica” 2016, nr 2.

- Dzwonkowski R., *Język a świadomość narodowa na przykładzie polskich mniejszości narodowych w krajach bałtyckich, na Białorusi i Ukrainie*, [w:] *Trudna tożsamość*, red. J. Lewandowski, Lublin 1993.
- Dzwonkowski R., *Od Kościoła polskiego do Kościoła Polaków na Wschodzie?*, „Sympozjum” 1999, nr 1.
- Dzwonkowski R., *Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.
- Dzwonkowski R., *Polacy w Kościele katolickim na Wschodzie – czego oczekują?* [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Dzwonkowski R., *Problemy duszpasterstwa w parafiach mieszanych narodowościowo na przykładzie współczesnej Białorusi i Ukrainy*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994.
- Èrkert R.F., *Vzglåd na istoriũ i ètnografiũ zapadnyh gubernij Rossii*, Sankt Peterburg 1864. [Эркерт Р.Ф., *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*, Санкт Петербург 1864.]
- Gajdel J., *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Gawin T., *Ojcowizna. Pamiętniki. 1987-1993. Odrodzenie polskości na Białorusi*, Grodno-Lublin 1993.
- Gorizontov L.E., *Paradoksy imperskoj politiki: polåki v Rossii i russkie v Pol’she (XIX – načalo XX v.)*, Moskva 1999. [Горизонтов Л.Е., *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*, Москва 1999.]
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Sowieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991.
- Jarmusik E., *Kościół katolicki na Białorusi wobec problemów narodowościowych. Zarys historyczny*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, Białystok 2000.

- Kabzińska I., *Fenomen odrodzenia*, „Rocznik Wschodni” 1996, № 3.
- Kabzińska I., *Katolik nie znaczy Polak, Polak nie znaczy katolik*, [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017.
- Kabzińska I., *Procesy transformacji i integracji na przykładzie Polaków mieszkających za wschodnią granicą Polski*, [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, red. E. Michalik, H. Chałupczak, Lublin 2006.
- Kabzińska I., *Wśród „kościelnych Polaków”. Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.
- Kabzińska I., *Znajomość dziedzictwa kulturowego jako jeden z warunków zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.
- Kručkovskij T.T., *Istoriâ Pol’si v osnovnyh koncepcijâhrusskoj istoriografii XIX– načala XX veka*, Grodno 2016. [Кручковский Т.Т., *История Польши в основных концепциях русской историографии XIX – начала XX века*, Гродно 2016.]
- Kruczkowski T., *Gorąca jesień 1939 roku*, „Magazyn Polski” 2000, № 1.
- Kruczkowski T., *Historia Białorusi i stosunki polsko-białoruskie w świetle rosyjskiej historiografii II poł. XIX w. i początku XX w.*, „Przegląd Wschodni” 2000, z. 3 (23).
- Kruczkowski T., *Historiograficzne zagadnienia historii i współczesności polskiej mniejszości na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.
- Kruczkowski T., *Ojczyzny Polaków na Białorusi po II wojnie światowej*, [w:] *Centrum i regiony narodowościowe w Europie od XVIII do XX wieku*, red. E. Wiśniewski, Łódź 1998.
- Kruczkowski T., *Polacy jako mniejszość narodowa na Białorusi – warunki egzystencji i perspektywy*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004.
- Kruczkowski T., *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słomim 2003.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa–Kraków 1993.

- Kurzowa Z., *O istocie dialektu północnokresowego* [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, Białystok 1992.
- Michniuk W. M., *Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945. Zbiór studiów i materiałów*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.
- Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, red. H. Kubiak [et al.], Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003. *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004. *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2005.
- Sarakavik I.A., *Byelarusaznawstva*, Minsk 1998. [Саракавік І.А., *Беларусазнаўства*, Мінск 1998.]
- Siedlecki J., *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*, Gdańsk 1990.
- Sil'vanovich S., *Palityka savyetskikh ulad u adnosinakh dapol'skaha nasyl'nitstva pamizh vyerasyem 1939 i chervyenyem 1941 h.*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003. [Сільвановіч С., *Палітыка савецкіх улад у адносінах да польскага насельніцтва паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г.*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2003.]
- Szuplak P.A., *Problemy edukacji historycznej w szkołach wyższych Republiki Białoruś*, [w:] *Polska – Białoruś 1918-1945*, red. W. Balcerek, Warszawa 1994.
- Tichomirow A., *Polacy na Białorusi. Warunki i perspektywy zachowania tożsamości narodowej*, [w:] *Solidarnie ku wolności*, red. D. Dąbrowski, Wrocław 2006.
- Winnicki Z.J., *Metody osłabiania poczucia świadomości narodowej. Uwagi o wpływie i skutkach zastosowania niektórych metod i środków depolonizacyjnych na obszarze Ziemi Białoruskich na polską świadomość narodową w drugiej połowie XX wieku i współcześnie*, „Magazyn Polski” 2002, № 3-4.
- Winnicki Z.J., *Status polityczno-prawny polskiej mniejszości narodowej na Białorusi*, [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, red. E. Skrobocki, Grodno 2004.

Winnicki Z.J., *Szkice polsko-białoruskie*, Wrocław 1998.

Winnicki Z.J., *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*, Wrocław 2003.

Winnicki Z.J., *Znasz li ten Kraj...?* [w:] T. Kruczkowski, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Słonim 2003.

Elżbieta Kuzborska-Pacha

Stowarzyszenie Naukowców Polaków Litwy
ORCID: 0000-0002-2337-2304

Małgorzata Aleksandrowicz

Uniwersytet Warszawski
Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii
ORCID: 0000-0001-8932-1457

Wybrane aspekty wolności wypowiedzi w kontekście praw mniejszości narodowych

Selected aspects of freedom of expression in the context
of the national minorities' rights

Abstrakt: Wolność wypowiedzi stanowi warunek konieczny pełnego rozwoju jednostki i jest podstawą każdego wolnego i demokratycznego społeczeństwa. Wolność wypowiedzi i wyrażania opinii jest również podstawą pełnego korzystania z innych praw człowieka. Dla przykładu, wolność wypowiedzi stanowi integralną część prawa do wolności zrzeszania się i zgromadzeń, jak również prawa do głosowania. Dla przedstawicieli mniejszości narodowych wolność wypowiedzi, jeżeli korzystają z niej w swoim języku ojczystym, posiada dodatkowy wymiar, będąc przejawem ich tożsamości. Na gruncie standardów międzynarodowych ochrona wolności wypowiedzi w zintegrowanym i szanującym różnorodność społeczeństwie zakłada przyjęcie zarówno gwarancji dotyczących zakazu niedyskryminacji ze względu na język czy pochodzenie narodowe, jak również, w celu zabezpieczenia pełnej i rzeczywistej realizacji dostępu do środków przekazu, podjęcie przez władze środków specjalnych ułatwiających taki dostęp. Środki takie mają podwójny cel: ułatwienie dostępu do mediów przedstawicieli mniejszości narodowych oraz promocję tolerancji i pluralizmu kulturowego. Artykuł omawia niektóre aspekty wolności wypowiedzi przedstawicieli mniejszości narodowych, takich jak posiadanie i utrzymywanie mediów mniejszości narodowych oraz używanie języków mniejszości narodowych w sferze publicznej i prywatnej. To ostatnie zagadnienie jest szczególnie istotne z punktu widzenia rozróżnienia tego, co publiczne i tego, co prywatne. W kontekście używania języków mniejszości władze państwowe nierzadko bezpodstawnie regulacje dotyczące ograniczeń rozszerzają też na sferę prywatną.

Słowa kluczowe: wolność wypowiedzi, prawa człowieka mniejszości narodowych, używanie języków mniejszości w sferze publicznej i prywatnej, media mniejszości narodowych.

Abstract: Freedom of expression is a prerequisite for the full development of the individual and the cornerstone of every free and democratic society. Freedom of expression and opinion constitutes the basis for the full enjoyment of other human rights. For example, freedom of expression is an integral part of the right to freedom of association and assembly, as well as the right to vote. For representatives of national minorities, if they use it in their native language, it has an additional dimension, being a manifestation of their identity. According to international standards, the protection of freedom of expression in an integrated and respecting diversity society assumes the adoption of both, non-discrimination guarantees regarding language or national origin, as well as special measures that facilitate such access, to secure full exercise of access to the media. Such measures have a dual purpose: to facilitate access to media for representatives of national minorities and to promote tolerance and cultural pluralism. This article explores different aspects of the freedom of expression of representatives of national minorities, namely: establishment and maintenance of national minority media and the use of national minority languages in the public and private sphere. This last issue is particularly important in terms of distinguishing between what is public and what is private. In the context of the use of minority languages, state authorities also in some cases unreasonably extend restrictions to the private sphere.

Keywords: freedom of expression, human rights of national minorities, use of minority language in public and in private, national minority media.

Wprowadzenie

Rozważania na temat wolności wypowiedzi mniejszości narodowych, ich praw i aspiracji w wielu państwach Europy i poza nią można zacząć od nawiązania do słynnego rozdziału w dziele francuskiego dyplomaty i politologa Alexisa de Tocqueville'a *Demokracja w Ameryce* (1835) zatytułowanego *Tyrania większości*¹. Termin ten autor odnosi do wrodzonej dysfunkcji demokracji, czyli sytuacji, w której większość rządząca przedkłada swoje interesy ponad interesy szeroko rozumianego społeczeństwa albo realizuje je kosztem interesów mniejszości. Rodzi to sytuację ucisku grup mniejszościowych, porównywalną do tyranii czy despotyzmu. W tym samym czasie de Tocqueville daje wytyczne łagodzące skutki tyranii

¹ A. de Tocqueville, *Democracy in America*, tłum. H. Reeve, Pennsylvania 2002.

większości. Są to konsultacje społeczne, jak również inne mechanizmy zwiększające legitymizację decyzji jeszcze przed poddawaniem ich pod głosowanie. W kontekście wolności wypowiedzi powyższe można odnieść do ochrony i promowania języków mniejszości narodowych w sferze publicznej i prywatnej, w tym wspieranie mediów mniejszości.

Analizowana kwestia wolności wypowiedzi w kontekście mniejszości narodowych odnosi się do dwóch zagadnień. Po pierwsze, prawo mniejszości narodowych do wypowiedzi, po drugie, problem mowy nienawiści skierowanej przeciwko przedstawicielom mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych, językowych czy jakichkolwiek innych. Na pierwszy aspekt wolności wypowiedzi przedstawicieli mniejszości narodowych składają się trzy podstawowe komponenty: wolność posiadania własnych opinii oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei w języku mniejszości bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe; brak dyskryminacji w dostępie do środków przekazu oraz – co jest niezwykle istotne – ułatwienie mniejszościom dostępu do środków przekazu w celu wspierania tolerancji i ułatwienia pluralizmu kulturowego; prawo do tworzenia i używania własnych środków przekazu – drukowanych środków przekazu, prywatnych rozgłośni radiowych i stacji telewizyjnych².

Wolność wyrażania opinii lub wolność wypowiedzi (ang. *freedom of expression*) obejmuje proces poszukiwania, otrzymywania, dzielenia się informacjami czy ideami bez względu na użyte medium. Wolność wypowiedzi odnosi się do prawa do wyrażenia własnej opinii czy idei w sposób swobodny poprzez mowę, na piśmie czy w innej formie komunikacji³. W niniejszym artykule uwaga koncentruje się na omówieniu niektórych aspektów wolności wypowiedzi przedstawicieli mniejszości narodowych, a mianowicie: posiadania i utrzymywania mediów mniejszości narodowych oraz

² Konwencja ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych sporządzona w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r., Dz.U. 2002, nr 22 poz. 209, art. 9.

³ E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona prawna mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, Warszawa 2019, s. 362.

używanie języków mniejszości narodowych w sferze publicznej i prywatnej⁴. To ostatnie zagadnienie jest szczególnie istotne z punktu widzenia rozróżnienia tego, co publiczne i tego, co prywatne. W kontekście używania języków mniejszości władze państwowe nierzadko (bezpodstawnie) regulacje dotyczące ograniczeń rozszerzają też na sferę prywatną. Temat mowy nienawiści nie zostanie szerzej omówiony w niniejszym artykule⁵.

Częścią wolności wypowiedzi jest wolność słowa (ang. *freedom of speech*). Stanowi ona prawo do publicznego wyrażania własnego zdania oraz poglądów bez obawy o prześladowania czy cenzurę ze strony władz państwowych lub sankcji ze strony społeczeństwa. Artykuł 19 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (dalej: MPPOiP) stanowi o prawie do posiadania własnych poglądów oraz prawie do swobodnego wyrażania opinii⁶, które nie

⁴ *Konwencja ramowa...*, art. 9.

⁵ Rasizm, dyskryminacja ze względu na pochodzenie narodowe i ksenofobia są bezpośrednim pogwałceniem zasad wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności państwa prawnego, na których opiera się ONZ, Rada Europy i Unia Europejska – „mowa nienawiści” zakazana jest na poziomie regulacji międzynarodowych, regionalnych, jak i unijnych. Artykuł 20 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych zakazuje popierania w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, stanowiących podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu. Z kolei *Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej* zobowiązuje państwa do uznania za przestępstwo rozpowszechnianie idei opartych na wyższości lub nienawiści rasowej, podżeganie do dyskryminacji rasowej, wszelkie akty przemocy lub podżegania do tego rodzaju aktów wobec grupy osób o innym pochodzeniu etnicznym, uznania za nielegalne organizacje mające na celu popieranie dyskryminacji rasowej i podżeganie do niej oraz wprowadzenia zakaz ich działalności. Decyzja Rady UE 2008/913/WSiSW z 28 listopada 2008 r. stanowi o potrzebie zapewnienia karalności następujących popełnionych umyślnie czynów: publicznego nawoływania (jak również rozprowadzania tekstów, obrazów lub innych materiałów) do przemocy lub nienawiści skierowanej przeciwko grupie osób zdefiniowanej według rasy, koloru skóry, wyznawanej religii, pochodzenia albo przynależności narodowej lub etnicznej, lub przeciwko członkowi takiej grupy; publiczne aprobowanie, negowanie lub rażące pomniejszanie zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych skierowanych przeciwko wspomnianej grupie osób lub przeciwko członkowi takiej grupy, jeśli czyny takie mogą podburzać do przemocy lub wzbudzać nienawiść skierowaną przeciwko tej grupie lub jej członkowi. *Decyzja Rady UE 2008/913/WSiSW z 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawno-karnych*, OJ L 328, 6.12.2008, s. 55-58.

⁶ „1. Każdy człowiek ma prawo do posiadania bez przeszkód własnych poglądów. 2. Każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyrażania opinii; prawo to obejmuje swobodę poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania wszelkich informacji

jest prawem absolutnym i może podlegać przewidzianym, ustawowo ustanowionym, ograniczeniom. Ograniczenia te powinny być niezbędne dla poszanowania praw i dobrego imienia innych albo ochrony bezpieczeństwa państwowego lub porządku publicznego, zdrowia lub moralności publicznej. Komitet Praw Człowieka w swoim komentarzu ogólnym dotyczącym art. 19 MPPOiP podkreśla, że państwa, przy powoływaniu się na uzasadniony cel ograniczenia wolności wypowiedzi, muszą w sposób szczegółowy i precyzyjny wykazać naturę zagrożenia, konieczność i proporcjonalność podjętych środków ograniczających wolność wypowiedzi⁷. Z kolei postanowienia art. 27 MPPOiP odnoszą się zasadniczo wyłącznie do sfery życia prywatnego mniejszości, m.in. do prawa do posługiwania się własnym językiem wraz z innymi członkami danej grupy⁸.

Podobnie na gruncie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (dalej: EKPCz) wolność wyrażania opinii chroni artykuł 10. Prawo to obejmuje wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe. Przepis ten nie wyklucza procedur koncesyjnych dotyczących przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych. Korzystanie z wolności wypowiedzi niesie za sobą odpowiedzialność i obowiązki. Na podstawie EKPCz istnieją

i poglądów, bez względu na granice państwowe, ustnie, pismem lub drukiem, w postaci dzieła sztuki bądź w jakiegokolwiek inny sposób według własnego wyboru. 3. Realizacja praw przewidzianych w ustępie 2 niniejszego artykułu pociąga za sobą specjalne obowiązki i specjalną odpowiedzialność. Może ona w konsekwencji podlegać pewnym ograniczeniom, które powinny być jednak wyraźnie przewidziane przez ustawę i które są niezbędne w celu: a) poszanowania praw i dobrego imienia innych; b) ochrony bezpieczeństwa państwowego lub porządku publicznego albo zdrowia lub moralności publicznej”. *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.

⁷ UN Human Rights Committee, General Comment no. 34, Article 19, *Freedoms of opinion and expression*, 12 September 2011, CCPR/C/GC/34, par. 35. Komentarz nakazuje również państwowemu podjęcie efektywnych środków mających na celu ochronę wolności wypowiedzi. *Ibidem*, par. 23.

⁸ Artykuł 27 MPPOiP: „W Państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe, osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem wraz z innymi członkami danej grupy”. *Vide*: UN Human Rights Committee, *CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities)*, 8 April 1994, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, par. 5.2.

okoliczności, w których państwo może w sposób uprawniony ingerować w korzystanie z wolności wypowiedzi. Ograniczenia te powinny być przewidziane przez ustawę, muszą służyć realizacji uprawnionego celu, jakim jest bezpieczeństwo publiczne lub państwowe, integralność terytorialna, zapobieżenie zakłóceniu porządku lub przestępstwu, ochrona zdrowia i moralności, dobrego imienia i praw innych osób, zapobieżenie ujawnieniu informacji poufnych, zagwarantowanie powagi i bezstronności władzy państwowej. Ponadto, ograniczenia te powinny być niezbędne w społeczeństwie demokratycznym, proporcjonalne i niedyskryminujące⁹.

Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych (dalej: KROMN) zagadnieniu wolności słowa w kontekście praw mniejszości narodowych poświęca kilka artykułów. Jej art. 7 i 8 gwarantują wolność zgromadzeń, stowarzyszeń, wyrażania opinii, myśli, sumienia i religii. Z kolei art. 10 i 11 zapewniają mniejszościom narodowym ochronę praw językowych – prawo do używania języka mniejszości w sferze prywatnej i publicznej, jak również przed organami administracji. Na gruncie art. 9 KROMN wolność wyrażania opinii obejmuje, po pierwsze, wolność posiadania własnych opinii oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei w języku mniejszości bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe; po drugie, brak dyskryminacji w dostępie do środków przekazu, jak również ułatwienie mniejszościom dostępu do środków przekazu w celu wspierania tolerancji i ułatwienia pluralizmu kulturowego; po trzecie, prawo do tworzenia i używania własnych środków przekazu – drukowanych środków przekazu, prywatnych rozgłośni radiowych i stacji telewizyjnych.

Prawo do posiadania prywatnych środków przekazu

Powszechną praktyką europejską jest ułatwianie mniejszościom narodowym dostępu do publicznych środków masowego przekazu poprzez, dla przykładu, transmitowanie w publicznym

⁹ *Konwencja ramowa...*, art. 10, ust. 2.

radiu i telewizji programów w ich językach narodowych, używaniu napisów w języku mniejszości w transmisjach telewizyjnych, przygotowywaniu telewizyjnych i radiowych programów poświęconych mniejszościom narodowym i ich problemom, udzielanie finansowania prywatnym środkom masowego przekazu ze środków publicznych, zapewnianiu dostępu do zagranicznych kanałów telewizyjnych transmitowanych w języku mniejszości.

Niekiedy władze nakładają na publicznego nadawcę obowiązek odzwierciedlenia w swoich programach różnorodności kulturowej i narodowej kraju i poszczególnych regionów, sytuacji i warunków życia mniejszości narodowych na terenach ich zwartego zamieszkania¹⁰. Dla przykładu, polska ustawa o radiofonii i telewizji zobowiązuje nadawcę do tworzenia „pluralistycznych” treści programowych na temat mniejszości narodowych lub etnicznych, celem których byłoby promowanie tolerancji i dialogu międzykulturowego. Komitet Doradczy KROMN w swoich opiniach niejednokrotnie podkreślał, jak istotne jest to, by postęp w digitalizacji mediów nie ograniczał możliwości przedstawicieli mniejszości narodowych odbioru mediów w ich językach¹¹.

Z analizy opinii Komitetu Doradczego KROMN i Komitetu Praw Człowieka wynika, że do głównych problemów, z jakimi spotykają się mniejszości w kontekście realizowania prawa do posiadania prywatnych środków przekazu, należy sprostanie wymogom procedur koncesyjnych. Kolejna obstrukcja związana jest z brakiem wystarczającego finansowania przez państwo zakładanych przez mniejszości prywatnych środków przekazu, szczególnie w sytuacji, gdy dane medium jest jedyną rozgłośnią, telewizją albo dziennikiem mniejszości w danym państwie albo regionie.

¹⁰ Dla przykładu, od 2019 r. duński publiczny nadawca DR i TV2 są zobowiązani do kładzenia nacisku na odzwierciedlenie sytuacji mniejszości narodowych na pograniczu duńsko-niemieckim. *Denmark's fifth report under the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities 2019*, ACFC/SR/V(2019)007, s. 22.

¹¹ Dla przykładu, Piąta Opinia Komitetu Doradczego KROMN nt. Danii, przyjęta 7 listopada 2019 r., ACFC/OP/V(2019)003, par. 100. Vide: Thematic commentary n° 3, *The language rights of persons belonging to national minorities under the Framework Convention*, adopted on 24 May 2012, par. 49.

Dla przykładu, na Litwie jedyną możliwością pozyskania przez media mniejszości środków publicznych jest uzyskanie dotacji państwowych. Departament Mniejszości Narodowych przy rządzie RL w 2020 r. na projekty naświetlające w mediach problematykę mniejszości narodowych przeznaczył 30 tys. EUR. Z mediów mniejszości narodowych Radio „Znad Wiliii”, jako jedyne medium w języku polskim, języku narodowym największej wspólnoty mniejszościowej w kraju, na swój projekt otrzymało 3 tys. EUR. Z kolei Litewski Fundusz Wspierania Prasy, Radia i Telewizji w roku 2020 z puli 2 mln 578 tys. EUR na projekty mediów polskich na Litwie przeznaczył jedynie 6 tys. EUR¹². Na brak proporcjonalności w finansowaniu mediów mniejszości na Litwie zwrócił uwagę Komitet Doradcy KROMN. W swojej niedawnej rezolucji dotyczącej przestrzegania postanowień KRONM przez Litwę jego eksperci nawołali państwo do „ustabilizowania wsparcia dla mediów mniejszościowych przekazywanego za pośrednictwem Litewskiego Funduszu Wspierania Prasy, Radia i Telewizji poprzez ustanowienie osobnej linii finansowania przeznaczonej dla mediów mniejszości narodowych”¹³.

Kolejnym problemem jest odmowa nadawania częstotliwości rozgłośniom mniejszości lub szerokości pasm wizji ich telewizjom. Dla przykładu, w maju 2014 r. rząd hiszpański zapowiedział okrojenie o połowę szerokości pasma wizji katalońskiej telewizji TV3, co oznaczało potrzebę zrezygnowania z kilku jej kanałów i znacząco osłabiło stację telewizyjną regionu autonomicznego. Społeczność katalońska podnosiła wówczas, że decyzja rządu nie posiada obiektywnych podstaw, a prawdziwą przyczyną cięć była rosnąca popularność telewizji. Przed tymi działaniami drastycznie okrojony

¹² Inaczej sytuacja wygląda, jeżeli chodzi o finansowanie publiczne mediów litewskich w Polsce. MSWiA RL na finansowanie prasy 8-tysięcznej mniejszości litewskiej w Polsce przeznacza znacznie większe kwoty.

¹³ *Resolution CM/ResCMN(2019)4 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Lithuania*, adopted by the Committee of Ministers on 27 March 2019 at the 1342nd meeting of the Ministers' Deputies, CM/ResCMN(2019)4.

został budżet radia katalońskiego¹⁴. Z kolei w sprawie *Mavlonov and Sa'di v. Uzbekistan* Komitet Praw Człowieka stwierdził, że decyzja władz uzbeckich w sprawie cofnięcia licencji dla jedyne go tadżyckiego dziennika w państwie stanowiła naruszenie wolności wyrażania opinii, otrzymywania i rozpowszechniania poglądów drukiem ustanowionej w art. 19 MPPOiP, jak również naruszenie art. 27 MPPOiP w zakresie prawa mniejszości do własnego życia kulturalnego w kontekście zakazu dyskryminacji ze względu na pochodzenie narodowe i język¹⁵.

Na gruncie prawa międzynarodowego chronione są również wypowiedzi, które obrażają, oburzają lub niepokoją państwo lub jakąkolwiek część społeczeństwa, z kolei wolność wyrażania opinii przez przedstawicieli mniejszości podlega tym samym ogólnym ograniczeniom – m.in. nie może podlegać do nienawiści. Problem w tym, że często media mniejszości nie mają „przebicia” w społeczeństwie, zaś przedstawiciele mniejszości nie posiadają dostępu do mediów powszechnych, stając się przedmiotem ataków ze strony większości. W lutym 2017 r. nacjonalistyczne chorwackie stowarzyszenie „W imię rodziny” złożyło zawiadomienie o popełnieniu przez dziennikarzy i wydawców mniejszościowego serbskiego tygodnika „Novosti”¹⁶ przestępstwa szerszenia nienawiści i braku tolerancji

¹⁴ A. Gutierrez, *New offensive by Rajoy government against TV3*, artykuł z dn. 20 maja 2014 r., http://m.ara.cat/en/New-offensive-Rajoy-government-V3_0_1142285904.html (dostęp: 31.12.2019).

¹⁵ *Mavlonov and Sa'di v. Uzbekistan*, UN Human Rights Committee, communication No. 1334/2004, 19 March 2009, views, ninety-fifth session, 16 March – 9 April 2009, U.N. Doc.CCPR/C/95/D/1334/2004, par. 9–11. W 2001 r. władze Uzbekistanu cofnęły licencję wydawanemu w języku tadżyckim jednemu dziennikowi tej mniejszości „Oina”. Decyzję uzasadniono skierowanymi przeciwko wydawcy oskarżeniami o podleganie do nienawiści na tle etnicznym – dziennik m.in. krytykował uzbeckich polityków, niskie zarobki nauczycieli języka tadżyckiego oraz niewystarczające finansowanie szkół mniejszości. Przedstawiciele mniejszości tadżyckiej urzymywali, że decyzja władz była upolityczniona.

¹⁶ Serbski tygodnik, jak również portal, kultywują zasadę językowego pluralizmu – prezentują artykuły zarówno w języku serbskim, jak i chorwackim, drukują w alfabecie łacińskim, jak też w cyrylicy. Vide: <http://www.portalnovosti.com/> (dostęp: 31.12.2019); J. Whyall, *Croatia: Petition aims to close down Serb minority publication*, <https://ecpmf.eu/news/threats/croatia-petition-aims-to-close-down-serb-minority-publication> (dostęp: 31.12.2019).

wobec większości w państwie i żądało wstrzymania finansowania publicznego dla wydawnictwa. Dziennikarze i wydawcy „Novosti” oskarżyli chorwacką organizację o ksenofobię i nacjonalizm, próbę prezentowania serbskiej mniejszości jako „wrogów państwa”. W tej sprawie Chorwackie Stowarzyszenie Dziennikarskie poparło stronę mniejszości serbskiej i potępiło chorwackie stowarzyszenie za szerzenie nienawiści na tle narodowościowym.

Prywatne v. publiczne używanie języka mniejszości narodowych

Z wolnością wypowiedzi przedstawicieli mniejszości narodowych ściśle sprzężone jest prawo do używania języka ojczystego prywatnie i publiczne, ustnie i na piśmie, w sposób wolny od ingerencji. Używanie języka mniejszości w sferze publicznej, w kontaktach z władzą lokalną czy centralną, obok praw edukacyjnych jest drugim najważniejszym czynnikiem sprzyjającym zachowaniu i rozwijaniu języka mniejszości¹⁷. Zatrudnienie w sferze usług publicznych pracowników dwujęzycznych czy wielojęzycznych zwiększa zaangażowanie mniejszości narodowych w życie publiczne państwa i jest ważnym czynnikiem integrującym mniejszości w ramach sektora publicznego.

W sprawie *Ballantyne, Davidson i McIntyre p. Kanadzie* Komitet Praw Człowieka ONZ uznał, że wolność wypowiedzi jest tak ściśle powiązana z językiem, że nigdy nie można ich całkowicie rozdzielić. Zatem w większości przypadków starania władz dotyczące zakazu lub ograniczenia prywatnego użycia języka mniejszości, na przykład w sztuce, w handlu, w czasie konferencji, w publikacjach, mediach, stanowią naruszenie fundamentalnych praw człowieka mniejszości narodowych. Państwo może ustanowić jeden albo więcej języków urzędowych, ale nie może wyłączyć, poza sferą życia

¹⁷ E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona prawa...*, s. 337.

publicznego, wolności wyrażania się w innym dowolnym języku (ang. *the freedom to express oneself in a language of one's choice*)¹⁸.

Wolność wypowiedzi, przekonań i myśli (art. 9 i 10 EKPCz) nie gwarantuje prawa do używania dowolnego języka w sprawach administracyjnych¹⁹. Z kolei ustawodawstwo ograniczające korzystanie z języków mniejszości w działalności prywatnych przedsiębiorstw, organizacji i instytucji powinno zawierać uzasadniony interes publiczny: powoływać się na bezpieczeństwo publiczne, zdrowie publiczne, ochronę praw konsumenckich i pracowniczych, bezpieczeństwo w miejscu pracy. Każde takie ograniczenie powinno być konieczne i proporcjonalne. Pojęcie uzasadnionego interesu publicznego należy przy tym interpretować wąsko, w duchu tolerancji i wzajemnego zrozumienia w ramach społeczeństwa.

Na gruncie art. 10 KROMN prawo przedstawicieli mniejszości narodowych do swobodnego używania języka bez ingerencji implikuje to, że przepisy dotyczące języka państwowego nie mogą naruszać sfery prywatnej, w tym prywatnego używania języka mniejszości. KROMN ogranicza również ingerencję władz w publiczne używanie języka mniejszości np. w miejscach publicznych lub w obecności innych. Dla przykładu, naruszając powyższą zasadę, w okresie 2009-2011 dyrektor litewskiej spółki państwowej „Lietuvos Geležinkeliai“ za nieużywanie języka państwowego podczas pełnienia obowiązków służbowych ukarał 11 swoich pracowników różnych narodowości²⁰.

¹⁸ *Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada*, Communications Nos. 359/1989 and 385/1989, U.N. Doc. CCPR/C/47/D/359/1989 and 385/1989/Rev.1 (1993), Human Rights Committee, par. 11.4.

¹⁹ *Fryske Nasjonale Partij and Others v. Netherlands*, European Court of Human Rights, decision of 12 December 1985, application no. 11100/84.

²⁰ Na podstawie litewskiej ustawy o języku państwowym oraz art. 91 kodeksu wykroczeń administracyjnych w dn. 20 października 2009 r. kierownictwo spółki wydało zarządzenie uzupełniające tryb wyznaczania części zmiennej wynagrodzenia dla administracji dystryktu przewozów ładunków oraz dla pracowników personelu produkcyjnego o punkt 5.13 o treści: „Część zmienna wynagrodzenia za nieużywanie języka państwowego (litewskiego), pełniąc obowiązki służbowe, jest zmniejszana: kierownikom – do 100%, pracownikom – do 50%, osobom w sposób złośliwy nieużywającym języka litewskiego po otrzymaniu upomnienia – do 100%”. *Odezwa do pracowników 'Lietuvos Geležinkeliai'*, <http://wilnoteka.lt/artukul/odezwa-do-pracownikow-ab%E2%80%99Lietuvos-gelezinkeliai%E2%80%9C> (dostęp: 31.12.2019).

Na gruncie międzynarodowych regulacji i standardów, odnoszących się do praw związanych z używaniem języka mniejszości, odróżnia się używanie języka mniejszości przez aparat państwowy od prywatnego używania języka mniejszości. Komitet Praw Człowieka sferę prywatną określił jako „sferę życia osoby, w której może ona swobodnie wyrażać swoją tożsamość, zarówno w pojedynkę, jak i wchodząc w relacje z innymi”²¹. Jest to dość otwarte określenie autonomii indywidualnej, ściśle powiązanej z wolnością wypowiedzi. Ochrona życia prywatnego zawiera w sobie prawo do ochrony tożsamości, imienia, płci, dobrego imienia, godności, wyglądu, orientacji seksualnej, rozszerza się na sferę domu, rodziny, korespondencji. Jak podkreśliła Europejska Komisja Praw Człowieka – „życie prywatne” to prawo do prywatności, prawo do własnego planu życiowego, prawo do nawiązywania i rozwijania relacji z innymi²².

Zdaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPCz) na „życie prywatne” jednostki składają się również niektóre działania związane z aktywnością zawodową i przedsiębiorczością²³. Jakie to może mieć znaczenie w kontekście wolności wypowiedzi przedstawicieli mniejszości? Rozróżnienie dotyczące używania języka mniejszości w sferze prywatnej posiada znaczenie szczególne, ponieważ władze niektórych państw niekiedy utożsamiają sferę prywatną z publiczną, zakazując np. umieszczania opisów towarów w języku mniejszości, nakazując „tłumaczenie” obcych znaków towarowych na język państwowy, zakazując umieszczania prywatnych tabliczek informacyjnych.

Dla przykładu, na Łotwie nie ma możliwości używania języków mniejszości w nazewnictwie topograficznym, włączając w to również oznakowania o charakterze prywatnym widoczne dla osób postronnych, za wyjątkiem języka liwskiego. Kilkakrotnie doszło do sytuacji nałożenia przez sąd krajowy na osoby prywatne kar grzywny

²¹ *Coeriel and Aurik v. Netherlands*, UN Human Rights Committee, Communication No. 453/1991, U.N. Doc. CCPR/C/52/D/453/1991, 1994, par. 10.2.

²² *X. v. Iceland*, European Commission of Human Rights, 8 December 1981.

²³ *Niemitz v. Germany*, European Court of Human Rights, Application No. 13710/88, Judgement of 16 December 1992.

za umieszczanie prywatnych tablic z dwujęzycznymi nazwami ulic w obrębie własności prywatnej. Łotewskie sądy kwalifikują tego rodzaju informację jako odnoszącą się do porządku publicznego, nie uwzględniając argumentów w kwestii ich charakteru prywatnego²⁴. Za tego rodzaju podejście władze łotewskie zostały skrytykowane zarówno przez Komitet Doradczy KROMN²⁵, jak i w ramach Powszechnego Okresowego Przeglądu Praw na forum ONZ²⁶.

Mając powyższe na uwadze, stwierdzić należy, że na używanie języka mniejszości w sferze prywatnej składają się: prawo do używania imion, nazwisk w języku mniejszości pisemnie i ustnie; prawo do oznakowania w języku mniejszości w sferze prywatnej – o charakterze komercyjnym, religijnym, społecznym, kulturowym czy nawet politycznym, w tym oznakowań topograficznych²⁷; omówione powyżej prawo do posiadania prywatnych mediów w języku mniejszości; szkół o charakterze prywatnym; prawo do używania języka w obrzędach religijnych i aktywności kulturowej, prywatnych organizacjach. Egzemplifikując, w sprawie *Ulusoy i inni p. Turcji* ETPCz uznał naruszenie przez władze tureckie wolności

²⁴ W 2016 r. sąd w Liepaji nałożył na właściciela domu karę grzywny w wysokości 75 EUR za umieszczanie trójjęzycznej – łotewsko-angielsko-rosyjskiej tabliczki z nazwą ulicy. Vide: *Liepaja court judgment of April 26, 2016*, case No. 120 0088 16/11.

²⁵ Resolution on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Latvia No. CM/ResCMN(2014)9.

²⁶ Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, Latvia, No. A/HRC/32/15, par. 121.1–121.3.

²⁷ W tym ostatnim przypadku władze mogą żądać używania, obok języka mniejszości, języka państwowego/oficjalnego. Vide: *Ballantyne, Davidson and McIntyre v. Canada*, *op. cit.*, *Singer v. Canada*, UN Human Rights Committee, Communication No. 455/1991, U.N. Doc. CCPR/C/51/D/455/1991, 1994.

Niekiedy władze państwowe uznają za zasadne ingerowanie w zasady pisowni języka mniejszości narodowej, stosując transliterację zapisu z użyciem znaków diakrytycznych abecadła mniejszości narodowej. Dla przykładu, w latach 90. XX w. na Litwie doszło do powstania sankcjonowanych dziwolągów językowych – Soleczniki, po litewsku Šalčininkai, można było zapisać jako Szalczyninkai. Przedstawiciele społeczności polskiej występowali przeciwko takiej nieuzasadnionej ingerencji w zasady pisowni języka polskiego – transliteracja doprowadzała do absurdów gramatycznych – np. „rejon wilniuski” (zamiast „rejon wileński”). Więcej na ten temat: A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987–1997*, Toruń 2005, s. 455 i n.; A. Bobryk, *Przełamywanie barier. Język polski na Litwie – język litewski w Polsce*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza i centra współczesnej Europy. Różnorodność praktyki i teorii*, red. D. Szaban, J. Nyckowiak, T. Kołodziej, Zielona Góra 2015, s. 115-137.

wypowiedzi poprzez zakazanie występów teatrowi wystawiającemu sztuki w języku kurdyjskim. Władze zakaz swój motywowały potrzebą zagwarantowania porządku publicznego, wskazywały również na to, że poszczególni aktorzy teatru mieli wyroki w zawiązku z wspieraniem działań Partii Pracujących Kurdystanu. Trybunał w Strasburgu stwierdził, że wymogi w zakresie ustanawiania ograniczeń dla wolności wypowiedzi, w tym swobody artystycznej i używania języka mniejszości w sztukach teatralnych, nie mogą być uznane za „niezbędne w społeczeństwie demokratycznym”²⁸.

Na prawa związane z używaniem języka mniejszości w sferze publicznej składają się m.in.: używanie języków mniejszości w kontaktach z władzą publiczną (lokalną); edukacja publiczna w języku mniejszości; używanie języka mniejszości w procesie sądowym i administracyjnym; w mediach publicznych; w oficjalnym zapisie imion i nazwisk; w oficjalnych oznakowaniach topograficznych; w aktywności politycznej oraz w procesie wyborczym. Do segmentu używania języka mniejszości w sferze publicznej zaliczyć należy również kwestie związane z wymogami znajomości języka państwowego stawianymi np. w procesie naturalizacji lub ubiegania się o pracę.

Niekiedy rozróżnienie pomiędzy tym, co publiczne a prywatne w kontekście praw mniejszości narodowych bywa skomplikowane. W maju 2010 r. Litewska Inspekcja Języka Państwowego nałożyła na dyrektora zajezdni autobusowej w Solecznikach grzywnę za umieszczanie dwujęzycznych (litewsko-polskich) nazw tras autobusowych. Inspekcja swoją argumentację oparła na postanowieniach ustawy o języku państwowym i nakazie umieszczania napisów publicznych w języku państwowym, podnosząc, że dwujęzyczna informacja w autobusach w odniesieniu do nazwy miejscowości stanowi zagrożenie dla wartości chronionych przez litewską ustawę językową. Naczelny Sąd Administracyjny RL w swoim orzeczeniu z 4 listopada 2011 r.²⁹ odnotował, że „umieszczanie w autobusach

²⁸ *Affaire Ulusoy et Autres c. Turquie. Requête no 34797/03*, Cour européenne des droits de l'homme, arrêt 3 mai 2007, par. 54.

²⁹ LR Aukščiausio Administracinio Teismo 2011 m. lapkričio 4 d. nutarimas Nr M-62-1735-11.

takiej [dwujęzycznej] informacji nie może być uważane za naruszające imperatywne normy prawa i stwarzające zagrożenie dla chronionych przez ustawę [o języku państwowym] wartości”, gdyż ani ustawa o języku państwowym, ani żadne akty poustawowe nie zawierają definicji prawnej „napis publiczny”, stąd nie da się jednoznacznie ocenić, czy informację umieszczoną w autobusach można zakwalifikować jako „napis publiczny” w rozumieniu ustawy językowej³⁰. Z kolei przykład otwartego podejścia władz lokalnych do używania języków mniejszości (i innych obcych języków) w kontaktach z administracją samorządową przedstawiają władze m. Wilna, które nie tylko uruchomiły polskojęzyczną wersję witryny internetowej, ale także stopniowo poszerzają możliwość kontaktu petentów także w języku polskim³¹.

Podsumowanie

Wolność wypowiedzi jest niezbędnym warunkiem pełnego rozwoju jednostki i kamieniem węgielnym każdego wolnego i demokratycznego społeczeństwa³². Wolność wypowiedzi i wyrażania opinii jest podstawą pełnego korzystania z innych praw człowieka. Dla przykładu, wolność wypowiedzi stanowi integralną część prawa do wolności zrzeszania się i zgromadzeń, jak również prawa do głosowania³³. Dla przedstawicieli mniejszości narodowych wolność wypowiedzi, jeżeli korzystają z niej w swoim języku ojczystym, posiada dodatkowy wymiar jako przejaw ich tożsamości.

Zgodnie ze standardami międzynarodowymi państwo może wybrać jeden albo więcej języków oficjalnych, co nie powinno wykluczać możliwości używania, również w ramach wolności wypowiedzi, innych języków, w tym języków mniejszości narodowych w sztuce, w mediach, w sferze prywatnej. Niekiedy władze państwowe informację o charakterze prywatnym widoczną/słyszalną dla osób

³⁰ Ibidem.

³¹ <https://vilnius.lt/pl/samorzad/> (dostęp : 31.12.2019).

³² UN Human Rights Committee (HRC), General comment no. 34, Article 19, *Freedoms of opinion and expression*, 12 September 2011, CCPR/C/GC/34, par. 2.

³³ Ibidem, par. 4.

postronnych błędnie kwalifikują jako informację o charakterze publicznym. W celu uniknięcia wspomnianej na początku rozważań tyranii większości władze powinny wykazywać otwarte podejście w ochronie i promowaniu wolności wypowiedzi mniejszości narodowych, w tym przekazu medialnego w językach ojczystych.

Z punktu widzenia ochrony wolności wypowiedzi na gruncie międzynarodowym w zintegrowanym i szanującym różnorodność społeczeństwie same gwarancje dotyczące zakazu niedyskryminacji ze względu na język czy pochodzenie narodowe są niewystarczające. W celu zabezpieczenia pełnej i rzeczywistej realizacji prawa mniejszości narodowych do dostępu do środków przekazu władze powinny podjąć środki specjalne ułatwiające taki dostęp. Środki takie mają podwójny cel: ułatwienie dostępu do mediów przedstawicieli mniejszości narodowych oraz promocję tolerancji i pluralizmu kulturowego³⁴.

Komitet Doradczy KROMN niejednokrotnie podkreślał szczególną rolę mediów jako narzędzia służącego promowaniu zrozumienia międzykulturowego oraz poczucia solidarności w społeczeństwie. W jego przekonaniu otwarte i pluralistyczne środowisko medialne wymaga poświęcenia odpowiedniej uwagi kwestiom budzącym niepokój wspólnot mniejszościowych w ramach szerszej debaty w mediach publicznych oraz przedstawianie osób należących do mniejszości narodowych jako integralnych członków społeczeństwa³⁵. W tym celu informacje o mniejszościach narodowych powinny być włączane do głównego nurtu treści programowych³⁶. Co więcej, istnienie mediów mniejszości narodowych, programów publicznych w ich językach ojczystych, używanie języków mniejszości przez władze państwowe i samorządowe w sposób bezpośredni przyczynia się do tworzenia otwartego, tolerancyjnego i pluralistycznego społeczeństwa.

³⁴ ACFC Thematic Commentary No. 4 (2016), *The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights The Scope of Application of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, ACFC/56DOC(2016)001, pkt 61-63.

³⁵ Ibidem, pkt 63.

³⁶ *Czwarta opinia Komitetu Doradczego KROMN w sprawie Polski, przyjęta 6 listopada 2019 r.*, ACFC/OP/IV(2019)003, par. 103.

Bibliografia / References

Książki i artykuły:

- Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.
- Bobryk A., *Przelamywanie barier. Język polski na Litwie – język litewski w Polsce*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza i centra współczesnej Europy. Różnorodność praktyki i teorii*, red. D. Szaban, J. Nyckowiak, T. Kołodziej, Zielona Góra 2015.
- Gutierrez A., *New offensive by Rajoy government against TV3*, http://m.ara.cat/en/New-offensive-Rajoy-government-V3_0_1142285904.html (dostęp: 31.12.2019).
- Kuzborska-Pacha E., *Ochrona prawna mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, Warszawa 2019.
- Odezwa do pracowników 'Lietuvos Geležinkeliai'*, <http://wilnoteka.lt/artukul/odezwa-do-pracownikow-ab-%E2%80%99Lietuvos-gelezinkeliai%E2%80%99C> (dostęp: 31.12.2019).
- Tocqueville A. de, *Democracy in America*, tłum. H. Reeve, Pennsylvania 2002.
- Whyall J., *Croatia: Petition aims to close down Serb minority publication*, <https://ecpmf.eu/news/threats/croatia-petition-aims-to-close-down-serb-minority--publication>.

Akty i dokumenty prawa międzynarodowego,
opinie i raporty organów międzynarodowych:

- ACFC Thematic Commentary No. 4 (2016), *The Framework Convention: a key tool to managing diversity through minority rights The Scope of Application of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, ACFC/56DOC(2016)001.
- Czwarta opinia Komitetu Doradczego KROMN w sprawie Polski, przyjęta 6 listopada 2019 r., ACFC/OP/IV(2019)003.
- Decyzja Rady UE 2008/913/WSiSW z 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych*, OJ L 328, 6.12.2008.
- Denmark's fifth report under the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities 2019*, ACFC/SR/V(2019)007;
- Konwencja ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych sporządzona w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r.*, Dz.U. 2002, nr 22 poz. 209.

- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.
- Piąta Opinia Komitetu Doradczego KROMN nt. Danii, przyjęta 7 listopada 2019 r.*, ACFC/OP/V(2019)003.
- Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, Latvia*, No. A/HRC/32/15.
- Resolution CM/ResCMN(2019)4 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Lithuania, adopted by the Committee of Ministers on 27 March 2019 at the 1342nd meeting of the Ministers' Deputies*, CM/ResCMN(2019)4.
- Resolution on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Latvia*, No. CM/ResCMN(2014)9.
- Thematic commentary n° 3, *The language rights of persons belonging to national minorities under the Framework Convention*, adopted on 24 May 2012.
- UN Human Rights Committee (HRC), General comment no. 34, Article 19, *Freedoms of opinion and expression*, 12 September 2011, CCPR/C/GC/34.
- UN Human Rights Committee, *CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities)*, 8 April 1994, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5.
- UN Human Rights Committee, *General Comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression*, 12 September 2011, CCPR/C/GC/34.

Rozstrzygnięcia sądów i organów międzynarodowych:

- Affaire Ulusoy et Autres c. Turquie*, Requête no 34797/03, Cour européenne des droits de l'homme, arrêt 3 mai 2007.
- Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada*, Communications Nos. 359/1989 and 385/1989, U.N. Doc. CCPR/C/47/D/359/1989 and 385/1989/Rev.1 (1993), Human Rights Committee.
- Coeriel and Aurik v. Netherlands*, UN Human Rights Committee, Communication No. 453/1991, U.N. Doc. CCPR/C/52/D/453/1991, 1994.
- Fryske Nasjonale Partij and Others v. Netherlands*, European Court of Human Rights, decision of 12 December 1985, application no. 11100/84.
- Mavlonov and Sa'di v. Uzbekistan*, UN Human Rights Committee, communication No. 1334/2004, 19 March 2009, views, ninety-fifth session, 16 March – 9 April 2009, U.N. Doc. CCPR/C/95/D/1334/2004.

Niemitz v. Germany, European Court of Human Rights, Application No. 13710/88, Judgement of 16 December 1992.

Singer v. Canada, UN Human Rights Committee, Communication No. 455/1991, U.N. Doc. CCPR/C/51/D/455/1991, 1994.

X. v. Iceland, European Commission of Human Rights, 8 December 1981.

Wyroki i uchwały sądów krajowych:

Liepaja court judgment of April 26, 2016, case No. 120 0088 16/11;

LR Aukščiausio Administracinio Teismo 2011 m. lapkričio 4 d. nutarimas Nr M-62-1735-11.

Adam Kuź

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historyczny
ORCID: 0000-0002-5022-7137

The geopolitical dimension of the Russia–West relationship in the concept of Eurasianism

Geopolityczny wymiar relacji Rosja–Zachód
w koncepcji euroazjatyizmu

Abstract: The article presents the concept of classical Eurasianism developed by Russian intellectuals in exile in the 1920s and 1930s. The author analyzes from the point of view of geosophy taken as a study of how people perceive geographical space. Eurasians in their works gave the geographical concepts legendary and mythical features. On the Eurasian mental map, the center of the world is Russia-Eurasia contrasted with peripheral Europe, which is a hotbed of decay.

Keywords: Eurasia, Eurasianism, Russia, Europe, geopolitics

Abstrakt: W artykule przedstawiono koncepcję klasycznego euroazjatyizmu, wypracowaną przez intelektualistów rosyjskich na emigracji w latach 20. i 30. Autor dokonuje analizy z punktu widzenia geosofii traktowanej jako badanie sposobu, w jaki ludzie postrzegają przestrzeń geograficzną. Eurazjaci w swoich pracach nadali pojęciom pierwotnie geograficznym cechy legendarne i mityczne. Na euroazjatyckiej mapie mentalnej centrum świata to Rosja-Eurazja, przeciwstawiona peryferyjnej Europie, będącej siedliskiem rozkładu.

Słowa kluczowe: Eurazja, euroazjatyzm, Rosja, Europa, geopolityka

Introduction

It is an open question of the influence of Eurasian ideology on the Kremlin's real activities in the sphere of foreign policy. Some of its elements can be found in Russian policy towards the Central Europe and the Middle East. There is no doubt, however, that this ideology is the key to understand Russia's actions on the

international stage because it is the most influential current of Russian geopolitical thought. His representatives today are not original thinkers but continuators of the concepts developed by Russian emigrants in the 1920s and 1930s. Therefore, to explain Russia's actions on a global scale, it is necessary to understand the concepts of classical Eurasianism developed 100 years ago.

The basic research problem presents the attempt to establish the basic principles of classical Eurasianism due to the fact that it was a collective movement created by Russian intellectuals of the young generation who represented very different scientific specialties. The ideas of Eurasianism in exile were identified by such scholars as a philosopher and linguist Nikolay Trubetskoy, a geographer and economist Petr Savitskiy, a musicologist and publicist, Petr Suvchinskiy, a philosopher and theologian Georgiy Florovskiy, historians: Georgiy Vernadskiy, Petr Bitsilli, philosophers: Lev Karsavin, a literary critic and a literary historian Dmitriy Svyatopolk-Mirskiy, an economist Yakov Sadovskiy. They also represented a whole spectrum of political views from monarchists to national Bolsheviks. The main hypothesis of the article is that the common denominator of very different currents of classical Eurasianism is the basic assumption that Europe is the periphery of Eurasia-Russia not only in the geographical and geopolitical sense but above all in cultural terms. Both of these concepts are metageographical and ideological.

Eurasia as the center of the world

Analytical categories of geosophies such as mental maps, territorial myths and stereotypes, mythological territories and legendary spaces are useful for analyzing Eurasian views. At the center of Savitskiy's mental map there is Eurasia identified with Russia. As a geographically, economically, historically and culturally homogeneous area, it is the center in relation to diverse and secondary Europe in every respect. On its geospherical map of the world, the Eurasian center connects and unites the peripheries which would otherwise quickly completely decay.

Eurasia as the geographical center of the world

According to Savitskiy, Europe is all that lies west of the Russian border and Asia is all that lies to its south and southeast¹. Therefore, for Savitskiy, there is no division between Asian and European Russia introduced by a high-ranking Tsarist official and distinguished researcher of the Urals – Vasyl Tatishchev. In his Russian reference book, he proposed that the Urals should become the border between Europe and Asia. That view gained the support of the tsarist court and became one of the elements of imperial ideology. The concept that the Russian Empire consists of the European and Asian parts was only undermined in the 19th century by Slavophiles. Nikolai Danilevski developed the ideas of Pan-Slavism² that supported the thesis about the unity of Russia as one geographical and natural region.

Forging one territorial myth created by Tatishchev during the reign of Petr I, Savitskiy created a new myth of Russia-Eurasia, assuming that the Urals do not divide Russia because on its both sides there are the tundra, the forest, and deserts that do not differ from each other. In this sense, Russia was neither Europe nor Asia but a separate continent. When defining the territory of Russia - Eurasia, Savitskiy included to it the plains: The White Sea - Caucasus, West Siberian, Turkestan and areas located east of them³. The southern border of Eurasia understood in this way were the mountain massifs of the Caucasus, Hindu Kush, Kopet-Dag and Tianan. The western border was the narrowing of the continent between the Baltic Sea and the Black Sea. Savitskiy pointed out that this region had a number of natural botanical and climatic borders, such as the January isotherm or the beech and yew zone. Savitskiy defined Eurasia as an uninterrupted band of alternating forest, steppe and, tundra zones from the Carpathians to Chingan as Eurasia *sensu stricto* in contrast to Eurasia *sensu latiore* von Humboldt. On his mental map, traditional Eurasia was not divided

¹ P. Savitskiy, *Geograficheskiye i geopoliticheskiye osnovy yevraziystva*, [in:] *Kontinent Yevraziya*, Moskva 1997, p. 298.

² N.J. Danilevskiy, *Rossiya i Yevropa*, Sankt-Pietierburg 1991.

³ *Ibidem*, p. 298.

into Europe and Asia, but into Eurasia Proper and its peripheries: Asian (China, India, Iran) and European (areas located west of the Nemunas-Danube line).

Eurasia as the center of civilization

Savitskiy believed that the geographical environment had a decisive impact on culture, but did not treat this influence as a one-sided determination. Avoiding the trap of reductionism, the Russian geopolitician believed that natural conditions stimulated the emergence of specific types of economy in individual areas. In turn, the model of economic development could determine social and cultural changes.

Based on such assumptions, Savitskiy compared civilizations in terms of geographical and climatic conditions, formulated the principle that the latest cultures were formed in the coldest places. In accordance with this principle, he divided cultures as follows:

1. The Chaldean-Egyptian culture, dominant from 1000 BC to our era - average annual temperature + 20°C.
2. The Early Asian, Middle Eastern culture dominant from 1000 BC to our era - average annual temperature + 15°C.
3. The Mediterranean, Greek-Roman culture dominating from the beginning of our era up to the year 1000 - average annual temperature + 10°C.
4. The Western European, Romanesque-German culture, dominant from 1000 AD to the present day - average annual temperature + 5°C.
5. The Forecast for the third millennium: Eurasian, Slavic-Turanian culture will dominate - average annual temperature 0°C.

Eurasia as an economic center

For Savitskiy, the formation of Eurasia was dictated by economic factors. In the first Eurasian collection of *Iskhod k Vostoky* published in Sofia in 1921, he wrote an article *Kontinent-Okean* in which he presented the process of shaping Eurasia from an

economic point of view. According to Savitskiy, the development of the productive forces of individual countries and lands depended on the conditions of transport enabling trade. Therefore, geographical and climatic conditions are the basic factor influencing economic development. In his article, Savitskiy noted that land transport prices could be up to fifty times higher than the cost of sea transport. This difference meant that continental countries were developing their economies in a completely different way than maritime countries. To illustrate this thesis, the Russian geopolitician stated that countries located on the ocean might ignore the inland market because the agricultural products they needed could be imported by sea thanks to the low freight price. Savitskiy's example of such an economic model was England's trade relations with New Zealand. On the other hand, due to the high price of land transport to shopping centers located on the banks of the seas, continental countries prefer intra-continental trade. This type of exchange creates economic ties between countries located inside the continent, which further leads to close cultural and political relationships.

Eurasia as a historical center

According to Savitskiy, the history of Eurasia is above all the history of political and cultural unification of peoples living in individual zones of the forest and steppe. This tendency, caused mainly by continental economic exchange, is for Savitskiy characteristic of Eurasia, in contrast to Europe and Asia fragmented politically and culturally for centuries. According to Russian geopolitics, the unification processes of Eurasia began even in the Bronze Age and was continued successively by the Scythians, Avars, Huns, Turks, Mongols, and Russians. That is why the Russian era in the history of Eurasia started in the 16th century being the extension of the Scythian, Huan and Mongol eras, and the borders of Eurasia coincided with those of the Russian Empire. For Savitskiy, Russia was *the successor of the Great Khan, continuator of the work of Chingis and Timur, the unifier of Asia; Russia – part of a special “Ukrainian-seaside” world, a carrier of deep cultural tradition*

... In it, "steppe" and "settled" elements combine⁴. Eurasia understood in this way, combining the achievements of all previous eras, became the legendary space.

Eurasia as a cultural center

Writing about Russia as a synthesis of steppe and sedentary elements, Savitskiy referred to the Slavophil thesis about the mutual influence of the European forest and the Asian steppe. The way the Russian geopolitician interpreted the historical relationship between the forest and the steppe was the reference to the idea of the cultural circle and the cultural area of Friedrich Ratzel. The German scholar believed that cultural circles emerging at various points of the globe interacted with each other to create new qualities. Cultural contact, according to this concept, depended on geographical conditions. Ratzel, as a diffusionist who emphasized in his works the decisive role of migration, believed that isolated cultures were doomed, while the cultures resulting from the contact of different cultural circles were vital and dynamic⁵. In his writings, Savitskiy treated the forest and the steppe as cultural circles, the contact of which led to the creation of a unique Eurasian culture that could not be equated with either the forest or the steppe. For the author of the Eurasian continent, the West European Germanic Roman civilization and the Asian, Chinese, Iranian and Hindu civilizations were isolated and peripheral cultural areas doomed to effeteness and stagnation as opposed to dynamic and vital Eurasia.

As Ratzel, Savitskiy assumed the impact of geographical conditions on the emergence of specific types of culture. According to the Russian scholar in Eurasia, during centuries-old colonization of steppes by settlers, an Eurasian psychological system developed, consisting of a close relationship between the organization of society and nature. Such a view was a reference to the thesis repeatedly found in both Russian and Western literature about the decisive

⁴ P. Savitskiy, *Step' i osedlost'. Na putyakh*, Berlin 1922, p. 341–356.

⁵ H. Wanklyn, F. Ratzel, *Biographical Memoire and Bibliography*, Cambridge 1961.

influence of wide Russian spaces on the national character of Russians. According to Savitskiy, in the community inhabiting the steppe, a complicated *psychological type of Eurasianism has developed, which... values tradition... is as simple as naivety like Tolstoy and at the same time complex, sophisticated and dialectical as Dostoyevsky and yet - although rarely - harmonious like Pushkin and Khomiakov*⁶.

Eurasia as a religious center

For Savitskiy, Eurasian traditionalism is primarily manifested in his attachment to religion, which is the basic culture-forming factor. That is why the Eurasian cultural unity is a primarily religious unity: *In fact, religion creates and defines culture; and culture is one of the manifestations of religion and not the other way around which bad scientists claim today. Cultural unity, in turn, affects ethnological unity... it can be argued that just as religion creates culture, so culture creates an ethnological type, and the ethnological type chooses or finds "its" territory and thoroughly transforms it.*⁷

Savitskiy for whom *religion was a unity connecting the living and the dead, the past, the present and the future*⁸ was the continuator of Khomiakóv, Dostoyevsky and Solovov, who expressed the thesis on Orthodoxy as the only basis for all culture and social life. Eurasians, like the Slavophiles, believed that Orthodoxy based on the Byzantine doctrine of the symphony of secular and spiritual power is particularly predestined to ensure the unity of the ethnically diverse area of the Russian Empire.

Eurasia as a mythical place and *miestorazwitié*

In his writings, Savitskiy considered the phenomenon of Eurasia from the point of view of geography, history, ethnology, and religious studies. All these views were combined when he wrote

⁶ Ibidem, p. 43.

⁷ Ibidem, p. 36.

⁸ P. Savitskiy, *Dva mira. Kontinent Yevraziya*, Moskva 1997, p. 123.

about Eurasia as a *Miestorazwitiie*. This concept had a basic function in Savitskiy's geopolitical theory. *Miestorazwitiie* was a place where, according to the author of *Kontinient Jewrazja*, there were fertile soils, useful mineral deposits, vegetation and animals – and thus factors enabling the survival and development of human aggregates⁹. Combining various manifestations of the organic and inorganic world using the concept of *Miestorazwitiie* was the result of Savitskiy's application of the methodological directive resulting from the concept of the synthesis of sciences. *Miestorazwitiie* should be understood as a synthetic category, covering both human aggregates and the territory occupied by them. In his works, Savitskiy distinguished a variety of different types of *Miestorazwitiies* – from the smallest, which constituted *each court and village*¹⁰ to the largest, which was the earthly globe. In this hierarchy, Russia, Eurasia, who is, held a special position according to the Russian scholar *Miestorazwitiie, the only whole, an economic individual – at the same time geographical, ethnic, economic, historical, etc., etc. with a landscape*¹¹. To put it simply, it was a mythical space. According to this concept, Russia-Eurasia owed its unique position on a global scale not only to its central geographical location but also to the synthesis of two smaller cities of the forest and steppe.

Europe as a periphery

Eurasians among Russian emigrants represented the extreme anti-Western option despite the fact that they were mostly Western supporters and liberals before the emigration. Savitskiy's ideological evolution was very typical here, as he was a student of the leading ideologist of the cadets – Petr Struve and then his close associate in the government of General Petr Vrangel. Many Russian emigrants felt that it was in the interest of France and England to get Russia into a lost war. France, threatened by the German attack in 1914,

⁹ P. Savitskiy, *Geograficheskii obzor Rossii – Yevrazii, Kontinent Yevraziya*, Moskva 1997, p. 282.

¹⁰ Ibidem, p. 285.

¹¹ Ibidem, p. 283.

was saved by a Russian offensive in the East Prussia, which ended in the total defeat of the Russian army. The fact that the Western allies did not sufficiently support the Whites during the civil war was considered a betrayal by allies for which Russia suffered such huge sacrifices. Bitterness intensified the attitude of Western governments to the Russians who fought against the Bolsheviks, and after the emaciation of the Whites, found themselves abroad. The reasons for the emergence of the Eurasian movement was aptly described in his memoirs by Lew Gumiliow, writing about its genesis:

When Vrangel's troops evacuated in Gallipoli in 1920 began to analyze the causes of their defeat, among the most creative and intellectual parts of the White Army arose the problem of understanding the causes and effects of the Great Revolution of 1917: one of the emigre thinkers believed that they were witnessing a simple coup, an exile that would pass like a terrible dream; others believed that the collapse of the monarchy was inevitable and that the fallen regime should be replaced by a parliamentary republic with a capitalist economic system cooperating with Western democracies. The third, of whom there were very few, tried to discover the deep, historical causes of Russia's fate. They came to paradoxical conclusions in economic, political and ideological aspects, and categorically split with monarchists – reactionaries and liberal constitutionalists... the new movement received the name "Eurasianism"¹².

Europe as a geographical periphery

On the Eurasian mental map, Europe is only a peripheral peninsula relative to the center of the Old World, which is Russia-Eurasia. According to Savitskiy, Eurasia in the old sense of the word was no longer divided into Europe and Asia, but 1) the middle continent or proper Eurasia and two peripheral worlds: 2) Asian (China, India, Iran) and 3) European, bordering Eurasia approximately on the line: Nemunas – West Bug – San – estuary of the Danube¹³. The work of the Eurasians rejected the division into

¹² L. Gumilev, *Zametki poslednego yevraziytsa*, [in:] *Ritmy yevrazii*, Moskva 1993, p. 33.

¹³ P. Savitskiy, *Yevraziystvo, Kontinent - Yevraziya*, Moskva 1997, p. 42.

Eastern, Central and Western Europe adopted in Western science. For the Eurasians, the eastern part of Europe belonged to Eurasia, while by Western Europe they understood all areas west of the tsarist empire. Savitskiy argued that Eurasia, Asia, and Europe were separate geographical worlds pointing out that the peripheral lands were symmetrically located in relation to Russia – Eurasia and show a number of similarities – both Europe and the Far East are wooded areas with an oceanic climate as opposed to the steppe Eurasia with a continental climate.

Europe as a civilization periphery

Eurasians believed that cultural changes are closely related to the geographical and climatic factors in which a particular culture developed. Climate and geomorphological structures might be factors conducive to both the development and stagnation of given cultures. According to Savitskiy, the mosaic structure of Europe promoted all sorts of separatism: political, cultural, economic. That is why in Europe and small worlds were created, living only with their interests, unlike Eurasia, in which continuous demographic and cultural diffusion took place. Savitskiy also repeated the typical territorial stereotype that the geographical environment contributed to the creation of a specific “Russian soul”. He did it in a very original way, claiming that Europe's cultural stagnation also resulted from its moderate climate by writing that:

*Europe is unknown neither too high nor too low temperatures, which are the rule in the climate of Russia-Eurasia. Can you not find in the spiritual life of Russia-Eurasia an analogy to this wide amplitude of temperature fluctuations? Does this not turn out to be characteristic of Russian-Eurasian culture, or does it serve to distinguish the Russian-Eurasian soul with such a combination of spiritual darkness and smallness with such intensity of enlightenment and gust that is inaccessible to the European soul and unknown in European culture, balanced and finite in its relatively low spiritual amplitude?*¹⁴

¹⁴ P. Savitskiy, *Dva Mira...*, p. 155.

Europe as an economic periphery

According to Savitskiy, the peripheral location of Europe and the Far East also influenced their different economic development model compared to Eurasia, based on the sea trade. From this point of view, the next stages in the development of Western Europe: feudalism and capitalism were an anomaly unheard of in Russia. In the Eurasian writings, he opposed the European "urban economy" of the Eurasian agricultural economy. This territorial myth formed the basis of another stereotype. The profit-oriented capitalist Savitskiy opposed the ideal type of "good host" (Khozyain) living in harmony in nature, in contrast to Europe populated by alienated slaves.

These concepts were developed by a historian Sergei Pushkarev, who believed that a layer of the feudal aristocracy had not been formed in Russia. Russian nobility, whose significance grew in the 18th century, could not be considered feudal lords, because the basic principle of feudalism was to combine state power with land ownership, while in Russia the dynastic principle was followed. Western feudal lords effectively limited royal power, while in Russia noblemen were only servants of the ruler. Therefore, in Russia, from the beginning of its state existence, the Byzantine theory of absolute power established by God was used. The power of the monarchy in Russia was a factor far more influential and known social development than in Western European countries. As Europe developed towards feudalism and the state monarchy, Russia bypassed both these stages.

According to the Russian historian, the cities appeared in the Middle Ages as one of the effects of feudalism. Because there was no feudalism in Russia, cities in the European understanding were not established there either - as communities with their rights. Few Russian cities in the Middle Ages were completely subordinated to the ruler. In the cities of Western Europe, there was economic and cultural development of the middle class, which soon reached political power creating representative democracy. The main

difference between Europe and Russia was that there was no European urban economy in Russian history¹⁵.

Europe as a historical periphery

Developing the Eurasian concept of Europe as a peripheral historian and literary scholar Petr Bitsilli concluded that the division of the Old World into the East (understood as Asia) and the West (understood as Europe), functioning in science since the times of Herodotus, is the result of a Eurocentric point of view. Like Savitskiy Bitsilli, he replaced one territorial myth with another:

*the concept of the history of the Old World as the history of the duel of the West and the East can be contrasted with the concept of the center and the periphery as a no less permanent historical fact*¹⁶.

A similar approach was used by Sergei Pushkarev in his work on the differences between the historical development of Europe and Russia¹⁷. The point of departure for Pushkariev's considerations was the thesis that there were no general laws of historical development that could be used to study the history of Europe and Russia. According to the author, the development of Russia took place in a completely different way than it did in Western Europe, in which until the nineteenth century there was a state society while in Russia there were no states in the European sense. In Western Europe, various forms of social organization differed in privileges, while in Russia they were obliged to the state.

Europe as a cultural periphery

Assuming that the development of individual cultures was closely related to geographical conditions, Eurasians believed that Europe was not only a geographical and economic periphery but also

¹⁵ S. Pushkarev, *Rossiya i Yevropa v ikh istoricheskom proshlom*, [in:] *Yevraziyskiy vremennik*, Parizh 1927, p. 121–152.

¹⁶ P.M. Bitsilli. «Vostok» i «Zapad» v istorii Starogo Sveta, [in:] *Na putyakh*. Berlin 1922, p. 22–34.

¹⁷ S. Pushkarev, *Rossiya i Yevropa...*, p. 121–152.

a cultural periphery concerning Eurasia. According to the Eurasians, the peripheral location of Europe resulted in the creation of an imitative culture in relation to the original Greek-Byzantine culture. The thesis on the secondary nature of European culture was developed by a historian and literary scholar Petr Bitsilli, who in his support cited examples from the history of medieval and Renaissance art. Another example of the history of art cited by Bitsilli was the transition from conceptualism to realism in the 14th-century wall painting which took place both in Byzantium and in Italy.

Europe as a religious periphery

In Eurasian terms, the history of Europe consisted of subsequent stages of its decomposition. According to Savitskiy, the cultural unity of Europe existed only during the period of Romanesque-Catholic domination, the collapse of the Charlemagne monarchy in the place of which the emerging powers arose: the empire and papacy were the beginning of the end of a universalist Europe. German-Protestant elements, heresies, and schisms also contributed to the collapse of Europe's unity.

According to Bitsilli, certain similarities between the East and the West were due to the fact that their common spiritual source was Platonic idealism. The differences, however, resulted from the secondary nature of the spiritual development of Western Europe in relation to Byzantium steeped in Greek culture. Eastern religious thought inspired by Plotinian neoplatonism paid more attention to the role of mysticism, while in the West, where neoplatonism was learnt second hand, more emphasis was placed on rationalist scholasticism. On the other hand, the effect of isolation of peripheral European culture was not stagnation as in the case of Eurasian cultures but progressing degeneration.

Summary

Eurasianism is above all a critical concept, depicting Europe as a hotbed of all evil. The positive elements of the Eurasian doctrine

are only an addition to its critical part. The creators of the doctrine, who in their publications devoted a lot of space to thorough criticism of Europe, while writing about the future, utopian Eurasia only vaguely. Among the Russian intellectuals forming the Eurasian movement in exile in the 1920s and 1930s, only Nikolai Alekseyev attempted to present the future Russian system of Eurasia¹⁸. The Eurasian mental map is bipolar. At one pole, Eurasians placed the category of Europe, which they characterized using such concepts as pride, decay, heresy, and rationalism. At the other extreme one, mythical Eurasia was presented in a very general way – a vision of unity and true faith.

References

- Alekseyev N.N., *Teoriya gosudarstva: Teoret. Gosudarstvovedeniye. Gosudarstv. ustroystvo. Gosudarstv. Ideal*, Parizh 1931.
- Bitsilli P.M., «Vostok» i «Zapad» v istorii Starogo Sveta, [in:] *Na putyakh*, Berlin 1922.
- Danilevskiy N.J., *Rossiya i Yevropa*, Sankt-Pietierburg 1991.
- Gumilev L., *Zametki poslednego yevraziytza*, [in:] *Ritmy yevrazii*, Moskva 1993.
- Pushkarev S., *Rossiya i Yevropa v ikh istoricheskom proshlom*, [in:] *Yevraziyskiy vremennik*, Parizh 1927.
- Savitskiy P., *Geograficheskiye i geopoliticheskiye osnovy yevraziystva*, [in:] *Kontinent Yevraziya*, Moskva 1997.
- Savitskiy P., *Step' i osedlost'. Na putyakh*, Berlin 1922.
- Savitskiy P., *Dva mira. Kontinent Yevraziya*, Moskva 1997.
- Savitskiy P., *Geograficheskiy obzor Rossii – Yevrazii, Kontinent Yevraziya*, Moskva 1997.
- Savitskiy P., *Yevraziystvo, Kontinent – Yevraziya*, Moskva 1997.
- Wanklyn H., Ratzel F., *Biographical Memoire and Bibliography*, Cambridge 1961.

¹⁸ N.N. Alekseyev, *Teoriya gosudarstva: Teoret. Gosudarstvovedeniye. Gosudarstv. ustroystvo. Gosudarstv. ideal*, Parizh 1931.

Елизавета Копельцев-Левицкая

Дрогобычский государственный педагогический
университет им. Ивана Франко
Кафедра правоведения, социологии и политологии
Украина
ORCID: 0000-0003-2272-1012

Правовые аспекты противодействия торговле детьми

Legal aspects of child trafficking reaction

Prawne aspekty przeciwdziałania handlowi dziećmi

Аннотация: Статья посвящена проблемам связанным с торговлей детьми. Выяснены международные и национальные нормы, защищающие непосредственно детей от преступной торговли. Освещены способы и формы торговли детьми, проанализированы некоторые из них. Особое внимание посвящено коммерческой сексуальной эксплуатации детей и изготовлению детской порнографии. Указаны пути попадания в сети торговцам. Основной способ вовлечения детей в торговлю людьми – это предложение привлекательных условий. Названы основные причины латентности этого преступления. Освещены изменения в законодательстве, которыми Верховная Рада привела в соответствии с международными стандартами наказание за торговлю людьми, в том числе и детьми.

Ключевые слова: торговля детьми, закон, преступление, сексуальная эксплуатация, детский труд, попрошайничество

Abstract: This article is devoted to the problems related to children trafficking. The article explores international and national norms protecting children from illegal trafficking. The methods and forms of child trafficking are described, some of them are analyzed. Particular attention is paid to the commercial sexual exploitation of children and the production of child pornography. The ways of getting to the tenets for traders are indicated. The main way to involve children in human trafficking is to offer attractive conditions. The main reasons for the latency of this crime are named. There were highlighted the legislative changes by which the Verkhovna Rada has brought punishment for human trafficking, including children into line with international standards.

Keywords: child trafficking, law, crime, sexual exploitation, child labor, begging

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest problemom związanym z handlem dziećmi. Wyjaśniono w nim międzynarodowe i ukraińskie normy, chroniące bezpośrodkowo dzieci przed przestępczym procederem handlu ludźmi. Wyjaśniono istotę tej formy współczesnego niewolnictwa. Szczególną uwagę zwrócono na komercyjną seksualną eksploatację dzieci i wytwarzanie materiałów pornograficznych z ich udziałem. Wskazano okoliczności trafiania ofiar do przestępczego systemu.

Słowa kluczowe: handel dziećmi, prawo, przestępstwo, wykorzystywanie seksualne, praca dzieci, żebractwo

Торговля детьми является одним из самых страшных преступлений против ребенка, которое имеет психологические, экономические и социальные причины. «Ежегодно 1 200 000 детей страдают от торговли людьми, приравнивается к количеству детей до 5 лет в Австралии. 2 млн. детей ежегодно страдают от коммерческой сексуальной эксплуатации, то есть столько, сколько живет в Бельгии. Права детей нарушаются, дети превращаются в товар, который можно продать, переместить и перепродать. Детей заставляют попрошайничать, их используют для работы в домашнем хозяйстве, на плантациях, строительных площадках, шахтах, на производстве или в сфере развлечений. В некоторых регионах мира детей продают для участия в военных конфликтах»¹.

Согласно статистическим данным Национальной полиции «в течение 2018 выявлено 276 уголовных преступлений, предусмотренных статьей 149 (Торговля людьми) УК Украины. Из них 12 – торговля детьми; 5 – суррогатное материнство»². Повышенный интерес ученых к проблеме торговли детьми, обусловленный темпом распространения этого преступления, в последнее время не только не снижается, а наоборот – продолжает активно расти. Рассматривая проблему торговли

¹ С.В. Грищенко, *Проблема протидії торгівлі людьми в підготовці майбутніх вчителів*, «Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки» 2015, Вип. 130, с. 133.

² *Інформаційно-аналітичні матеріали з питань окремих напрямків діяльності Національної поліції стосовно протидії та запобігання торгівлі людьми у 2017-2018 роках*, http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/23_03_2018.pdf, (дата доступа: 8.09.2019).

детьми более широко и глубоко, можно выделить отдельный вопрос, который также является чрезвычайно актуальным – это коммерческая сексуальная эксплуатация детей и детская порнография.

Анализ последних исследований

Проблемам торговли людьми стали уделять много внимания на научном уровне. Отдельные международно-правовые вопросы противодействия торговле людьми как нарушение прав человека исследовались в трудах Г. Кохан, Н. Плахотнюк, А. Святун, А. Павленкота и др. Кроме того, среди украинских исследователей некоторых аспектов этой проблематики следует назвать А. Бандурко, К. Левченко, Ю. Шемшученко, А. Швед и др. Их работы являются методологическим основанием дальнейшего раскрытия, теоретического уточнения понимания современных международных стандартов обеспечения прав человека. Отдельные аспекты торговли детьми освещены в работах К. Щербаковская, В. Марковой и др.

Цель статьи – проанализировать формы торговли детьми, в частности коммерческую сексуальную эксплуатацию детей и детскую порнографию. Выяснить пути попадания в сети торговцев и причины латентности этого преступления.

Изложение основного материала

Торговля детьми уже давно никого не удивляет. Ее изучением занимаются в США, Великобритании, Германии. В отличие от развитых стран, в проведении постоянной борьбы с этим позорным явлением, Украина может похвастаться лишь локальными и периодическими акциями. Торговля людьми и детьми в частности привлекает сегодня все большее внимание международного и европейского сообщества. Наряду с нелегальной переправкой мигрантов, использование «живого товара» для обогащения составляет очень серьезную гуманитарную, экономи-

ческую и миграционную проблему в рамках транснациональной преступности.

Эти явления не новые, но в последнее время они получили широкое распространение, постоянно изменяясь и усложняясь. Статья 2 Факультативного протокола Конвенции ООН о правах ребенка относительно торговли детьми, детской проституции и детской порнографии определяет торговлю детьми как «любой акт или соглашение, в результате которых ребенок передается любым лицом или любой группой лиц другому лицу или группе лиц за вознаграждение или иное возмещение»³. Это определение более общее, чем предусмотрено Протоколом к Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности, но акцентирует внимание на наличии самого акта передачи ребенка за вознаграждение даже без цели эксплуатации⁴.

20 сентября 2011 Верховной Радой Украины принят Закон «О противодействии торговле людьми»⁵, определяющий организационно-правовые основы противодействия торговле людьми, гарантии гендерного равенства, основные направления государственной политики и принципы международного сотрудничества в этой сфере, полномочия органов исполнительной власти, порядок установления статуса лиц, пострадавших от торговли людьми, и порядок предоставления помощи таким лицам. Согласно ч.1 ст.149 торговля людьми определяется «как незаконное соглашение, объектом которой является человек, а так же вербовка, перемещение, сокрытие, передача или получение человека, совершенные с целью эксплуатации, с использованием обмана, шантажа или уязвимого состояния лица»⁶.

³ Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09, (дата доступу: 8.09.2019).

⁴ Аналіз чинного законодавства щодо захисту дітей, постраждалих від торгівлі людьми, укл. С. В. Семенко, Е. М. Мручковська, Книги XXI, Київ-Чернівці 2010, с. 11.

⁵ Про протидію торгівлі людьми: Закон України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>, (дата доступу: 6.09.2019).

⁶ Кримінальний кодекс України, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/2341-14>, (дата доступу: 6.09.2019).

Место Украины в глобальной системе торговли детьми определяется тем, что она в основном является страной происхождения «живого товара». Несовершеннолетних преимущественно вывозят в Россию, Польшу, Италию и некоторые страны Восточной Азии, такие как Корея и Япония. Но Украина выступает и страной назначения. Торговля украинскими детьми также существует в пределах Украины.

Незаконное использование ребенка может иметь следующие формы:

- «коммерческая сексуальная эксплуатация детей (карается ст. 303, Уголовный кодекс Украины);
- принуждение или вовлечение детей в занятие проституцией;
- вовлечение несовершеннолетних в вооруженные конфликты;
- эксплуатация детского труда;
- детская порнография (карается ст. 301, Уголовный кодекс Украины);
- использование для попрошайничества, принуждение к попрошайничеству»⁷;
- «передача детей своими родителями для использования их в качестве доноров для трансплантации органов;
- передача медицинским персоналом роддомов (когда родителям сообщается о смерти после рождения или рождения мертвого младенца) лицам, которые не могут иметь детей вследствие бесплодия или для дальнейшего использования ребенка в качестве материала для выделения стволовых клеток;
- передача сотрудниками детских домов за вознаграждение детей через механизм усыновления лицам с патологическими сексуальными потребностями»⁸.

⁷ К.О. Щербаковська, *Криміналістична характеристика способів торгівлі дітьми та їх слідів*, «Право і Безпека» 2012, № 4, с. 205.

⁸ О.В. Манжай, *Особливості протидії злочинам, пов'язаним з торгівлею людьми, що вчиняються з використанням інформаційних технологій*, [В:] *Особливості розслідування злочинів пов'язаних із торгівлею людьми: науково-методичні рекомендації*, ред. Д. В. Швець, К. А. Бугайчук, ХНУВС, Харків 2017, с. 87.

Большое количество преступлений в сфере торговли детьми это – сексуальная эксплуатация. Дети, ставшие ее жертвами, испытывают физические, эмоциональные страдания, последствия которых влияют на всю жизнь и даже угрожают ему. Прослеживается тесная связь между торговлей детьми, детской проституцией и порнографией. Проституция несовершеннолетних стала настоящей отраслью теневой экономики, которая приносит большие прибыли организованным преступным группировкам.

В международных документах выделено 5 основных форм коммерческой сексуальной эксплуатации ребенка: эксплуатация ребенка в проституции, в порнографии, в туризме, торговля детьми с сексуальной целью и ранний брак. По данным социологов, в частности Украинского института социальных исследований им. Александра Яременко, «каждая 6-7 прости-тутка в Украине – несовершеннолетняя. По оценкам, количество женщин / девушек, которые предоставляют сексуальные услуги за вознаграждение, в Украине достигает 70 тыс. человек, из них количество девушек в возрасте от 14 до 19 лет – 15 тыс. человек»⁹.

Дополнительный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии, определяет детскую проституцию как «практику, когда ребенок используется для получения сексуальных услуг лицами за вознаграждение или любую иную форму компенсации» (статья 2b). Вознаграждение или компенсация может предоставляться как самому ребенку, так и третьим лицам¹⁰.

Проблема детского секс-туризма в Украине существует, однако в латентном виде. Ее латентность связана со сложностью выявления таких преступлений, коррупцией. Малолетние жертвы секс-туристов обычно не понимают, что они являются объектами преступных действий и нередко воспринимают

⁹ Г.М. Федоришин, *Сексуальне насильство над дітьми як соціальна та психологічна проблема*, «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» 2017, № 8 (48), с. 186.

¹⁰ Ibidem, с. 188.

заработок путем предоставления секс-услуг как норму. Распространение и эксплуатация детской порнографии – проблема мирового уровня. По данным Интерпола, «годовой оборот рынка детской порнографии в мире достигает 4 млрд евро. По данным фонда Internet Watch Foundation (IWF), 62% интернет-сайтов, распространяющих детскую порнографию, размещены в США, 28% – в России и 2% соответственно в Украине»¹¹.

Еще одной из проблем является детская эксплуатация в режиме «он-лайн», которая часто замалчивается. Веб-камеры становятся орудием коммерческой сексуальной эксплуатации детей. Так, «в Киеве на одном из заводов теневые дельцы арендовали цех, в который привозили девушек-красавиц разного возраста. Девушки раздевались перед веб-камерами, соединенными с компьютерами, выполняли разнообразные прихоти клиентов. Клиенты (в основном американцы и немцы) платили организаторам немалые деньги за возможность виртуально пользования услугами порнографического характера»¹².

Согласно исследованиям фонда Internet Watch Foundation (IWF) по распространению порнографии, в том числе детской, «Украина занимает седьмое место в мире. Согласно результатам социологического опроса, проведенного НАН Украины, более 28% юных украинцев готовы переслать свои фотографии незнакомым лицам в Интернете»¹³.

Но молчание – именно то, что нужно преступникам. Это позволяет им привлекать к своему грязному бизнесу тысячи детей во всем мире. По данным итальянского центра социальных исследований, только в Украине создано более 12 000 000 образцов детского порно. Стоит отметить, что сексуальная эксплуатация детей в качестве секс-туризма в украинском законодательстве может квалифицироваться по ряду статей Уголовного кодекса

¹¹ В.О. Маркова, *Захист прав дитини крізь призму незаконної сексуальної експлуатації у мережі інтернет*, «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична» 2013, № 2, с. 35.

¹² Ibidem, с. 36.

¹³ Ibidem, с. 37.

(ст 149, 155, 156, 301, 302, 303), которые защищают жизнь, здоровье, достоинство, волю несовершеннолетних¹⁴.

Следует заметить, что одной из причин запущенности детей и их продажи и эксплуатации, является алкогольная или наркотическая зависимость родителей, которым безразлично поведение своих детей. Также дети, которые не посещали школу, не имеют профессиональных навыков или которые имеют очень мало перспектив получить работу, как и дети, не имеющие свидетельства о рождении, особенно подвержены риску сексуальной эксплуатации¹⁵. В последнее время в Украине участились случаи, когда родители продают или «сдают в аренду» своих детей. «В 2018 году в Хмельницком задержали женщину, которую подозревают в том, что она «сдавала в аренду» двое детей – двухлетнего и шестилетнего мальчиков. Их заставляли попрошайничать»¹⁶.

В отчете Государственного департамента США о торговле людьми в мире «в 2016 году Украину поместили во вторую группу как «страну происхождения, транзита и назначения для мужчин, женщин и детей, подвергающихся принудительному труду и сексуальной эксплуатации»¹⁷. В частности, отчет ссылается на случаи похищений женщин и девушек из зоны проведения боевых действий с целью продать их в сексуальное или трудовое рабство. Также есть случаи, когда несовершеннолетние участвовали в боевых действиях как солдаты, информаторы или «живой щит», в частности, лидер боевиков

¹⁴ Кримінальний кодекс України... .

¹⁵ Аналіз чинного законодавства..., с. 89.

¹⁶ Торгівля дітьми в Україні: поліція оприлюднила ганебну статистику, <https://znaj.ua/society/torgivlya-ditmy-v-ukrayini-policiya-oprylyudnylaganebnu-statystyku>, (дата доступа: 8.09.2019).

¹⁷ Неповнолітні на війні, торгівля людьми і сексуальне рабство в Україні – звіт Держдепартаменту США, <https://ua.krymr.com/a/27156366.html>, (дата доступа: 8.09.2019). В этом контексте следует отметить, что ситуация в Европе, в том числе в соседних с Украиной странах, осложнялась массовой нелегальной миграцией. A. Bobryk, *Postawy Polaków wobec uchodźców w świetle publikacji „Gazety Wyborczej” i „Naszego Dziennika”*, [в:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa. T. I*, ред. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017, с. 46-66.

«ДНР» Александр Захарченко утверждал, что на их стороне принимал участие 14-летний парень»¹⁸.

Принудительное втягивания несовершеннолетних детей в конфликты, как в составе регулярной армии, так и в вооруженных группировках, международное сообщество считает незаконными действиями и одной из худших форм эксплуатации детского труда, а использование в боевых действиях детей до 15 лет – военным преступлением. Пути попадания в сети торговцев детьми разные. «Анализ историй детей, пострадавших от торговли людьми, свидетельствует, что ситуация, в которую они попали, была неизвестной и неожиданной ими. В большинстве случаев внешней торговли дети решают отправиться за границу в попытке улучшить свое материальное положение и положение своих родителей, обрести уверенность и независимость, увидеть мир и почувствовать опыт «хорошей жизни». Члены семьи часто отказывают детей, поскольку они ожидают денежных переводов сразу до начала работы ребенка. Иногда детей экспортируют за границу после того, как они были привлечены в торговле внутри страны»¹⁹.

Соглашения в отношении малолетнего между продавцом и покупателем, группой лиц по предварительному сговору осуществляются следующими способами:

- путем купли-продажи ребенка;
- под видом обмена ребенка на имущество (дачу, квартиру, машину). Чаще такой способ используют при покупке ребенка у родителей-алкоголиков, наркоманов за спиртное и тому подобное;
- под видом займа ребенка на какое-либо время для эксплуатации его навыков и умений за денежное вознаграждение или вместо уплаты долга (для сексуальной эксплуатации, для работы в домашнем хозяйстве.)
- путем передачи ребенка в счет погашения долга или выполнения другого обязательства;

¹⁸ *Неповолітні на війні...*

¹⁹ *Ibidem.*

- под видом оказания малолетнего во временное пользование за плату. Так, профессиональные попрошайки берут ребенка «напрокат» у родителей или их законных представителей»²⁰.

Вербуют детей, чаще всего предлагая им такие виды занятости как работа в сельском хозяйстве, домашняя работа, торговля на улице, работа официанткой, танцы. Однако на месте назначения их заставляют оказывать секс-услуги, распространять наркотики, танцевать, попрошайничать. Основной способ вовлечения детей в торговлю людьми – это предложение привлекательных условий. С детьми, которые пострадали от внешней торговли, ведут себя более жестоко, чем с теми, кто пострадал от торговли людьми внутри страны. Те, кого заставили заниматься проституцией, часто находились под воздействием наркотиков. Значительная часть детей попадают в сети торговли людьми при содействии случайных знакомых, то есть через сети посредников и поставщиков, не оформленные в легальные фирмы. Как отмечают результаты исследований, характерной особенностью внутренней торговли детьми является то, что часто «торговцами» или посредниками в торговле выступают члены семьи, мать, отец, опекуны и близкие родственники²¹.

Высокий уровень латентности этих преступлений обусловлен несколькими причинами:

«Во-первых, тем, что дети быстро адаптируются к условиям эксплуатации, воспринимают их как принадлежащие, редко сопротивляются преступникам и не обращаются за помощью к правоохранительным органам или общественности. Во-вторых, пострадавшие часто не имеют возможности дать полные и объективные показания о действиях преступников в силу своего развития (дети дошкольного развития, младенцы). В-третьих, передача ребенка для эксплуатации имеет, как правило, совсем легальный вид»²².

²⁰ К.О. Щербаковська, *Криміналістична характеристика...*, с. 205-208.

²¹ *Неповнолітні на війні...* .

²² К.О. Щербаковська, *Криміналістична характеристика...*, с. 205-208.

Положительным сдвигом в правовом регулировании этого преступления является принятие Верховной Радой Украины изменений в УК в 2018 году, которые соответствуют требованиям международно-правовых норм и стандартов в сфере защиты детей и противодействия торговле детьми. 18 апреля 2018 вступил в силу Закон № 2394-VIII «О внесении изменений в Уголовный кодекс Украины относительно защиты детей от сексуального злоупотребления и сексуальной эксплуатации». В частности, ст. 155 УК изложена в новой редакции, согласно которой «естественные или неестественные половые сношения с лицом, не достигшим шестнадцатилетнего возраста, совершенные совершеннолетним лицом, наказываются ограничением свободы на срок до пяти лет или лишением свободы на тот же срок. Такие же действия, совершенные близкими родственниками или членами семьи, лицом, на которое возложены обязанности по воспитанию потерпевшего или забота о нем, или если они повлекли бесплодие или иные тяжкие последствия, наказываются лишением свободы на срок от пяти до восьми лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет или без такового»²³.

В обновленной части второй статьи 156 говорится, «что такие действия, совершенные в отношении малолетнего или совершенные членами семьи или близкими родственниками, лицом, на которое возложены обязанности по воспитанию потерпевшего или забота о нем, наказываются лишением свободы на срок от пяти до восьми лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет или без такового»²⁴. В то же время статья 302 дополняется положением о том, что «создание или содержание мест разврата, а также сводничество для разврата и аналогичные действия, совершенные с целью наживы или лицом, ранее судимым за это преступление, или

²³ *Кримінальний кодекс...*

²⁴ *Ibidem.*

организованной группой с привлечением малолетнего наказываются лишением свободы на срок от пяти до десяти лет»²⁵.

Вступил в силу Закон «О внесении изменения в статью 149 Уголовного кодекса Украины относительно приведения в соответствие с международными стандартами» от 6 сентября 2018 № 2539-VII. Для родителей и опекунов за торговлю несовершеннолетними ввели такую же ответственность как за торговлю людьми организованной группой. Родители и опекуны за торговлю детьми будут отбывать наказание на срок от восьми до пятнадцати лет. Дополнительным наказанием может быть конфискация имущества. За изменения в статью 149 Уголовного кодекса в целом проголосовали 240 депутатов²⁶.

Выводы

Дети – это наиболее уязвимая часть общества, которую государство обязано защищать от опасных посягательств. Проблема торговли детьми является чрезвычайно острой, ведь вред нанесен психическому и физическому здоровью ребенка непоправим и приводит к серьезным последствиям, которые в будущем влияют на их дальнейшую жизнь. Несмотря на усилия органов государственной власти, международных общественных организаций и неправительственных структур, торговля детьми и их трудовая и сексуальная эксплуатация, остаются на сегодня острой правовой и социальной проблемой для Украины.

Эффективно противодействовать указанному явлению можно только при использовании системного подхода, в условиях координированной деятельности всех заинтересованных сторон – государственных, негосударственных организаций, правовых органов, законодательных и миграционных учреждений. Таким образом, важной гарантией эффективности мер по борьбе

²⁵ Ibidem.

²⁶ Рада посилила покарання за торгівлю дітьми для їх батьків, <https://ua-news.liga.net/society/news/rada-posilila-pokarannya-za-torgivlyu-ditmi-dlya-ih-batkiv>, (дата доступа: 6.11.2019).

с торговлей детьми является создание и укрепление соответствующих институтов на местном и национальном уровнях.

Библиографія / References

- Analiz chynnoho zakonodavstva shchodo zakhystu ditey, postrazhdalych vid torhivli lyud'my*, ukl. S.V. Semenko, E.M. Mruchkovs'ka, Knyhy XXI, Kyiv–Chernivtsi 2010. [Аналіз чинного законодавства щодо захисту дітей, постраждалих від торгівлі людьми, укл. С.В. Семенко, Е.М. Мручківська, Книги XXI, Київ–Чернівці 2010.]
- Bobryk A., *Postawy Polaków wobec uchodźców w świetle publikacji „Gazety Wyborczej” i „Naszego Dziennika”*, [в:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa. T. I*, ред. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017.
- Fakul'tatyvnyy protokol do Konventsiyi pro pravadytyny shchodo torhivli dit'my, dytyachoyi prostytutsiyi i dytyachoyi pornohrafiyi*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09, (data dostupa: 8.09.2019). [Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09, (дата доступу: 8.09.2019).]
- Fedoryshynh M., *Seksual'ne nasyl'stvo nad dit'my yaksotsial'na ta psykholohichna problema*, «Прыкарпатыц'куу natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyuka» 2017, № 8 (48). [Федоришин Г.М., *Сексуальне насильство над дітьми як соціальна та психологічна проблема*, «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» 2017, № 8 (48).]
- Hryshchenko S.V., *Problema protydiy torhivli lyud'myv pidhotovtsi maybutnikh vchyteliv*, «Visnyk Chernihiv'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky» 2015, Вур. 130. [Грищенко С. В., *Проблема протидії торгівлі людьми в підготовці майбутніх вчителів*, «Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки» 2015, Вип. 130.]
- Informatsiyno-analitychni materialy z pytan' okremykh napryamkiv diyal'nosti Natsional'noyi politysiyi stosovno protydiy ta zapobihannya torhivli lyud'my u 2017–2018 rokakh*, http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/23_03_2018.pdf,

- (data dostupa: 8.09.2019). [*Інформаційно-аналітичні матеріали з питань окремих напрямків діяльності Національної поліції стосовно протидії та запобігання торгівлі людьми у 2017–2018 роках*, http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/23_03_2018.pdf, (дата доступу: 8.09.2019).]
- Kryminal'nyy kodeks Ukrainy*, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/2341-14>, (data dostupa: 6.09.2019). [*Кримінальний кодекс України*, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/2341-14>, (дата доступу: 6.09.2019).]
- Manzhayo V., *Osoblyvosti protydyiyi zlochynam, pov'yuzanym z torhivleyu lyud'my, shcho vchynyayut'sya z vykorystanniyam informatsiynykh tekhnolohiy*, [v:] *Osoblyvosti rozsliduvannya zlochyniv povyuzanykh iz torhivleyulyud'my: naukovo-metodychni rekomendatsiyi*, red. D.V. Shvets, K.L. Buhaychuk, KHNUVS, Kharkiv 2017. [Манжай О.В., *Особливості протидії злочинам, пов'язаним з торгівлею людьми, що вчиняються з використанням інформаційних технологій*, [в:] *Особливості розслідування злочинів пов'язаних із торгівлею людьми: науково-методичні рекомендації*, ред. Д. В. Швець, К. Л. Бугайчук, ХНУВС, Харків 2017.]
- Markova V.O., *Zakhyst prav dytyny kriz' pryzmunezakonnoyi seksual'noyi ekspluatatsiyi u merezhi internet*, «Naukovyy visnyk L'viv's'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna» 2013, № 2. [Маркова В.О., *Захист прав дитини крізь призму незаконної сексуальної експлуатації у мережі інтернет*, «Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична» 2013, № 2.]
- Nepovnohitni na viyni, torhivlya lyud'my i seksual'nerabstvo v Ukraini – zvit Derzhdepartamentu SSHA*, <https://ua.krymr.com/a/27156366.html>, (data dostupa: 6.11.2019). [*Неповнолітні на війні, торгівля людьми і сексуальне рабство в Україні – звіт Держдепартаменту США*, <https://ua.krymr.com/a/27156366.html>, (дата доступу: 6.11.2019).]
- Pro protydyiyu torhivli lyud'my: Zakon Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>, (data dostupa: 6.09.2019). [*Про протидію торгівлі людьми: Закон України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>, (дата доступу: 6.09.2019).]
- Rada posylyla pokarannya za torhivlyu dit'my dlya yikhbat'kiv*, <https://ua-news.liga.net/society/news/rada-posilila-pokarannya-za-torgivlyu-ditmi-dlya-ih-batkiv>, (data dostupa: 6.11.2019). [*Рада посилила покарання за торгівлю дітьми для їх батьків*,

- <https://ua-news.liga.net/society/news/rada-posilila-pokarannya-za-torgivlyu-ditmi-dlya-ih-batkiv>, (дата доступа: 6.11.2019).]
- Shcherbakovs'ka K.O., *Kryminalistychna kharakterystyka sposobiv torhivli dit'my ta yikh slidiv*, «Pravo i Bezpeka» 2012, № 4. [Щербаковська К.О., *Криміналістична характеристика способів торгівлі дітьми та їх слідів*, «Право і Безпека» 2012, № 4.]
- Torhivlya dit'my v Ukraini: politsiya oprylyudnylahanebnu statystyku*, <https://znaj.ua/society/torgivlya-ditmy-v-ukrayini-policiya-oprylyudnylaganebnu-statystyku>, (data dostupa: 16.10.2019). [Торгівля дітьми в Україні: поліція оприлюднила ганебну статистику, <https://znaj.ua/society/torgivlya-ditmy-v-ukrayini-policiya-oprylyudnylaganebnu-statystyku>, (дата доступа: 16.10.2019).]

Krystyna Skurjat

Akademia Wojsk Lądowych im. generała Tadeusza Kościuszki
Wydział Nauk o Bezpieczeństwie
ORCID: 0000-0002-1904-085X

Zło – jako praktyka „zwykłych ludzi”

Evil – the „ordinary people” practice

Abstrakt: Trwa spór o ludzką – nieludzką naturę człowieka. I o stosunek współczesnych społeczeństw do najtrudniejszych problemów etycznych naszych czasów. Tekst dotyczy istoty i praktyki zła oraz realnych skutków destrukcyjnej działalności „zwykłych ludzi”.

Słowa kluczowe: zło, dobro, człowiek, krzywda, odpowiedzialność, wina, zło

Abstract: There is an ongoing dispute over the human - inhuman nature of man. There is also about the attitude of modern societies to the most difficult ethical problems of our time. The text deals with the evil essence and practice and the real effects of the „ordinary people” destructive activities.

Keywords: evil, good, man, harm, responsibility, guilt, evil

*Aby zło zatryumfowało, wystarczy, by
dobry człowiek niczego nie robił.*

Edmund Burke

Wstęp

We wszystkich cywilizacjach, kręgach kulturowych i pokoleniach ludzie stawiali pytania o to, jakim jest człowiek ze swej istoty, „z natury”, oraz o to, jakim powinien być wobec innych ludzi. Również teraz podstawowe rozważania dotyczą dyspozycji etycznej człowieka. Także pochodzenia zła, które pełni się w ludzkim świecie i atakuje na nieskończenie wiele sposobów. Chcielibyśmy wiedzieć, dlaczego w międzyludzkich relacjach wszechobecne są agresja, kłamstwo, obłuda? A także na czym polega przemoc „układów”,

„sieci interesów”, partyjnych polityk? Jak oddziałują wpływy sytuacyjne i systemowe oraz jakimi metodami władze zmuszają jednostki i społeczności do uległości? Jak to możliwe, że tak łatwo sprawcy uzasadniają własne okrucieństwo i tak szybko, nieomal bezrefleksyjnie, przypisują winę ofiarom? Dlaczego „zwykli ludzie” czynią zło? Jakie okoliczności zewnętrzne oraz jakie cechy osobowości bezpośrednio sprzyjają krzywdzicielstwu? I czemu tak często nieskuteczne są metody wychowawcze oraz prawne instrumenty, którymi posługuje się państwo, aby zapewnić bezpieczeństwo indywidualne i zbiorowe? Dlaczego nie zapobiega się w porę regionalnym konfliktom oraz wojnom? Czemu z tak wielką obojętnością odnoszą się ludzie do tragicznych losów „obcych” społeczności? I dlaczego jest przyzwolenie na to, aby niektóre grupy dziedziczyły – nieraz od pokoleń – wykluczenie społeczne, polityczne i zawodowe?

Dlaczego zło?

*Minął czas zajmowania się inteligentnie
sprawami powierzchownymi, nieporównanie
ważniejszy od sylogizmu jest problem cierpienia.
Emil Cioran*

Autorzy piszący na temat natury zła wiedzą, jak ważny i jak trudny jest to problem. Zwykle sądzą, że wśród różnorodności sensów, jakie obejmuje kategoria „zła”, nie można wyodrębnić tego, które zawiera treści znaczeniowe określające wszelkie „przedmioty” i zdarzenia „złe”. I chociaż myślenie takie może wydawać się rozczarowujące, to jednak, niejako wbrew poczuciu porażki, chcą się dowiedzieć, czy kiedy mówi się, że coś jest „złem”, rozumie się pod tym pojęciem „to samo”, co w innych przypadkach. Chodzi o zrozumienie „ze względu na co”, „dlaczego” zło jest „złem”? Bo zła doświadczamy, ale czy to oznacza, że również orientujemy się, czym jest ono w swej istocie?

Nominaliści uznają pojęcie „zła” za puste, pozbawione desygnatów¹, a samo zło za brak, negację, nieobecność dobra. Jest to przykład zwodniczego sposobu myślenia, sofizmu, wykrętu, wybiegu. Stosuje się go jako drogę rozwiązywania problemu zła w teodycei chrześcijańskiej² („usprawiedliwiania Boga”). Ale – co należy podkreślić – nie jest to w tym obszarze metoda rozważań jedyna czy najważniejsza. Naczelnymi założeniami myśli bazylikańsko-augustiańskiej są bowiem argumenty z wolności i z grzechu³. I to od sposobu rozpatrywania tych właśnie problemów zależy, w jaki sposób opisuje się ostatecznie relacje pomiędzy Bogiem a światem, w tym także problemy zła cierpienia i zła grzechu. Szczegółowe rozważanie tych kwestii – niewątpliwie ciekawe – jest jednak sprawą teologii dogmatycznej, a nie filozofii.

Tu warto odwołać się do rozumowania anglosaskiego metaetyka, George’a Edwarda Moore’a, który uznaje pojęcia „dobro” i „zło” za niedefiniowalne⁴, ponieważ oznaczają one prostą, niemożliwą do dalszej analizy jakość rzeczy czy zdarzenia. Natomiast termin „zły”⁵ odnosi się do takich stanów bytów czy zjawisk, które są sytuacjami złożonymi.

Należą do nich:

- nikiemne, niegodziwe zachowania;
- cechy charakteru człowieka;
- sytuacje straty, klęski, niepowodzenia;
- katastrofy wywołane przez siły przyrody.

Zło jest realne. Doświadczamy go jako choroby, wojny, sytuacje graniczne: winy, odpowiedzialność, cierpienia, trud umierania. Zła nie można usensownić. Wszelkie próby „wyjaśnienia” i „usprawiedliwienia” zła są fałszywe, ponieważ nie ma żadnych podstaw ani żadnych

¹ Nominalizm, który zapamiętałe zwalczał idee jako hipostazy, czynił proces odzwierciedlenia/poznawania świata płaskim, ubogim, a przez to nieprawdziwym.

² Kwestię tę rozważali głównie: Orygenes, Bazyli Wielki, Aureliusz Augustyn, Tomasz z Akwinu, G.W. Leibniz i inni. Uważali, że nie ma zła substancjalnego; jest tylko stan oddalania się człowieka od najwyższego Bytu - ku nicości.

³ B. Wolniewicz, *Krytyka teodycei u Bayle’a*, „Edukacja Filozoficzna” 1995, nr 19, s. 12-14.

⁴ G.E. Moore, *Zasady etyki*, Warszawa 1919, s. 6.

⁵ G.E. Moore analizuje pojęcia: „dobro” i „dobry” - ale przez analogię - rozważania te odnieść można do: „zła”, „zły”.

powodów, ze względu na które „zło jako takie” oraz zło – w jego niezliczonych formach i odmianach – jest dopuszczalne. Nie ma również odpowiedniego języka, znaków czy gestów, przy użyciu których człowiek mógłby wywołane przez zło cierpienie „uszlachetnić”. To, w jaki sposób zło wyjaśniano, zależy od epoki i typu kultury. Zmienność poglądów na dobro i zło ilustrują przykłady myślenia ludzi, którzy – jak np. J. Bodin w *Demonomanii* – rozważali, ile jest w świecie demonów, jaką mocą rozporządzają oraz jak się ma ich siła do mocy Szatana, bytu przeciwstawnego Bogu. Szatan ten jest równocześnie w trzech osobach: Lewiatana, Faraona i Behemota.

Wcześniej mity sumeryjskie oraz kosmogoniczna koncepcja perskiego proroka Maniego – manicheizm, uznawały zło za istniejące substancjalnie, działające na nieskończenie wiele sposobów, groźne, zhierarchizowane, usytuowane „w jednym skalarnym uniwersum aksjologicznym”⁶ – od zła o mniejszej skali aż do zła radykalnego, najgorszego. Jednakże zło traktowano i traktuje się nadal jako naturalne, obiektywne „wyposażenie” świata. Empedokles, Seneka, F. Nietzsche, S. Kierkegaard, A. Camus, J.P. Sartre, S. Lem rozumieli je właśnie w ten sposób Aby przeanalizować szczegółowo ich ważne i interesujące poglądy, należałoby przeprowadzić pogłębiony i szeroki wywód, na który nie ma tu miejsca.

W niniejszym tekście pod pojęciem „zło” rozumieć będziemy krzywdzące, uświadomione, intencjonalne działania człowieka jako jednostki – podmiotu zindywidualizowanego oraz jako czyny bytów zbiorowych: agresywnych narodów, agresywnych armii, tyrańskich rządów, zbrodniczych band, grup terrorystycznych itd. Będziemy zastanawiać się nad złem rozumianym antropologicznie. Zło – krzywdzicielstwo niszczy ład ludzkiego świata i to zarówno wtedy, kiedy dotyczy relacji pomiędzy jednostkami, jak i wówczas, kiedy podważa równowagę w makrostrukturze antroposfery. Jego sprawcą jest zawsze człowiek, który łamie podstawowe zasady moralne; również te, które zagrażają gatunkowemu istnieniu ludzkości.

⁶ J. Lipiec, *Koło etyczne*, Kraków 2005, s. 38.

Zło w świecie człowieka/ antroposferze zależy od⁷:

- biologicznych i psychicznych cech ludzi; ich niezdolności do pojmowania, na czym polega zło ich własnych uczynków; złem jest także zasadnicza bierność i niemożność nawiązywania prawidłowych relacji międzyludzkich;
- przyjmowania jako racji istnienia grupy, np. gangu przestępczego – czynienia zła jako nakazu, powinności, zobowiązania;
- realizacji projektu spełnienia zła. Jednostki lub zbiorowości społeczne programują zemstę albo dążą do zdobycia korzyści materialnych. Zwykle fałszywie maskują wtedy swoje działania poprzez odwoływanie się do moralnie poprawnych frazesów, komunałów. Bywa, że sprawcy swoje złe intencje wyrażają wprost, bez kamuflażu;
- skłonności do pasywnego „sycenia się” złem. Przejawiają się jako postawa akceptowania zła, pełna fascynacja nim, a nawet identyfikowanie się ze złem. Ale także – jako zdystansowana postawa estetyczna artystów i twórców, np.: Dantego Alighieri. M.J. Lermontowa, W. Stwosza, D.A. de Sade’a, S.I. Witkiewicza i innych;
- od rzeczywistego, aktywnego realizowania zła w konkretnych czynach. Zarówno historia, jak i bezpośrednie obserwacje złych ludzi, złych zjawisk i wadliwie funkcjonujących instytucji społecznych, dostarczają przykładów zwykłego i niezwykłego zła.

Złu sprzyjają:

- etnocentryzm, tj. postawa, która ujawnia się w kontaktach z innymi kulturami jako nastawienie do traktowania własnej grupy etnicznej jako miernika wartości innych zbiorowości, postrzeganych jako „gorsze”;
- ksenofobia;
- zróżnicowanie w dostępie do materialnych i niematerialnych wartości;

⁷ M. Gołaszewska, *Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości*, Warszawa–Kraków 1994, s. 64-65.

- konflikty społeczne o różnej skali i zasięgu;
- fundamentalizmy religijne oraz polityzacja religii;
- wojny;
- skomplikowane i gwałtowne transformacje społeczno-polityczne;
- wszelkie formy wykluczenia społecznego;
- alienacja ekonomiczna i kulturowa;
- nienawiść i zawiść wobec „obcych”;
- ryzyka: militarne, ekonomiczne, ekologiczne, społeczne, zdrowotne;
- cyberzagrożenia, w tym cyberterrorizm;
- agresja, przemoc;
- niewolnicza praca;
- arogancja władzy;
- wszelkie formy współczesnego „polowania na czarownice”⁸;
- niska kultura moralna.

Wskazano tu tylko na nieliczne, ale groźne elementy „wypozażenia” rzeczywistości społecznej, które wchodzi w interakcje z podstawową biologiczną i psychiczną strukturą człowieka. Wyrządzenie krzywdy polega na tym, że konkretny podmiot – człowiek działający albo grupa o określonych intelektualno-emocjonalno-wolicjonalnych cechach – zmieniają warunki funkcjonowania krzywdzonego na znacznie gorsze. Wówczas zasada sprawiedliwości zaprzeczona zostaje przez naturalne, przyrodnicze prawo przemocy, które „zezwała”, aby słabszemu – bezwzględnie i bezkarnie, siłą – wydrzeć to, co mu słusznie przysługiwało.

Zło jest źródłem cierpienia; intensywność doznawania go zależy od sytuacji, w jakiej zło zaistniało, oraz od konstrukcji psychofizycznej człowieka. Jak pisał W. Tatarkiewicz: „Podłoże psychologiczne zdaje

⁸ Jednym z pierwszych tekstów, które opisywały mechanizmy „walki ze złem”, był *Malleus Maleficarum* – *Młot na czarownice* z 1486 roku, drukowany w Kolonii, autorstwa mnichów z zakonu dominikanów: Heinricha Krammera i Jacoba Sprengera. Był to podręcznik dla inkwizytorów, który w Średniowieczu miał 30 wydań. Opisywał środki potrzebne do identyfikowania „czarownic”, techniki ich torturowania i metody eksterminacji oskarżonych o czary, niezliczonych tysięcy niewinnych ludzi. www.racjonalista.pl, *Malleus Maleficarum*, dostęp 21.11.2017.

się być tu potrójne: jest nim zjawisko *stropu* cierpienia, wzajemnego *ograniczania się* cierpień i *kompensaty* cierpień⁹.

Sprzeciw krzywdzonego człowieka wobec zła i wobec cierpienia zwykle prowokuje go do radykalnego, sięgającego do podstaw, „do korzeni”¹⁰, myślenia, za pośrednictwem którego odkrywa i poznaje głębiej naturę społecznego świata oraz samego siebie. Zwykle utwierdza się wtedy w przekonaniu, że zło jest „dziełem” krzywdziciela, „skrojonym” na miarę sprawcy. Zło – to wynik złamania reguł moralnych, a nie jak sądzono np. w Średniowieczu – zjawisko o wymiarze metafizycznym. Jeśli zatem człowiek jest sprawcą zła, to znaczy, że ma nad nim władzę – że staje wciąż albo przed wyborem respektowania prawa moralnego, albo przed wyborem skrzywdzenia. Zgodnie z tradycją myślenia oświeceniowego zło jest zawsze zawinionym czynem konkretnego człowieka, a nie cechą „narodu” czy gatunku ludzkiego. I jako wolny akt jednostki bezwzględnie obciąża sprawcę.

Człowiek jako sprawca zła

Dla ludzi żyjących na marginesie, sądzących, że sięgnęli dna, odkrycie istnienia innego dna, znajdującego się poniżej tego, na jakie zostali zepchnięci, jest zbawienne, bo pozwala im odzyskać ludzką godność i resztki szacunku dla samego siebie. Przybycie masy bezdomnych imigrantów pozbawionych nie tylko w praktyce, ale i w świetle prawa – praw człowieka – stwarza ku temu rzadką okazję. To w dużej mierze wyjaśnia współwystępowanie masowej imigracji ze wzrostem nastrojów ksenofobicznych, rasistowskich oraz szowinistycznych odmian nacjonalizmu, a także zadziwiający i bezprecedensowy sukces partii i ugrupowań oraz ich fanatycznych liderów wykorzystujących te nastroje.

Zygmunt Bauman

Człowiek – jako podmiot moralności – jest indywidualną, niepowtarzalną osobowością. Jego wolna wola może realizować się

⁹ W. Tatarkiewicz, *O szczęściu*, Warszawa 1985, s. 146-147.

¹⁰ *Radix* – w języku łacińskim to: korzeń, źródło, początek, podnóże, podstawa, pochodzenie.

jako siła sprawcza zła oraz jako „niekwestionowany inkubator winy *sensu stricto*, nie zabarwiony jakkolwiek zasadą „pozaludzką” (Sartre), chyba, że „pozaludzkość” tej „zasady” upatruje się nie w supranaturalizmie, a we względnej przypadkowości ewolucyjnych mechanizmów przyrodniczych (etologia – Lorenz; socjobiologia – Wilson, Dawkins), które ukształtowały gatunek *homo sapiens* wraz z jego otwartą mocą decyzyjną względem świata i siebie – co nie zmienia pojmowania istoty odpowiedzialności za „wybór skrzywdzenia”, ukonkretniony w formie „winy” *sensu stricto*¹¹. Winę, podobnie jak i ściśle związaną z nią odpowiedzialność, inaczej pojmuje prawo, dla którego są one koniecznymi warunkami do ustalenia wymiaru oraz rodzaju kary¹², a inaczej filozofia, która stara się głębiej rozpatrzyć je i zrozumieć. Jest to trudnym zadaniem, ponieważ „wina” oraz „odpowiedzialność” – i jako pojęcia, i jako zjawiska splatają się w nierozzerwalny węzeł z innymi terminami i z innymi zjawiskami życia.

Poprawność metodologiczna wymaga, aby wyjaśnić, jak najczęściej pojęcie „winy” funkcjonuje w odbiorze społecznym. *Współczesny słownik języka polskiego* pod tym terminem rozumie: „czyn, postępek, zachowanie uznane za wykroczenie, sprzeczne z normami obyczajowymi, moralnymi, z przepisami prawa; przewinienie, grzech, występki; odpowiedzialność za czyn będący wykroczeniem, naruszający normy postępowania; bycie sprawcą czegoś złego, niepożądanego; także to, co przynosi złe skutki, co jest przyczyną czegoś złego”¹³. Wina zatem to zachowanie sprzeczne z utrwalonym w społeczeństwie porządkiem aksjonormatywnym. To sprawstwo, które wprowadza w świat człowieka zło: rani, poniża, dehumanizuje i niszczy. Wina jest wtedy zjawiskiem „zobiektywizowanym”, ponieważ jest stosunkiem człowieka wobec zastanego już ładu społecznego i kulturowego. Ten, kto ponosi winę, postępuje wbrew powinnościom, które nakłada życie w społeczeństwie.

¹¹ W. Tulibacki, *Krzywda jako bezkresne zło*, [w:] *Krzywda. Zagadnienia teoretyczne i problemy praktyki*, red. W. Tulibacki, Olsztyn 2003, s. 13.

¹² Według prawa rzymskiego nie ma przestępstwa bez winy (*nullum crimen sine culpa*) oraz nie ma przestępstwa bez ustawy (*nullum crimen sine lege*).

¹³ *Współczesny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 2007, t. II, s. 1989.

Ale wina w znaczeniu moralnym jest także osobistą reakcją człowieka – winowajcy. Zwykle dokonanie złego czynu prowadzi do zakłamania sprawcy. Aby nie stracić dobrego mniemania o sobie samym, stara się on „usprawiedliwić” wyrządzoną przez siebie krzywdę: szuka okoliczności łagodzących, umniejsza i maskuje swoją winę albo nie ujawnia jej, zaś w przypadku, kiedy otoczenie już zainteresowało się czynem, odwraca uwagę od występku albo stara się zacierać złe wrażenia. Skutecznym sposobem uwalniania się od poczucia winy jest traktowanie innych ludzi, w szczególności kulturowo „obcych”, jako wcielonego Zła: „Ujęcie społecznej istoty – Innego, jako dzikusa, kanibala, demona, czarownika, wampira lub mieszaniny ich wszystkich, zarysowuje spójny repertuar symboli odmienności. (...) W tym samym czasie połączone przerażenie i przyjemność, jakie czerpiemy z kontemplowania tej Inności – sentymenty, które wpływały na brutalność kolonizatorów, misjonarzy i wojsk wkraczających na terytoria tych Innych – z pewnością wpływają także na nas, na poziomie jednostkowych fantazji”¹⁴.

Obecnie przykładem podobnego myślenia o „obcych” jest nakręcanie spirali nienawiści wobec wyznawców islamu. I chociaż niewątpliwie akty terrorystyczne są groźnymi elementami ponowoczesnego „krajobrazu”, to jednak należy zapytać: czy skala zagrożenia terroryzmem w Europie jest tak wysoka, że wystarczająco legitymizuje działania rządów, które wprowadzają ustawy znacznie ograniczające wolności obywatelskie? A także: na ile usprawiedliwiona jest panika, którą tak skutecznie wzniecają środki masowego przekazu, które zdają się nie zauważać, że do Europy w ciągu ostatnich dwóch lat przybyło tylko 2 miliony migrantów? I na jakiej podstawie niektórzy stawiają znak równości pomiędzy muzułmaninem i terrorystą? Oraz dlaczego państwo liczące 38 milionów obywateli i mające dodatkowo za granicą, w różnych krajach świata, ok. 25 milionów własnych obywateli, głównie emigrantów ekonomicznych, tak mocno wzbrania się przed

¹⁴ D. Frankfurter, *Evil Incarnate: Rumors and Demonic Conspiracy and Satanic Abuse in History*, Princeton 2006, s. 208-209.

przyjęciem niewielkiej grupy uchodźców – ludzi uciekających przed wojną, śmiercią, prześladowaniami, skrajnym ubóstwem?

Na pewno potrzeba nam więcej rozsądku, wzajemnego zrozumienia oraz bardziej skutecznej komunikacji międzyludzkiej jako zbiorowego, chociażby elementarnego programu etycznego, niezbędnego do tego, aby być razem, ze sobą, obok siebie. Praktyczna mądrość podpowiada, że w naszych relacjach z ludźmi zbyt wiele jest emocjonalności, a zbyt mało racjonalności i rozwagi. Dlatego warto, zamiast ulegać np. przerażeniu, zastanowić się, dlaczego wciąż przybywa obszarów rekrutacyjnych dla terrorystów, dlaczego handlarze bronią tak skutecznie nasycają świat narzędziami zagłady, dlaczego tak często odziera się ludzi z godności, pozbawia się ich pracy, dostępu do wykształcenia, zabezpieczenia w przypadku choroby i na starość. Dla grup ludzi ubogich, mało odpornych psychicznie i indoktrynowanych mogą to być powody ku temu, żeby, zamiast życia w nieludzkich warunkach, niektórzy spośród nich wybierali „godną” śmierć w samobójczych atakach. Zanim zacznemy bezwzględnie potępiać należy zastanowić się nad przyczynami zła oraz przyczyniać się – na miarę własnych możliwości – do wprowadzania w życie skutecznych programów uwalniania się od niego. Trzeba również zapytać o odpowiedzialność¹⁵ tych, którzy są władni w rozwiązywaniu problemów: socjalnych, moralnych, ekonomicznych. Bywa zwykle tak, że ich odpowiedzialność i wina splatają się w nierozzerwalny węzeł¹⁶.

¹⁵ R. Ingarden, *O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych*, Książeczka o człowieku, Kraków 1972, s. 100. R. Ingarden wyróżniał: 1. ponoszenie odpowiedzialności; 2. branie odpowiedzialności; 3. pociąganie do odpowiedzialności; 4. odpowiedzialne działanie – wszystkie jako sytuacje, które realizują się w relacji trójczłonowej: pomiędzy dwoma partnerami – jednostkami lub zbiorowościami, a sytuacją społeczną. W trzech przypadkach dotyczą sytuacji zawinionej przez sprawcę, co pociąga za sobą obowiązek wynagrodzenia szkody czy straty, a tylko okoliczność czwarta świadczy o rzetelnym, kompetentnym, zgodnym z zasadami moralnymi postępowaniu.

¹⁶ Warto polecić tekst Ryszarda Wiśniewskiego *Wina jako węzeł moralności* (R. Wiśniewski, „Filozofia Chrześcijańska” 2012, t. 9, s. 7-21), w którym autor wnikliwie rozważa problemy: Semantyczny węzeł winy; Węzeł winy i odpowiedzialności; Węzeł zewnętrznych wewnętrznych ujęć winy; Społeczny wymiar depersonalizacji winy; Wina w węzle własnego sumienia.

Zło zorganizowane

*Nic bardziej zwierzęcego
niż czyste sumienie
na trzeciej planecie Słońca.*

Wisława Szymborska

Philip Zimbardo¹⁷ – z pozycji psychologa społecznego oraz eksperta – biegłego świadka obrony – zaangażowanego przez władze Stanów Zjednoczonych do analizy nadużyć i tortur stosowanych przez Amerykanów w Abu Graib w Iraku, wskazuje na niekończący się łańcuch praktyk „zwykłych ludzi”, którzy na wielką skalę uczestniczą, w samym tylko XX wieku, w zorganizowanych, zbrodniczych akcjach. Mają one miejsce w różnych miejscach świata, również w Europie: „Żyjemy w wieku «masowych mordów». Ponad 50 mln ludzi zostało systematycznie wymordowanych na mocy dekretów rządowych, wcielanych w życie przez żołnierzy i siły cywilne gotowe zabijać na rozkaz”¹⁸.

Jakie mechanizmy psychiczne znajdują się u podstaw aktów ludobójstwa, czystek etnicznych, masakr ogromnych rzesz niewinnych ludzi? Są nimi zapewne podporządkowanie bezdusznym ideologiom oraz poleceniom władz, nakazujących traktowanie wybranych grup społecznych jako „wrogów”¹⁹. Wydarzenia z Afryki: ludobójstwo w Rwandzie – to masakra osób pochodzenia Tutsi dokonana przez ekstremistów Hutu. W ciągu 100 dni od 6 kwietnia

¹⁷ P. Zimbardo, *Efekt Lucyfera*, Warszawa 2009.

¹⁸ Ibidem, s. 34.

¹⁹ „Widzimy, jak grupa uczestników badań – zarówno studentów college’u, jak i innych ochotników rekrutowanych spośród zwyczajnych obywateli – zachowuje się konformistycznie, podporządkowuje się, słucha poleceń oraz z łatwością ulega pokusie robienia rzeczy, których nie mogliby sobie wyobrazić, znajdując się poza obszarem wpływu danych sil sytuacyjnych. Wyłoniony został zestaw dynamicznych procesów psychologicznych, które mogą popychać dobrych ludzi do złych czynów, a wśród nich: deindywiduacja, posłuszeństwo względem autorytetów, bierność w obliczu zagrożenia, samousprawiedliwianie i racjonalizacja. Jednym z podstawowych procesów wpływających na transformację zwykłych, normalnych ludzi w bezdusznych lub wręcz wszetecznych krzewicieli zła jest dehumanizacja. Działa ona jak ślepotą umysłową, która przysłania myślenie i zaszczerpa przekonanie, że inni to mniej niż ludzie. Sprawia, że niektóre osoby zaczynają postrzegać innych jak wrogów zasługujących na dokuczliwe tortury i unicestwienie”. Ibidem, s. 18.

do lipca 1994 roku ofiarą padło 800 000 do 1 071 000 ludzi. Bojówkarze Hutu, którzy zabijali maczetami cywili Tutsi, byli w większości pobożnymi farmerami, darzącymi zaufaniem charyzmatyczną władzę. A oto, co o własnych zbrodniach mówili sami sprawcy: „Ponieważ zabijałem często, zacząłem odczuwać, że to dla mnie nic nie znaczy. Chcę, żeby było jasne, że od pierwszego do ostatniego gentlemana, którego zabiłem, nie było mi żal ani jednego z nich”. „Robiliśmy robotę według rozkazów. Przyłączaliśmy się do zbiorowego entuzjazmu. Zbieraliśmy się w zespoły na boisku do piłki nożnej i wypuszczaliśmy się na łowy jak bratnie dusze”. „Zabijaliśmy każdego, kogo udało nam się namierzyć [schowanego] w papirusie. Nie mieliśmy powodów, by kogoś szczególnie wybierać, oczekiwać lub się obawiać. Byliśmy rzeźnikami znajomych, rzeźnikami sąsiadów, po prostu rzeźnikami”²⁰.

Bojówkarzami Hutu powodowało posłuszeństwo autorytetom/władzy/systemowi oraz chęć udowodnienia własnej przewagi nad ofiarami, gdyż – skoro zabijano każdego, kto miał nieszczęście przypadkowo znaleźć się w pobliżu – zabójstwo nie wynikało z żądy zemsty; zabijani bezlitośnie ludzie nigdy wcześniej nie skrzywdzili bojówkarzy-oprawców. Zastanawia i przeraża to, że zabójcy Tutsi nie traktowali swoich czynów jako niemoralnych, niegodziwych i nielegalnych. Częstym motywem zbrodniczych działań jest także nienawiść. Opiera się ona zawsze na przekłamaniach bądź na zakłamaniu. Człowiek popełnia zło, udając, że go nie dostrzega bądź że nie rozumie, dlaczego jego własne zachowanie jest krzywdzące. Samo słowo „Nienawidzić» związane jest etymologicznie z «nie-widzieć». Faktycznie człowiek zostaje zaślepiony przez nienawiść, która nie pozwala mu dostrzegać całej sytuacji, albo widzi ją w skrzywionym przez chore emocje zwierciadle. Stąd płynie główne zagrożenie ze strony nienawiści i przesłanki do krzywdzącego postępowania”²¹. Nienawiść łączy się z dręczeniem i z agresją, z niszczeniem ofiary.

²⁰ Ibidem, s. 37-38.

²¹ J. Trąbka, *Krzywda jako constans w stosunkach międzyludzkich*, [w:] *Krzywda. Zagadnienia...*, s. 82.

Na siłę ludzkiej agresywności wpływają:

- regularność i intensywność doświadczanych od innych ludzi napaści;
- samodzielny „trening” wzmacniania agresywnego/napastliwego postępowania;
- naśladownictwo agresywnych modeli;
- cechy osobowości agresora;
- zaburzenia w funkcjonowaniu mózgu.

Ale przemiany w charakterach i zachowaniach jednostek i grup społecznych są również warunkowane działaniami rządzących. Moc tworzenia „wroga” ma – zdaniem P. Zimbardo – „system – czyli kompleks czynników kształtujących kompleks sytuacyjny. Psychologia społeczna zgromadziła wiele dowodów na poparcie koncepcji, że w pewnych okolicznościach wpływy sytuacyjne tryumfują nad dyspozycjami osobowymi”²². Podobną opinię uzasadniał – powołując się wyniki gruntownych badań – C. Wright Mills, kiedy w książce *Elity władzy (The Power Elite)* analizował stosunki pomiędzy trzema grupami stanowiącymi „elitę władzy”, to jest właścicielami korporacji przemysłowych, politykami zajmującymi najwyższe w administracji państwowej pozycje oraz generałami i admirałami.

C.W. Mills zaznacza, że rozwiązywanie skomplikowanych problemów społecznych wymaga usunięcia licznych, celowo kulturowanych iluzji, m.in.: złudzenia o znaczeniu „klasy średniej” w warunkach, kiedy nieskończenie mała grupa kontroluje przeważającą część dochodu narodowego; o „harmonii interesów” w warunkach walki klasowej; o „kapitalizmie ludowym” w warunkach, kiedy tylko 7% ludności posiada przeważającą część akcji dających dywidendy; o „morderczej” progresji podatkowej w warunkach uchylania się bogaczy „niemal od każdego postanowienia prawnego, poddającego opodatkowaniu wielkie majątki lub spowodować do minimum jego znaczenie”; o nieograniczonych możliwościach awansu społecznego w sytuacji, kiedy „wielcy bogacze z 1950 r.

²² P. Zimbardo, *Efekt Lucyfera...*, s. 16.

stanowią w bardzo znacznej mierze kontynuację wielkich bogaczy z 1925 r”; o „wyższej moralności” w kraju, w którym „pieniądz stanowi jedyne niedwuznaczne kryterium powodzenia i takie właśnie powodzenie uchodzi ciągle za najwyższą wartość w Ameryce”; o roli rozumu w warunkach, w których zwycięża „barbarzyński irracjonalizm upartych dzikusów politycznych”; idea „suwerenności narodu” w warunkach bezsilności demokratycznych metod nacisku na rządzących; idea walki o pokój w warunkach „dominacji wojskowych”, „politycznej próżni” i in.²³

Ze szczególną czujnością trzeba przypatrywać się moralizowaniu, w tym głównie nauczaniu dogmatycznie rozumianego dobra. „A to dlatego, że w imię wartości «duchowych» popełniano najwięcej pomyłek aksjologicznych; głównie zmuszano innych i siebie do poświęcania wartości niższych, w tym zdrowia, a nawet życia na rzecz duchowych i to zwykle źle rozumianych (opartych na życzeniach i marzeniach). Cokolwiek odbywa się w imię «duchowości», musi być pieczołowicie sprawdzane, gdyż zwykle niesie ze sobą zagrożenie dla życia i zdrowia ludzi”²⁴.

Warto przypomnieć w tym miejscu wyniki eksperymentu Stanleya Milgrama (1961, 1962), za pomocą którego uczony mierzył poziom posłuszeństwa osób badanych wobec autorytetów. Chodziło mu o początkowo o odpowiedź na pytanie o przyczyny ślepego posłuszeństwa Niemców wobec zbrodniczych rozkazów w czasie wojny. Badania przeprowadzone już w warunkach powojennych w USA i w Niemczech nie wykazały różnic w poziomie uległości wobec władzy obywateli tych dwóch społeczności. Około 60% badanych ślepo wykonywało polecenia. W Polsce wyniki podobnych badań zawarto w książce *Nagi umysł* Bogusława Pawłowskiego i Tomasza Ulanowskiego²⁵; 70% uczestników wykazywało bezwzględne posłuszeństwo autorytetom; w tym przypadku – autorytetowi eksperymentatorów.

²³K. Skurjat, *Od społeczności polis do społeczeństwa współczesnego*, Wałbrzych 2006.

²⁴L. Ostasz, *Piramida wartości a krzywdy ludzka*, [w:] *Krzywdy. Zagadnienia...*, s. 39.

²⁵B. Pawłowski, T. Ulanowski, *Nagi umysł*, Warszawa 2016.

Podsumowanie

Cóż można jeszcze napisać istotnego, zwłaszcza w tak skomplikowanej dziedzinie jak filozofia zła? Po wiekach rozważań myślicieli tej miary co Platon, Arystoteles, Seneka, Marek Aureliusz, Tomasz z Akwinu, N. Machiavelli, I. Kant, F. Nietzsche, B. Russell. P. Zimbardo oraz polskich filozofów: H. Elzenberga, S. Ossowskiego, B. Skargi, M. Gołaszewskiej, J. Lipca, R. Wiśniewskiego, W. Tulibackiego – problem zła nie jest, bo nie może być, jednoznacznie „rozstrzygnięty”. Częstość sytuacji uwikłanych w zło sprawia, że pojęcie to wciąż funkcjonuje w języku potocznym w niezliczonych kontekstach. Ale poznanie bezpośrednie nie bazuje na dialogu, na dyskursie, brakuje w nim krytycyzmu i dlatego wyniki tego uproszczonego postrzegania przyjmowane są jako oczywiste, chociaż takimi nie są. Problem „zła” jest także ważnym zagadnieniem teoretycznym. Najczęściej rozumie się je jako złamanie zasady moralnej. Bo zło jest zawsze antropologiczne, to znaczy, że jest wynikiem aktywności człowieka, że pociąga za sobą odpowiedzialność i że jest źródłem winy.

Filozofia – głównie fenomenologiczna i dialogiczna – pokazuje, jak niezwykle złożone są związki pomiędzy złem, winą, powinnością i odpowiedzialnością w szczególności wtedy, gdy w rozważaniach pojawia się dodatkowo instancja sumienia. Zło jest rozumiane historycznie i socjologicznie; dotyczy „etycznie nabrzmiałej kwestii natury bestii ludzkiej, ubranej w szaty chrześcijańskiej, humanistycznej bądź państwowotwórczej doktryny”²⁶. Przez twórców tych doktryn zło jest relatywizowane, bo wyjaśniane zależnie od klasowego pochodzenia i światopoglądu myślicieli lub działaczy politycznych i religijnych, którzy problem ten rozpatrują.

Etyczny problem zła dotyczy dopuszczalności/niedopuszczalności stosowania przemocy w relacjach międzypaństwowych i międzyludzkich. Są tacy, którzy mówią, że „zwyčajna” moralność nie jest punktem odniesienia dla relacji międzypaństwowych,

²⁶ J. Lipiec, *Koło etyczne...*, s. 28.

ponieważ ich istotą jest to, że rządzą nimi: amoralny państwowy/narodowy interes i siła. Jest to myślenie absurdalne. Wszelkie konflikty, w szczególności międzynarodowe, otwierają „bramy piekiel” i dlatego porozumienia, które w wyjątkowych warunkach dopuszczają wojny i interwencje zbrojne (konwencje genewskie, Karta Narodów Zjednoczonych) odwołują się do zasad moralności uniwersalnej i do ogólnoludzkich intuicji moralnych. Wszędzie tam, gdzie powstają sprzeczności pomiędzy zapisem prawa a moralnością, etycy powinni mieć głos decydujący.

Bibliografia / References

- Frankfurter D., *Evil Incarnate: Rumors and Demonic Conspiracy and Satanic Abuse in History*, Princeton 2006.
- Gołaszewska M., *Fascynacja złem. Eseje z teorii wartości*, Warszawa-Kraków 1994.
- Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Kraków 1972.
- Lipiec J., *Koło etyczne*, Kraków 2005.
- Moore G.E., *Zasady etyki*, Warszawa 1919.
- Ostasz L., *Piramida wartości a krzywda ludzka*, [w:] *Krzywda. Zagadnienia teoretyczne i problemy praktyki*, red. W. Tulibacki, Olsztyn 2003.
- Pawłowski B., Ulanowski T., *Nagi umysł*, Warszawa 2016.
- Skurjat K., *Od społeczności polis do społeczeństwa współczesnego*, Wałbrzych 2006.
- Tatarkiewicz W., *O szczęściu*, Warszawa 1985.
- Trąbka J., *Krzywda jako constans w stosunkach międzyludzkich*, [w:] *Krzywda. Zagadnienia teoretyczne i problemy praktyki*, red. W. Tulibacki, Olsztyn 2003.
- Tulibacki W., *Krzywda jako bezkresne zło*, [w:] *Krzywda. Zagadnienia teoretyczne i problemy praktyki*, red. W. Tulibacki, Olsztyn 2003.
- Wiśniewski R., *Wina jako węzeł moralności*, „Filozofia Chrześcijańska” 2012, t. 9.
- Wolniewicz B., *Krytyka teodycei u Bayle’a*, „Edukacja Filozoficzna” 1995, t. 19.
- Współczesny słownik języka polskiego*, t. II, red. B. Dunaj, Warszawa 2007.
- Zimbardo P., *Efekt Lucyfera*, Warszawa 2009.

Jeremiasz Urban

Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”
ORCID: 0000-0002-4984-0647

Paryska „Kultura” wobec krajów regionu ULB na przykładzie Litwy (1989-1991)

Paris „Culture” towards the countries of the ULB region
on the example of Lithuania

Abstrakt: Artykuł przedstawia stosunek środowiska „Kultury” paryskiej do krajów regionu ULB (Ukraina, Litwa, Białoruś) na przykładzie odzyskującej, w latach 1989-1991, niepodległość od ZSRR Litwy. Wywiady i artykuły zamieszczone w magazynie jednoznacznie opowiadają się za uznaniem przez Polskę niepodległości nowej Litwy, nawet kosztem braku rozwiązania problemów mniejszości polskiej, stanowiącej znaczną część populacji republiki, a zamieszkującej w zwartych skupiskach na Wileńszczyźnie.

Słowa kluczowe: rozpad ZSRR, odzyskanie przez Litwę niepodległości, Sajudis, prometeizm, doktryna ULB, mniejszość polska na Litwie, paryska „Kultura”

Abstract: Article describes attitude of intellectuals gathered around „Culture” magazine towards ULB countries (Ukraine, Lithuania, Belarus) on example of regaining from USSR independence Lithuania (1989-1991). Interviews and articles published in magazine fully supported regaining of independence from Soviet Union even without resolving problems of Polish minority which were large part of population in Vilnius region.

Keywords: collapse of the USSR, regaining independence by Lithuania, Sajudis, Prometheism, ULB doctrine, Polish minority in Lithuania, The Paris „Culture”

Wstęp

Po II wojnie światowej i podziale Europy na dwa konkurujące ze sobą bloki polityczne, emigrację wybrało kilka milionów Polaków. W Wielkiej Brytanii funkcjonował polski rząd emigracyjny nie akceptujący zmian, które zostały dokonane w Polsce, zwłaszcza

systemu politycznego i przesunięcia granic. Niewątpliwie był to wiodący ośrodek emigracji politycznej. Jednocześnie pewną alternatywą była „Kultura”. To miesięcznik, który ukazywał się w latach 1947-2000, początkowo we Włoszech, a następnie we Francji¹. Stanowił on miniaturę niezależnego wolnego środowiska inteligenckiego, zarówno od „polskiego” Londynu, jak i Warszawy. Redaktorem naczelnym czasopisma był Jerzy Giedroyc – postać niezwykle barwna. Od 1928 roku wydawał „Myśl Mocarstwowa”, odwołującą się do Polski Jagiellońskiej – wielonarodowej i wielokulturowej. Podobnie jak Czesława Miłosza czy Stanisława Cata Mackiewicz, również jego można nazwać sierotą Wielkiego Księstwa Litewskiego. W czasie wojny pełnił funkcje urzędnicze w emigracyjnym rządzie, ale także z bronią w ręku walczył w armii polskiej na zachodzie. Po wojnie nie wrócił do Polski, a od 1947 do 2000 roku wydawał „Kulturę”, potocznie nazywaną „paryską”, gdyż redakcja mieściła się w stolicy Francji².

Niezwiązana żadnymi ograniczeniami „Kultura” starała się prowadzić otwartą dyskusję i próbę ustanowienia programu pozytywnego, umożliwiającą pokojową koegzystencję Polski z Litwinami, Ukraińcami i Białorusinami. Na jej łamach publikowano wiele ważnych tekstów, a co może najważniejsze, starano się prowadzić dialog z sąsiadami. Z jednej strony „Kultura” bezwzględnie broniła granicy ustanowionej na Odrze i Nysie Łużyckiej (co znacząco utrudniało rozmowy z Niemcami – RFN granicę tą uznało dopiero w 1970 roku). Z drugiej zaś, na wschodzie zaakceptowano straty terytorialne³.

W wyniku dyskusji toczonej na łamach czasopisma ukształtowała się „doktryna ULB” (Ukraina, Litwa, Białoruś), zwana również „doktryną Giedroyc”, „Giedroyc-Mieroszewskiego”. Była to idea popierania niepodległości krajów na wschód od Polski jako gwaranta

¹ Zob. „Kultura” paryska. *Twórcy, dzieło, recepcja*, red. I. Hofman, Lublin 2007.

² Jerzy Giedroyc *biografia najkrótsza*, <http://kulturaparyska.com/pl/ludzie/pokaz/g/jerzygiedroyc#a91dcc61f643957b87f61cc1f31aedf9> (dostęp: 3.10.2017).

³ A. Janociński, *Recepcja myśli politycznej Juliusza Mieroszewskiego w polskiej polityce wschodniej po 1989 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2015, t. XIV, s. 130-132.

bezpieczeństwa regionu i pojednania z nimi, a ambitnie patrząc w przyszłość, analogicznego pojednania z Rosją⁴. W dyskursie politycznym dotyczącym Kresów i dzisiejszej polityki nadal wielu polityków odwołuje się zarówno do „Kultury”, jak postaci jej redaktora Jerzego Giedroycia. Przez jednych jest on czczony jako człowiek, który zerwał z polskim rewanżyzmem, uniemożliwiającym uznanie niepodległości przez Ukrainę, Litwę i Białoruś, dla innych to postać cynicznie wykorzystywana przez nacjonalistów krajów ULB, wiedzących doskonale, że Polska wybaczy wiele (także dyskryminację mniejszości polskiej), bo obowiązuje ją „Gierdoyciowska doktryna”, dająca Polakom złudne poczucie bezpieczeństwa.

Na podstawie wybranych tekstów publikowanych w „Kulturze” paryskiej w latach 1989-1991, dotyczących przede wszystkim sprawy litewskiej, ważne jest więc określenie faktycznego stosunku tego środowiska do krajów ULB. Wybrany został właśnie ten okres ze względu na zachodzący w tym czasie proces uniezależniania się Litwy od Związku Radzieckiego oraz liczną mniejszość polską i jej aktywną działalność (choćby dążenie do utworzenia autonomii terytorialnej na Wileńszczyźnie). Na tej podstawie można ocenić podejście „Kultury” do niepodległości Litwy i postulatów mniejszości polskiej.

Początek litewskiej drogi ku niepodległości

Litewską drogę do niepodległości symbolicznie rozpoczęto w wileńskiej sali Prezydium Akademii Nauk 3 czerwca 1988 r. przez utworzenie Litewskiego Ruchu na Rzecz Przebudowy (Lietuvos Persitvarkymo Sajudis), dążącego do suwerenności i demokratyzacji życia w republice. 20 grudnia 1989 r. Komunistyczna Partia Litwy wystąpiła z Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, co doprowadziło do jej rozłamu na narodowych komunistów, akceptujących niepodległość i wiernych ZSRR, określających siebie jako działających na „platformie KPZR”⁵. W wyniku wyborów przeprowadzonych

⁴ Z. Kudelski, *Spotkania z paryską „Kulturą”*, Warszawa 1995, s. 81-82.

⁵ H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, s. 237-238.

w okresie 24 lutego – 10 marca 1990 roku, do 141-osobowej Rady Najwyższej wybrano 133 reprezentantów. Spośród nich 70 deputowanych nie należało do żadnej partii politycznej, 40 było z Komunistycznej Partii Litwy (opowiadającej się za niepodległością), 9 należało do Litewskiej Partii Socjaldemokratycznej, 5 do Komunistycznej Partii Litwy (tzw. na platformie KPZR, opowiadającej się za pozostaniem w ZSRR), 9 reprezentowało mniejsze ugrupowania. Łącznie 99 deputowanych należało do Sajudisu (kandydowali oni z rozmaitych ugrupowań, w tym komunistycznych)⁶. Jednocześnie z różnych list weszło do parlamentu 10 Polaków⁷. W kilku okręgach miały się odbyć jeszcze kolejne tury głosowania.

W 1989 roku w „Kulturze” ukazały się dwa duże artykuły dotyczące Litwy. W marcowym wydaniu zamieszczono „List otwarty do Litwinów i Polaków na Litwie” autorstwa Tomasa Venclovy – orędownika pojednania obu narodów. Stwierdzał on, że zmiany demokratyczne i niepodległościowe na fali pierestrojki i głośności w LSRR są nieuniknione. Martwiły go jednocześnie pojawiające się tarcia na linii mniejszość polska a większość litewska. Przypominał, że historiografia litewska znacząco odbiegała od polskiej i była nastawiona antypolsko. Uważał, że rewizja granicy nie jest brana przez polską opozycję pod uwagę. Tomas Venclova sprzeciwiał się też popularnej w kręgach nacjonalistycznych idei lituanizacji Polaków Wileńszczyzny. Wciąż wówczas niewyjaśniona kwestia zmian terytorialnych była według niego zamknięta: „Uważam, że w chwili obecnej sprawa Wilna oraz Wileńszczyzny jest definitywnie rozwiązana. Miasto znów jest stolicą narodu litewskiego, jest zasiedlone głównie przez Litwinów; dla mnie, tak samo jak dla większości moich ziomków, nie ulega wątpliwości, że z czasem będzie stolicą Litwy niepodległej i demokratycznej”⁸. Dla Tomasa Venclovy przyszła niepodległa Litwa powinna być demokratyczna, szanująca

⁶ G. Błaszczyk, 1990, [w:] *Kronika litewska 1988-2000*, Warszawa 2001, s. 46.

⁷ A. Bobryk, *Spoleczne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej 1989-2013*, Siedlce 2013, s. 242-243.

⁸ T. Venclova, *List otwarty do Litwinów i Polaków na Litwie*, „Kultura” 1989, nr 3/498, s. 112-113.

prawa mniejszości polskiej i odchodząca od demonów antypolskiego międzywojennego nacjonalizmu⁹.

W kwietniowej edycji „Kultury” Janusz Skoczylas zrelacjonował swój pobyt w Wilnie. Pojawiają się informacje o wyraźnych napięciach między Polakami a Litwinami. Skoczylas charakteryzował program Sajudisu jako polegający na dążeniu do niepodległości, praw obywatelskich, ustanowieniu gospodarki wolnorynkowej, skrócenia służby wojskowej i zakończenia udziału Litwinów w misjach wojskowych potępianych przez ONZ (Afganistan). Opozycja litewska zmierzała więc do jak największej niezależności od Moskwy i stopniowo wysuwała coraz śmielsze żądania¹⁰. Informacje o mniejszości polskiej są ograniczone do informacji o tym, iż krytykują oni program i działania Sajudisu. Polacy, w ocenie autora, byli nastawieni antylitewsko i lepszy stosunek mieli do Rosjan aniżeli Litwinów. Wskazywał też różnicę między Litwinami i Polakami: „Z Litwinem można porozmawiać na dowolny temat. O polityce, Miłoszu, Pendereckim, sporcie... Kłóciliśmy się albo nie, jednak to zawsze była normalna rozmowa. Z Polakiem można zacząć rozmowę na dowolny temat, ale błyskawicznie kończy się ona tym samym: obroną polskości, czyli walką z rusyfikacją i lituanizacją”¹¹.

Niewatpliwie perspektywa Polaków na Litwie w przywołanym materiale została całkowicie spłycona i niewiele różniła się tu od propagandy litewskich nacjonalistów. Autor nawet nie próbował zadać sobie trudu odpowiedzi na pytanie, skąd się wzięła antylitewskość „Wilniuków”, swymi korzeniami sięgająca lat 40. XX wieku, kiedy to zapędy litewskich komunistów, dążących do likwidacji polskich instytucji, zahamowały władze centralne ZSRR¹². W pewnym stopniu pamięć o losach mniejszości polskiej na

⁹ Ibidem, s. 111-114.

¹⁰ Aktywność ta przynosiła skutki, chociażby poprzez mianowanie w grudniu 1989 r. sprzyjającego Sajudisowi Algirdasa Brazauskasa na funkcję sekretarza KC KPL oraz szereg innych działań, które prowadziły do stopniowego rozluźniania więzów z ZSRR.

¹¹ J. Skoczylas, *W litewskim tyglu*, „Kultura” 1989, nr 4/499, s. 109.

¹² A. Bobryk, *Litewskie środowiska niepodległościowe wobec polskiej mniejszości na Litwie*, [w:] *Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991*, red. A. Srebrakowski i G. Strauchold, Łomianki 2017, s. 235. Zob. A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń 2000.

Kowieńszczyźnie w międzywojennej Republice Litewskiej mogła również wpływać na antylitewskie postawy miejscowych Polaków. Skoczylas pisał także o inicjatywie Wojciecha Jaruzelskiego, który negocjował z władzami centralnymi ZSRR zgodę na retransmisję TVP na terenie Wileńszczyzny¹³, utworzenie centrum kulturalnego (kino, księgarnia) oraz konsulatu polskiego w Wilnie. Autor zauważył, że polskie postulaty spotykają się z niechęcią nie tylko Sajudiusu, ale także „Vilniji” – nacjonalistycznej organizacji, widzącej w tej polityce znamiona programu repolonizacji Wileńszczyzny¹⁴.

Czesław Miłosz w majowej „Kulturze” w eseju *O konflikcie polsko-litewskim* dostrzega problemy, o których nie pisał Skoczylas. Píše o wywozie inteligencji po 1945 roku i życiu jako mniejszość narodowa na terytorium, gdzie jeszcze niedawno Polacy stanowili większość. Podkreśla wyjątkowość kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego (a później Rzeczypospolitej) wytworzoną w języku polskim, ogromne dziedzictwo „wspólnych Litwinów” i ich wkład w kulturę polską. Pisał także o odrodzeniu kultury i języka litewskiego w drugiej połowie XIX wieku i jego genetycznym antypolonizmie. W utopijnej wizji Miłosza mniejszość polska na Litwie powinna łączyć oba narody i być świadectwem wielkości dawnej Rzeczypospolitej. Niestety często nieuzasadniony strach przed polskim rewizjonizmem przynosił represje wobec Polaków na Litwie, a utopijne wizje, mogące zostać nazwane „jagiellońskim nacjonalizmem”, okazały się mniej atrakcyjne i realistyczne od nacjonalizmów

¹³ Był to także postulat mniejszości polskiej. W celu poparcia tego wniosku zebrano 50 tys. podpisów. Niemniej jego realizację zablokowały narodowe środowiska litewskie, obawiające się umocnienia środowiska polskiego. Zamiast TVP retransmitowano więc kanał leningradzki. Sytuacja uległa całkowitej zmianie po ogłoszeniu przez Litwę niepodległości. Kanał leningradzki emitował materiały przeciwne suwerenności republiki, a Telewizja Polska zamieszczała wiele informacji i programów, które sprzyjały litewskim dążeniom do niepodległości. W dniu 1 kwietnia 1990 r. wyłączono więc kanał leningradzki, a rozpoczęto retransmisję I programu TVP. Jednocześnie zaprzeczyło to wcześniejszym twierdzeniom strony litewskiej, iż brak jest technicznych możliwości do emitowania Telewizji Polskiej na Wileńszczyźnie. Po odzyskaniu niepodległości strona litewska od 1992 r. zaczęła ograniczać retransmisję I programu TVP. Ostatecznie z dniem 4 kwietnia 1994 r. została ona zaprzestana. A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005, s. 280-285.

¹⁴ J. Skoczylas, *W litewskim tygłu...*, s. 110-111.

obydwu narodów¹⁵. W wakacyjnym numerze czasopisma zamieszczony został wywiad z Algirdasem Landsbergisem, działaczem PEN-Clubu. Rozmowa dotyczyła zasadniczo sfery kultury oraz kształtowania suwerennego państwa. Dość znamienna i nieopatrzona komentarzem redakcji była jego odpowiedź na pytanie dotyczące wzrostu napięć między Polakami i Litwinami. Stwierdzał on: „Jak rozumiem, chodzi tu przede wszystkim o bardzo specyficzną grupę tak zwanych «tutejszych», którzy zresztą w znacznym stopniu ulegli rusyfikacji. Niezmiernie ciekawe będzie obserwowanie rozwoju wydarzeń: czy ci ludzie dadzą się ponieść fali odrodzenia polskiego, czy też pozwolą się użyć Moskwie (...). W każdym razie we wszystkich oświadczeniach ruchu Sajudis nie dostrzegłem żadnych ataków pod adresem polskiej mniejszości”¹⁶. W tym czasie zaś narastała na Litwie fala nacjonalizmu. Wielokrotnie odmawiano Polakom nawet prawa do własnej narodowości, określając ich jako „tutejszych” czy też kreowano paranaukową koncepcję „wiczów litewskich” jako oddzielnej grupy etnicznej¹⁷. Wiele ówczesnych działań miało wyraźnie antypolski charakter i ukierunkowane było na asymilację tej społeczności. Sajudis nie tylko nie dystansował się od tych posunięć, ale niejednokrotnie odbywały się one z inicjatywy działaczy tego ruchu. Budziło to więc istotny dystans do działań Sajudisu ze strony mniejszości polskiej, aczkolwiek opowiadającej się także za niepodległością, oczekując jednak gwarancji praw dla swej społeczności¹⁸.

¹⁵ Cz. Miłosz, *O konflikcie polsko-litewskim*, „Kultura” 1989, nr 5/500, s. 106-111.

¹⁶ A. Landsbergis, [brak indywidualnego tytułu, materiał zamieszczony w dziale *PEN i Świat*] (wywiad przeprowadzony przez R. Górczyńską), „Kultura” 1989, nr 7/502-8/503, s. 189.

¹⁷ A. Bobryk, *Spoleczna rola mitu etnicznego w ujęciu Stanisława Ossowskiego na przykładzie współczesnej teorii wiczów litewskich*, [w:] *Koncepcje socjologiczne Stanisława Ossowskiego a teoretyczne i praktyczne zagadnienia współczesności (Materiały z konferencji naukowej w Zielonej Górze 20-21.10.2003 r.)*, red. M. Chałubiński, J. Goćkowski, I. Kaczmarek-Murzyniec, A. Woźniak, Toruń 2004, s. 408-420.

¹⁸ K. Sidorkiewicz, *Między demokracją a buntem. Działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988-2011)*, Elbląg 2011, s. 36-64; K. Kawęcki, *Polacy na Wileńszczyźnie 1990-2012*, Warszawa 2013, s. 29-54.

Niepodległościowe dążenia litewskie a mniejszość polska

W 1990 roku na stanowisko przewodniczącego Rady Najwyższej Litwy wybrano Vytatuasa Landsbergisa. W dniu 11 marca tego roku podjęto też uchwałę o odrodzeniu niepodległego państwa litewskiego. Przywrócono konstytucję z marca 1938 roku. Moskwa na te kroki zareagowała embargiem na ropę i groźbą interwencji militarnej. Prowadzone od 1988 r. działania Polaków na rzecz utworzenia autonomii terytorialnej nabrały nowej dynamiki. Z coraz większą obawą były też odbierane przez Litwinów. 6 października 1990 roku na II Zjeździe Deputowanych Wileńszczyzny ogłoszono projekt utworzenia Polskiego Kraju Narodowo-Terytorialnego na obszarach zamieszkałych w znacznym stopniu przez mniejszość polską. Polacy zwrócili się także zarówno do ZSRR, jak i Litwy o uznanie aneksji Wileńszczyzny 1939 r. za nieważną i postulowali rozwiązanie kwestii przynależności tych terenów na drodze referendum. Wywołało to kontrdziałania ze strony litewskiej. Miesiąc później na Zjeździe Przedstawicieli Litwy Wschodniej, delegaci „lojalni wobec ojczyzny” potępiłi okupację Litwy przez Polskę, Niemcy i ZSRR, a szkolnictwo polskie na Wileńszczyźnie uznano za narzędzie planowej polonizacji¹⁹. Polski MSZ w listopadzie roku 1990 interweniował w sprawie położenia mniejszości polskiej i jej praw, co wywołało zdecydowaną krytykę strony litewskiej. Uznane to zostało za ingerowanie w sprawy wewnętrzne²⁰. Następnie, 27 grudnia 1990 r. rząd litewski podjął uchwałę pozwalającą na bezpośredni zarząd nad jednostkami administracyjnymi²¹.

W wakacyjnym numerze na łamach „Kultury” szczególnie zwraca uwagę obawa, wyrażona przez Andrzeja Wiszniewskiego, iż w wypadku rozpadu ZSRR trzeba się liczyć ze spontanicznym ogłoszeniem przez część terytorium ZSRR chęci przynależności do Polski. Wydarzenie to byłoby według niego niebezpieczne, analo-

¹⁹ A. Bobryk, *Litewskie środowiska...*, s. 266.

²⁰ Ibidem, s. 264.

²¹ H. Wisner, *Litwa. Dzieje...* s. 239-240.

giczne do scenariusza konfliktu azersko-ormiańskiego o Karabach²². Jednakże w odróżnieniu od innych tekstów zamieszczonych przez „Kulturę” Wiszniewski optuje za wywieraniem dużej presji na rząd litewski w sprawie mniejszości: „obecnie jest wyjątkowo korzystny moment, by wytargować od Litwinów daleko idące koncesje na rzecz mniejszości polskiej, w zamian za pomoc polityczną w krytycznej sytuacji, w jakiej się znajdują. (...) Cała nasza dyplomatyczna postawa wobec Litwy sprowadza się do nakłaniania polskich ugrupowań na Litwie do daleko idącego kompromisu z Sajudisem”²³. Jan Sienkiewicz, ówczesny przewodniczący Związku Polaków na Litwie, oceniał, iż w Polsce i krajach zachodnich jest duże poparcie dla niepodległości Litwy z jednoczesną niewiedzą bądź niezrozumieniem postulatów mniejszości polskiej. Wskazywał przy tym na postrzeganie Polaków poprzez pryzmat stereotypów i przemilczanie rosnącej fali nacjonalizmu litewskiego. Jednocześnie, popierając dążenia do niepodległości, postulował potrzebę kompromisu z Litwinami, który polegałby na ustępstwach z obydwu stron²⁴.

Niepodległość Litwy. Między postulatami i praktyką

W dniu 10 stycznia 1991 r. w wyniku protestów, wywołanych przez zapowiedź podwyżek cen, obalono premier Kazimirę Prunskienė, którą zastąpił Albertas Šimėnas (10-13 stycznia), a następnie Gediminas Vagnorius (13 stycznia 1991-21 lipca 1992). Polacy jako mniejszość popierali niepodległość Litwy. Jednak w przeciwieństwie do Litwinów nie była to ich zdecydowana większość. W lipcu 1990 roku poparcie dla niepodległości Litwy wyrażało 56%. Jednak w styczniu 1991 r., gdy groźba zbrojnej pacyfikacji republiki przez ZSRR była realna, ta liczba zwiększyła się do 66%²⁵. W dniu 12 stycznia 1991 r. środowiska związane z Moskwą powołały Komitet

²² A. Wiszniewski, *Od demokracji do racji stanu* (wywiad przeprowadzony przez J. Twardowskiego), „Kultura” 1990, nr 7/514-8/515, s. 105.

²³ Ibidem.

²⁴ J. Sienkiewicz, *Być Polakiem w Wilnie* (wywiad przeprowadzony przez K. Tarke), „Głos”, wrzesień-listopad 1990.

²⁵ A. Bobryk, *Litewskie środowiska...*, s. 262.

Ocalenia Narodowego Litwy, który przy pomocy wojska podjął nieskuteczną próbę przejęcia władzy. Najtragiczniejszym wydarzeniem był szturm radzieckich komandosów na wieżę telewizyjną przeprowadzony 13 stycznia. W wydarzeniach tych zginęło 14 osób. W atmosferze zagrożenia dla działań niepodległościowych, ze strony działaczy Sajudisu pojawiło się kilka przyjaznych gestów wobec mniejszości. W styczniu Rada Najwyższa Litwy dokonała zmian w ustawie o mniejszościach narodowych. Przyjęto wówczas szereg korzystnych rozwiązań dotyczących zwłaszcza stosowania języków mniejszości w przestrzeni publicznej. Miało to również zachęcić różne narodowości do uczestnictwa w sondażu (mającym formę plebiscytu) na temat niepodległości w dniu 9 lutego 1991 r. W głosowaniu zdecydowana większość społeczeństwa litewskiego opowiedziała się za niepodległością. Na terenach zamieszkiwanych przez Polaków skala ta jednak była nieco niższa. Przy tym liderzy środowiska polskiego wzywali do poparcia niepodległości. Wydano nawet apel do Polaków służących w Armii Radzieckiej, by nie wykonywali rozkazów dotyczących uczestnictwa w pacyfikacji działań niepodległościowych. Polacy jednak nadal niejednokrotnie odbierani byli w kategoriach zagrożenia dla suwerenności Litwy. W dużej mierze związane to było z postulatami dotyczącymi autonomii. Szczególne emocje wzbudziły wyniki zjazdu deputowanych w Mościskach 22 maja 1991 r. Polacy zaproponowali wówczas szereg rozwiązań, łącznie z aktami prawnymi, dotyczącymi utworzenia polskiej autonomii, która miałaby charakter administracyjno-terytorialny. Spotkało się to z szeroką krytyką ze strony mediów i społeczeństwa litewskiego. Działania na rzecz autonomii zostały przerwane wraz z odzyskaniem niepodległości przez Litwę. Polaków oskarżono o działalność antykonstytucyjną i separatyzm. Samorządy rejonów wileńskiego i solecznickiego, zdominowane przez Polaków, zostały 4 września 1991 r., rozwiązane z naruszeniem litewskiego ustawodawstwa i wprowadzono na ich terenie zarządzanie komisaryczne. Część osób uczestniczących w ruchu autono-

micznym po kilku latach została skazana za tę działalność²⁶. ZSRR wraz z szeregiem innych krajów uznał niepodległość Litwy we wrześniu 1991 roku²⁷.

Rok 1991 to okres znaczącego przyspieszenia w procesie działań na rzecz niepodległości państwa litewskiego. Budziło to więc znaczące zainteresowanie polskich mediów. Zwłaszcza wydarzenia styczniowe były szeroko komentowane przez prasę polską²⁸. W „Kulturze” paryskiej zamieszczono dwa obszernie wywiady (z Tomaszem Venclovą i Vytautasem Landsbergisem), dotyczące zarówno Litwy, jak i relacji z Polską oraz mniejszością. W marcowym wywiadzie Elżbiety Gorczyńskiej *Powrót Litwy na orbitę europejską* Venclova stwierdza, że Litwa jest krajem formalnie niepodległym. Jednak w praktyce wpływy radzieckie są nadal duże, przede wszystkim dzięki wojsku i KGB. Na Litwie wzrastały w jego opinii tendencje nacjonalistyczne, będące odpowiedzią na politykę Moskwy. Uważał jednak, że zarówno Litwini, jak i mniejszości narodowe w większości opowiadali się za pełną niepodległością kraju²⁹. Pojawia się tu ciekawe stwierdzenie dotyczące rozwoju kulturalnego. W Polsce dokonywał się on mimo represji i cenzury w sposób ewolucyjny (1956, 1968, 1980), natomiast litewski renesans kulturowy polegał na odtwarzaniu i sięganiu po tradycje międzywojenne (a co z tym związane – resentyment antypolski). Tomasz Venclova przyznawał, że konflikt litewsko-polski przyjął większe niż przypuszczał rozmiary. Sceptycznie przy tym odniósł się do pomysłu autonomii Wileńszczyzny. Jak mówił: „taka rzecz dla Litwy (a także dla Polaków) raczej niepotrzebna, jak autonomia terytorialna polska, spotkała się z dość adekwatną postawą – to znaczy nie było tego, co się zdarzyło

²⁶ M. Koprowski, *Autonomia Wileńska*, <https://kresy.pl/publicystyka/autonomia-wilenska/>, (dostęp: 3.10.2017). Zob. A. Bobryk, *Zagrożenia i aspiracje. Ruch społeczny na rzecz utworzenia autonomii polskiej na Wileńszczyźnie (1988-1991)*, [w:] *Polacy na Litwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. W. Lis, Toruń 2018, s. 73-112.

²⁷ H. Wisner, *Litwa. Dzieje...*, s. 241-242.

²⁸ A. Fic, *Polska prasa o wileńskich wydarzeniach 13 stycznia 1991 roku*, [w:] *Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991*, red. A. Srebrakowski i G. Strauchold, Łomianki 2017, s. 353-362.

²⁹ T. Venclova, *Powrót Litwy na orbitę europejską* (wywiad przeprowadzony przez R. Gorczyńską), „Kultura” 1991, nr 3/522, s. 104-109.

w Mołdawii, nie doszło do sytuacji, żeby wojska Moskwy weszły pod pretekstem rozdzielenia Litwinów i Polaków³⁰.

W czerwcowej edycji zamieszczono wywiad Marka Zielińskiego z przewodniczącym Rady Najwyższej Litwy Vytautasem Landsbergisem pod tytułem *Wyższa cena*. Dotyczył on przede wszystkim opisu działań związanych z dążeniem republiki do niepodległości. Landsbergis deklarował determinację narodu litewskiego w osiągnięciu suwerenności państwowej. Oceniał, że władze centralne ZSRR nie planowały już wówczas zastosowania militarnych środków w celu powrotu do stanu sprzed ogłoszenia niepodległości. Popierali jednak tworzenie ośrodków alternatywnych (vide Komitet Ocalenia) wobec parlamentu litewskiego, licząc na dwuwładzę oraz chaos w republice. Obawiano się też swoistego szantażu ze strony Moskwy, polegającego na groźbie oderwania części Wileńszczyzny i przyłączenia jej do Białorusi (być może z Wilnem) bądź utworzenia na jej terenie Wschodniopolskiej Republiki Radzieckiej. Interesujące, iż Landsbergis uważał, że postawy proradzieckie przejawiała mniejszość Polaków. Deklarował jednocześnie, że Polacy uzyskają szeroką autonomię we wschodniej Litwie. Należy jednak stwierdzić, iż nie tylko ta zapowiedź nie została zrealizowana, ale nawet w początkowym okresie ograniczono możliwość wpływu Polaków na działania dotyczące lokalnej społeczności poprzez rozwiązanie samorządów i zarząd komisaryczny. Marek Zieliński poruszył też kwestię niepodległości Litwy w kontekście racji stanu Polski, wpisując się tym w myślenie związane z doktryną ULB. Przy tym dość istotne okazały się kwestie historyczne. Landsbergis odnosząc się do „buntu” gen. Lucjana Żeligowskiego, w wyniku którego Wileńszczyzna w dwudziestolecium międzywojennym znalazła się w granicach Polski, stwierdził, że wywołało to ogromną nieufność Litwinów. Jego zdaniem jedyną drogą do przełamania tej nieufności byłoby jasne i zdecydowane potępienie działań Żeligowskiego, a nie same zapewnienia co do nienaruszalności granic³¹.

³⁰ Ibidem, s. 108.

³¹ V. Landsbergis, *Wyższa cena* (wywiad przeprowadzony przez M. Zielińskiego), „Kultura” 1991, nr 6/525, s. 81-95.

Zakończenie

Na przykładzie Litwy wyraźnie zaznacza się stanowisko, że środowisko „Kultury” paryskiej było żywotnie zainteresowane kwestią niepodległości Ukrainy, Litwy oraz Białorusi. Poparcie to, poprzedzone wieloletnim dialogiem, ułatwiło relacje Polski z Litwą w czasie dekompozycji Związku Radzieckiego. Rozwijana i wspierana jeszcze w latach II Rzeczypospolitej, również przez środowiska inteligenckie, ideologia prometejska, postulująca zniszczenie ZSRR przez wzniesienie żywiołów narodowościowych republik związkowych, samoczynnie powróciła pod koniec lat 80. Kraj targany konfliktami narodowościowymi i problemami ekonomicznymi rozpadł się jak domek z kart po szwach narodowych. Udało się przy tym w odniesieniu do terytorium dawnych Kresów uniknąć konfliktu między Litwą i Białorusią a Polską, analogicznego do azersko-ormiańskiego, gruzińsko-osetyńskiego czy niedawno wybuchłego ukraińsko-rosyjskiego. Pozostaje jedynie pytanie: jakim kosztem? Wizerunek Polaka z Litwy, prezentowany na łamach „Kultury” w analizowanym przedziale czasowym, to niejednokrotnie obraz człowieka wiernego ZSRR, obawiającego się nacjonalizmu litewskiego i konfliktowego. Przez trzy lata na łamach czasopisma nie pojawił się ani jeden wywiad z przedstawicielami mniejszości polskiej na Litwie. Dotarcie do nich nie powinno być przecież wielkim problemem. Zwłaszcza że w parlamencie zasiadała 8-osobowa Frakcja Polska.

W ocenie autora było to działanie celowe. Wolano przemilczeć obawy Polaków niż podnosić trudne kwestie (szkolnictwo, restytucja mienia, dyskryminacja językowa, autonomia) w imię większej sympatii dla niepodległości Litwy. Bilans takiej polityki jest znany. Sukcesem na pewno jest fakt, że na Litwie znajduje się największa sieć polskich szkół poza granicami kraju, ale jest to efektem aktywności Polaków. Jednocześnie do dzisiaj masa postulatów mniejszości nie została zrealizowana. Autonomia pozostaje jedynie marzeniem. Kwestia retransmisji polskiej telewizji powróciła dopiero po kryzysie ukraińskim, a polskie kanały są powszechnie dostępne

od maja 2018 roku³². Polacy często skarżą się na dyskryminację przy zwrocie własności znacjonalizowanych w czasach ZSRR, a w dowodach osobistych obowiązuje litewska pisownia imion i nazwisk. Partia Polaków na Litwie – AWPL, aby wejść do Sejmu do 2019 roku, musiała przekroczyć 5% próg wyborczy (w Polsce nie stosuje się progu wyborczego dla list mniejszości narodowych), przez co w sposób naturalny ugrupowanie to musiało współpracować z innymi organizacjami reprezentującymi mniejszości. Dopiero w 2019 roku Sejm obniżył próg wyborczy dla partii do 3%, a koalicji z 7% do 5%³³. Być może chociaż część z wymienionych problemów można było rozwiązać poprzez presję polityczną Warszawy na Wilno już w latach 1990/1991, kiedy Litwa poszukiwała sojuszników i jednocześnie odczuwała silną presję ze strony ZSRR. Jednak nie było takiej woli, zarówno ze strony polskiego społeczeństwa, jak i rządu, mającego przed sobą znacznie większe wyzwania w polityce wewnętrznej. Nie bez znaczenia był wpływ na politykę szczególnej misji związanej z realizacją idei ULB.

Bibliografia / References

aw/pap, *Litwa: Sejm obniżył do 3 proc. Próg wyborczy w wyborach do parlamentu*, <https://www.wnp.pl/parlamentarny/swiat/litwa-sejm-obnizyl-do-3-proc-prog-wyborczy-w-wyborach-do-parlamentu,45558.html> (dostęp: 31.12.2019).

Błaszczyk G., 1990, [w:] *Kronika litewska 1988-2000*, Warszawa 2001.

Bobryk A., *Litewskie środowiska niepodległościowe wobec polskiej mniejszości na Litwie*, [w:] *Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991*, red. A. Srebrakowski i G. Strauchold, Łomianki 2017.

Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.

³² I. Lewandowska, *Polskie programy telewizyjne już na Litwie*, <https://kurierwilenski.lt/2018/05/09/polskie-programy-telewizyjne-juz-na-litwie/> (dostęp: 31.12.2019).

³³ aw/pap, *Litwa: Sejm obniżył do 3 proc. Próg wyborczy w wyborach do parlamentu*, <https://www.wnp.pl/parlamentarny/swiat/litwa-sejm-obnizyl-do-3-proc-prog-wyborczy-w-wyborach-do-parlamentu,45558.html> (dostęp: 31.12.2019).

- Bobryk A., *Spoleczna rola mitu etnicznego w ujęciu Stanisława Ossowskiego na przykładzie współczesnej teorii wiczów litewskich*, [w:] *Koncepcje socjologiczne Stanisława Ossowskiego a teoretyczne i praktyczne zagadnienia współczesności (Materiały z konferencji naukowej w Zielonej Górze 20-21.10.2003 r.)*, red. M. Chałubiński, J. Goćkowski, I. Kaczmarek-Murzyniec, A. Woźniak, Toruń 2004.
- Bobryk A., *Spoleczne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej 1989-2013*, Siedlce 2013.
- Bobryk A., *Zagrożenia i aspiracje. Ruch społeczny na rzecz utworzenia autonomii polskiej na Wileńszczyźnie (1988-1991)*, [w:] *Polacy na Litwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. W. Lis, Toruń 2018.
- Fic A., *Polska prasa o wileńskich wydarzeniach 13 stycznia 1991 roku*, [w:] *Nie tylko Litwa. Geneza i przebieg upadku ZSRR w roku 1991*, red. A. Srebrakowski i G. Strauchold, Łomianki 2017.
- Janociński A., *Recepcja myśli politycznej Juliusza Mieroszewskiego w polskiej polityce wschodniej po 1989 roku*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*” 2015, t. XIV.
- Jerzy Giedroyc *biografia najkrótsza*, <http://kulturaparyska.com/pl/ludzie/pokaz/g/jerzygiedroyc#a91dcc61f643957b87f61cc1f31aedf9> (dostęp: 3.10.2017).
- Kawęcki K., *Polacy na Wileńszczyźnie 1990-2012*, Warszawa 2013.
- Koprowski M., *Autonomia Wileńska*, <https://kresy.pl/publicystyka/autonomiawilenska/>, (dostęp: 3.10.2017).
- Kudelski Z., *Spotkania z paryską „Kulturą”*, Warszawa 1995.
- „Kultura” paryska. *Twórcy, dzieło, recepcja*, red. I. Hofman, Lublin 2007.
- Landsbergis A., [brak indywidualnego tytułu, materiał zamieszczony w dziale *PEN i Świat*] (wywiad przeprowadzony przez R. Górczyńską), „Kultura” 1989, nr 7/502-8/503.
- Landsbergis V., *Wyższa cena* (wywiad przeprowadzony przez M. Zielińskiego), „Kultura” 1991, nr 6/525.
- Lewandowska I., *Polskie programy telewizyjne już na Litwie*, <https://kurierwilenski.lt/2018/05/09/polskie-programy-telewizyjne-juz-na-litwie/> (dostęp: 31.12.2019).
- Miłosz Cz., *O konflikcie Polsko-Litewskim*, „Kultura”, 1989, nr 5/500.
- Sidorkiewicz K., *Między demokracją a buntem. Działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988-2011)*, Elbląg 2011.
- Sienkiewicz J., *Być Polakiem w Wilnie* (wywiad przeprowadzony przez K. Tarke), „Głos”, wrzesień-listopad 1990.

- Skoczylas J., *W litewskim tyglu*, „Kultura” 1989, nr 4/499.
- Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń 2000.
- Venclova T., *List otwarty do Litwinów i Polaków na Litwie*, „Kultura” 1989, nr 3/498.
- Venclova T., *Powrót Litwy na orbitę europejską* (wywiad przeprowadzony przez R. Gorczyńską), „Kultura” 1991, nr 3/522.
- Wisner H., *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999.
- Wiszniewski A., *Od demokracji do racji stanu* (wywiad przeprowadzony przez J. Twardowskiego), „Kultura” 1990, nr 7/514-8/515.

Adam Bobryk

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Nauk Społecznych

ORCID: 0000-0001-5876-4685

**Relacje większość–mniejszość.
Problem autonomii****Barbara Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii.*
Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie,
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, ss. 431**

Status Polaków na obecnym terytorium Republiki Litewskiej od początku XX wieku ulegał istotnym przemianom. Kluczowe zmiany dla ich położenia zostały wywołane poprzez konsekwencje II wojny światowej. Wileńszczyzna stała się częścią Litwy, która utraciła niepodległość i była republiką związkową ZSRR. Polacy z ludności dominującej stali się mniejszością narodową, która podlegała presji ideologicznej władz radzieckich i narodowej ze strony większości ludności republiki. Wymuszone wyjazdy (w latach 1944-1947, 1955-1959) w nowe granice Polski pozbawiły Polaków na Litwie swoich elit. W konsekwencji społeczność ta przede wszystkim wykonywała zawody robotnicze i rolnicze. Specyfiką tej republiki w ZSRR było funkcjonowanie w niej instytucji ukierunkowanych na ludność polską. Były to szkoły, prasa, amatorska twórczość artystyczna, audycje radiowe, a w końcu lat osiemdziesiątych także program w telewizji. Nie miały one na celu zaspokajania potrzeb ludności polskiej, ale jej indoktrynację. Niemniej umożliwiały funkcjonowanie języka polskiego w przestrzeni publicznej, podnosiły jego prestiż, dawały możliwość dość ograniczonej, ale aktywności grupowej, a poprzez to przyczyniały się do ograniczania procesów asymilacji.

Istotne zmiany zaczęły następować w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Na fali polityki pierestrojki, zainicjowanej w ZSRR przez Michaiła Gorbaczowa, rozpoczął się proces liberalizacji systemu. Sprzyjało to nie tylko działaniom na rzecz demokratyzacji życia publicznego, ale także procesom odrodzenia narodowego poszczególnych nacji. Prowadziło to również do odmrożenia wielu konfliktów sprzed dziesięcioleci. Na Litwie równolegle przebiegały procesy odrodzenia polskiego i litewskiego. Obydwie narodowości dążyły do poszerzenia zakresu swojego oddziaływania, co nieuchronnie prowadziło do konfliktu. Litewski ruch narodowy zawsze zawierał znaczący antypolski pierwiastek, związany z obawami o dominację kulturową. Ograniczając wpływy radzieckie na Litwie, budowano jednocześnie podwaliny państwa narodowego. Przy tym mniejszości narodowe stanowiły ponad 20% mieszkańców. Spośród nich największą liczebność mieli Rosjanie i Polacy. Ci pierwsi byli jednak rozproszeni w całej republice, a ludność polska dominowała w rejonie solecznickim i wileńskim oraz stanowiła znaczący odsetek mieszkańców w innych jednostkach administracyjnych na Wileńszczyźnie.

Koncentracja przestrzenna, świadomość wielowiekowego zamieszkiwania na tych terenach, dążenie do rozwoju życia instytucjonalnego i uzyskania realnego wpływu na funkcjonowanie lokalnych społeczności przy silnej presji lituanizacyjnej prowadziło do ukształtowania ruchu społecznego na rzecz polskiej autonomii na Wileńszczyźnie. Funkcjonował on w latach 1988-1991. Przyczyniał się z jednej strony do wzrostu aspiracji środowiska polskiego, a z drugiej narastania obaw i wrogości ze strony większości litewskiej. Szczególnie po jednostronnym ogłoszeniu niepodległości przez Litwę i wystąpieniu z ZSRR (czego nie uznały władze centralne) w dniu 11 marca 1990 r. polskie działania były odbierane z nieufnością i definiowane w kategoriach zagrożenia. Polacy popierali ideę niepodległości, oczekiwali jednak przy tym realnych gwarancji dla swej społeczności. W warunkach dwuwładzy w republice następowała coraz większa polaryzacja stanowisk. Po upadku puczu Genadija Janajewa w Moskwie 22 sierpnia 1991 r. zarówno Polska, społeczność międzynarodowa, jak i ZSRR uznały niepod-

ległość Litwy. Jednakże pierwsze decyzje suwerennej Litwy nosiły antypolski charakter. Rozwiązane zostały zdominowane przez Polaków rady rejonów solecznickiego i wileńskiego, wszczęto dochodzenia przeciwko Polakom, zlikwidowano kilka tytułów prasowych, zaczęto ograniczać retransmisję TVP. Podjęto też szereg decyzji mających umocnić litewskość w życiu publicznym, co prowadziło do uszczuplenia stanu posiadania społeczności polskiej.

Problematyka dotycząca Polaków w odrodzonej Republice Litewskiej budzi coraz większe zainteresowanie badaczy. Analizy podejmowane były z różnych perspektyw. To przede wszystkim ujęcia historyczne, socjologiczne, politologiczne. Ukazało się wiele publikacji polskich autorów dotyczących okresu międzywojennego¹, II wojny światowej², Litwy radzieckiej³ i odrodzonej Republiki Litewskiej⁴ czy też

¹ T. Katelbach, *Za litewskim murem*, Warszawa 1938; K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999; K. Buchowski, *Lituomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006; Z. Krajewski, *Polacy w Republice Litewskiej 1918-1940*, Lublin 2007.

² P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1982; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997; K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939-1945*, Opole 1998; S. Lewandowska, *Wilno 1944-1945. Oczekiwania i nastroje*, Warszawa 2007.

³ K. Woźniakowski, *Polska literatura Wileńszczyzny 1944-1984*, Warszawa 1985; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń 2000; J. Surwiło, *Zostali tu z nami na dobre i złe. Losy przedstawicieli przedwojennej inteligencji Wilna i Wileńszczyzny po 1944*, Wilno 2000; J. Szostakowski, *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno-Warszawa 2004; A. Zavadzka, *Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim (1944-1990)*, Białystok 2017.

⁴ C. Żołędowski, *Białorusini i Litwini w Polsce. Polacy na Białorusi i Litwie. Uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi*, Warszawa 2003; A. Bobryk, *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005; Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*, Wrocław 2005; I. Kabzińska, *Między pragnieniem ideału a rzeczywistością. Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie w okresie transformacji systemowej przełomu XX i XXI stulecia*, Warszawa 2009; J. Sobczak, *Potomkowie Lecha i Giedymina. Stosunki polityczne między Litwą i Polską w pierwszych latach odrodzenia państwa litewskiego*, Poznań 2009; K. Sidorkiewicz, *Między demokracją a buntem. Działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988-2011)*, Elbląg 2011; Z. Krajewski, *Kwestia polskości na Litwie z perspektywy historycznej i współczesnej*, Lublin 2012; K. Kawęcki, *Polacy na Wileńszczyźnie 1990-2012*, Warszawa 2013; A. Bobryk, *Společne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej 1989-2013*, Siedlce 2013; *My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich*.

opisujące je w szerszej perspektywie czasowej⁵. Problematykę tę podejmowali również naukowcy litewscy⁶.

Życie społeczne Polaków na Litwie jest bardzo bogate i dynamiczne. W związku z tym niezbędne są cały czas badania, które ukazują te zmiany oraz wprowadzają nowe spojrzenie na analizowane wcześniej procesy. Interesującą pozycją, wychodzącą naprzeciw temu zapotrzebowaniu, jest publikacja Barbary Jundo-Kaliszewskiej *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*⁷. Autorka była świadkiem i uczestnikiem opisywanych wydarzeń. Urodziła się bowiem w Ejszyszkach (rejon solecznicki) jeszcze w radzieckiej Litwie. W 1999 r. przeprowadziła się do Polski. Tu ukończyła studia i uzyskała stopień doktora. Oprócz pracy naukowej zajmuje się popularyzacją analizowanej problematyki w mediach polskich i litewskich. Jej aktywność publicystyczna niewątpliwie jest pomocna w badaniach i przynosi ważne doświadczenie wykorzystywane w pracy naukowej.

Praca ułożona jest w porządku chronologiczno-problemowym. Strukturę podzielono na trzy rozdziały. Pierwszy „Polacy – Litwini. Geneza konfliktu”, złożony jest z dziewięciu podrozdziałów: „Małżeństwo z rozsądku”, „Ideologia narodów”, „Rosyjska intryga”,

Antologia tekstów, red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013; K. Leśniewska-Napierała, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku*, Łódź 2015; P. Sobik, *Akcja Wyborcza Polaków na Litwie w systemie politycznym Republiki Litewskiej*, Wojnowice 2017; *Polacy na Litwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. W. Lis, Toruń 2018.

⁵ P. Łossowski, *Polska-Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991; M. Kosman, *Orzeł i Pogoń. Z dziejów polsko-litewskich XIV-XX w.*, Warszawa 1992; *Pamiętniki Polaków na Litwie 1945-1995. Losy pokoleń*, red. A. Budzyński, Warszawa 1998; *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*, red. W.K. Roman, J. Marszałek-Kawa, Toruń 2009; *Szkoły polskie w Republice Litewskiej*, red. J. Sienkiewicz, Wilno 2009; *Sąsiedztwa III RP – Lenkija, Litwa, Polska, Lietuva. Zagadnienia społeczne*, red. M. Dębicki, J. Makaro, Wrocław 2012.

⁶ S. Vaitiekus, *Lietuvos lenkai*, Vilnius 1994; G. Merkys, S. Balčiūnas, A. Balžekienė, A. Lapienienė, Ž. Pauliukaitė, A. Telešienė, *Mokymosi prieinamumas Vilniaus rajono gyventojams*, Kaunas 2006; G. Kazėnas, A. Jakubauskas, I. Gaižauskaitė, R. Kacevičius, A. Visockaitė, *Lenkų tautinės mažumos Lietuvoje identitetyrimas*, Vilnius 2014; V. Sirutavičius, *Lietuviai ir Lietuvos lenkai. Lietuva ir Lenkija 1988-1994 metais*, Vilnius 2017.

⁷ B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*, Łódź 2019.

„Pierwsza niepodległość”, „«Martwa» granica”, „W cieniu wojny”, „Okupacja i kolaboracja”, „Walki o Wilno ciąg dalszy”, „Po wojnie”. W drugim – „Próba powołania autonomii” – zamieszczono dwadzieścia podrozdziałów. Zatytułowane zostały następująco: „Jesień Ludów – konsolidacja narodów”, „Nacjonalizacja języka i historii”, „W przededniu niepodległości”, „Związek Polaków na Litwie – narodziny”, „Na Szlaku Bałtyckim”, „Narodowa rejonizacja”, „Sajūdis i Solidarność – początek współpracy”, „Nacjonalizacja partii i wybory”, „Akt 11 marca”, „II Zjazd Związku Polaków na Litwie – polaryzacja stanowisk”, „Autonomia”, „Zjazd w Ejszyszkach”, „Zjazd Wilni”, „Krwawy styczeń 1991 r.”, „Czas plebiscytów”, „Długie ramie Moskwy”, „Mościszki – autonomia raz jeszcze”, „Koniec imperium – początek niepodległości”. Trzeci – „Spojrzenie z Warszawy” – podzielony został na dwanaście podrozdziałów: „Doktryna Giedroycia”, „Sajūdis w Warszawie”, „Polska emigracja a sprawy litewskie”, „Rok 1991. Wsparcie i deklaracje”, „Eskalacja konfliktu”, „Na rubieżach”, „Wybory 1992 r. Nowe rozdanie”, „Papież-Polak w Wilnie”, „Trudne negocjacje”, „Ostatni traktat”, „Litewskie rozrachunki – procesy «autonomistów»”, „«My nie bracia, my sąsiedzi...»”. Książkę otwiera „Wykaz najważniejszych skrótów”, „Toponimia (wybór)”, „Wstęp”. Zamyka zaś „Zakończenie” i „Bibliografia”.

Ramami chronologicznymi pracy są lata 1988-1994. To logicznie ujęty przedział czasowy. Odrodzenie narodowe Polaków rozpoczęło się jeszcze w 1987 r. Również Litwini w tym czasie zainicjowali pierwsze aktywności ukazujące rosnące aspiracje narodowe. Niemniej działania na szeroką skalę, które zyskały charakter instytucjonalny, wystąpiły właśnie w 1988 r. Rok 1994 kończy natomiast symbolicznie pewien stan tymczasowości w relacjach państwowych między Polską i Litwą. Po kilkuletnich przygotowaniach zawarto wówczas „Traktat”. Autorka niejednokrotnie wykracza jednak poza przyjęte ramy czasowe. Ma to uzasadnienie w konieczności ukazania źródeł procesów lub ich następstw.

Badaczka podjęła bardzo ważną problematykę. Rozpatruje ją w ujęciu historycznym. Pomimo tego, iż tematyka ta była analizowana już przez wielu badaczy, stara się ukazać nową perspektywę.

W swoich rozważaniach skupia się głównie na działaniach związanych z dążeniem do uzyskania autonomii terytorialnej przez Polaków, zamieszkujących w zwartych skupiskach Wileńszczyznę. Ważne podkreślenia jest to, iż wspierani oni byli także przez przedstawicieli innych mniejszości narodowych. Barbara Jundo-Kaliszewska wykorzystując dotychczasowe ustalenia, ukierunkowana była na wprowadzenie nowych elementów poprzez pozyskanie źródeł dotychczas niewykorzystywanych.

Pomimo wyraźnie historycznego charakteru książki pojawia się tam szereg wątków o charakterze socjologicznym lub politologicznym. Autorka wyraźnie ukazuje również związek między respektowaniem praw mniejszości a bezpieczeństwem narodowym. Z jednej strony opisuje dość wstrzemięźliwą postawę Polaków, którzy dążąc do zaspokojenia aspiracji swojego środowiska, zachowywali postawę lojalną wobec kształtującej się państwowości litewskiej, unikając działań, które mogłyby prowadzić do zaostrzenia sporu, nawet do poziomu wojny domowej, co było wówczas realnym zagrożeniem. Z drugiej przez analogie wskazuje potencjalne konsekwencje ostrego przebiegu konfliktu większość–mniejszość i jego tragiczne konsekwencje. Należy zauważyć, iż mimo upływu czasu wiele problemów mniejszości polskiej na Litwie do dzisiaj nie zostało rozstrzygniętych⁸. Może to stanowić zarzewie potencjalnych konfliktów, na co uwagę zwraca Autorka.

Barbara Jundo-Kaliszewska krytycznie ocenia nie tylko politykę władz litewskich, ale także działania polskiej dyplomacji. Stwierdza: „Bagatelizowanie i marginalizowanie postulatów mniejszości polskiej, łamanie jej swobód, uszczuplanie stanu posiadania, negowanie praw do tożsamości i posługiwania się językiem ojczystym w sferze publicznej niosą za sobą realne niebezpieczeństwo. Zdumiewa fakt, że na przełomie lat 80. i 90. XX w. Warszawa nie podjęła energicznych działań w celu rozstrzygnięcia sporu na

⁸ Szerzej na temat polityki etnicznej i ustawodawstwa dotyczącego mniejszości w Republice Litewskiej: E. Kuzborska-Pacha, *Ochrona prawna mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, Warszawa 2019; B.M. Stefanowicz, *Polityka etniczna Litwy w latach 1990-2004*, Kraków 2019.

Wileńszczyźnie, zgodnie z interesem mniejszości polskiej. Niewątpliwie była to jedna z lepszych szans, jeśli nie jedyna dogodna okazja, by całkowicie rozwiązać nieporozumienia między skonfliktowanymi stronami. Warto pamiętać, że dziś Polacy na Litwie o wiele mniej niż w końcu XX w. martwią się o oceny, jakie ich działaniom wystawia ekipa rządząca nad Wisłą. (...) Dalszym skutkiem tego stanu rzeczy jest pogłębianie się rozbratu między Belwederem i mniejszością polską, która kieruje się własną, wynikającą z jej położenia, racją stanu”⁹.

Praca jest bardzo ciekawa i wnosząca ważne treści do badań nad mniejszościami narodowymi oraz historią Republiki Litewskiej. Niemniej Autorka nie uniknęła pewnych potknięć o charakterze polemicznym. O ile zasadniczo kwestie merytoryczne nie budzą zarzutu, to strona formalna zawiera pewne ułomności. Rozpoczęcie książki od wykazu skrótów jest co najmniej dyskusyjne. To element techniczny umieszczany zasadniczo w końcowej części pracy. Przy 431 stronach książki Autorka mogła się pokusić o bardziej rozbudowaną strukturę niż tylko trzy rozdziały. To lepiej eksponowałoby bogactwo zawartości. Tym bardziej, iż tytuł Rozdziału III – „Spojrzenie z Warszawy”, rozmija się częściowo z treścią. Sugeruje on bowiem odzwierciedlenie stanowiska i ocen Polski. Natomiast część podrozdziałów, jak np. „Wybory 1992 r. Nowe rozdanie”, „Papież-Polak w Wilnie”, „Litewskie rozrachunki – procesy «autonomistów»”, dość trudno zakwalifikować do tego obszaru. Tytuły podrozdziałów także budzą pewne zastrzeżenia. Sformułowane są one w sposób zdawkowy i czasami nawet dość kolokwialny. Szczególnie razi w Rozdziale II „Próba powołania autonomii” podrozdział 13 – „Autonomia”. Jego lakoniczność jest nadmierna. Tym bardziej, iż cały rozdział poświęcony jest autonomii, a termin ten w tytułach występuje kilkakrotnie. Ponadto podrozdział 19 zatytułowany jest „Mościszki – autonomia raz jeszcze”. Może to prowadzić do mylnych wniosków, iż ten pewien rodzaj samodzielności został osiągnięty, być może utracony, ponownie odzyskany itd. Jeśliby więc Autorka

⁹ B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii...*, s. 398-399.

planowała wznowienie wydania, dobrze by dokonała pewnej refleksji dotyczącej struktury pracy. Należy również zwrócić uwagę na tytuł. Pierwsza jego część – *Zakładnicy historii*, świetnie oddaje treść i ukazuje pochodzące z przeszłości uwarunkowania, które determinują współczesną politykę wobec Polaków. Natomiast druga część jest dyskusyjna: *Polacy w postradzieckiej Litwie*. Wynika to z tego, iż znaczna część głównych rozważań Autorki dotyczy LSRR (1988-1990) lub okresu dwuwładzy (1990-1991). Wyraźnie więc opisuje okres transformacji, przejścia od jednego systemu do drugiego, stopniowego poszerzania niezależności i odrębności w ramach ZSRR do stanowienia niepodległego państwa.

Należy zwrócić uwagę również na pewien wątek polemiczny. Autorka słusznie stwierdza, iż idea autonomii pojawiła się pod koniec 1988 r. Wtedy to gmina Suderwa 28 grudnia podjęła uchwałę o określeniu jej jako narodowej. Tu należałoby zwrócić jednak uwagę, iż było to wynikiem znacznie dłuższego procesu. Dyskusje w środowisku polskim prowadzono na ten temat od wielu miesięcy. Najprawdopodobniej po raz pierwszy publicznie postawił tę kwestię Janusz Obłoczyński w październiku 1988 r. na rejonowej konferencji sprawozdawczo-wyborczej KPZR w Solecznikach, gdzie zwrócił się z zapytaniem, czy działania takie mają podstawy prawne. Odpowiedź przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej LSRR, Vytautasa Astrauskasa była pozytywna¹⁰. Właściwie wiąże Autorka kwestię autonomii z rosnącą presją narodową ze strony większości, czego jednym z przejawów było dążenie do ustanowienia jako jedyne go języka państwowego – litewskiego. Nieco zaskakujące jest jednak stwierdzenie, iż jakoby funkcjonował stereotyp, że autonomia była odpowiedzią na ogłoszenie niepodległości przez Litwę¹¹. Powszechnie bowiem znany jest fakt, opisywany również w recenzowanej pozycji, że po szeregu uchwał rad gminnych w tej sprawie 12 maja 1989 r. odbył się I Zjazd Deputowanych Ludowych Wileńszczyzny,

¹⁰ A. Bobryk, *Zagrożenia i aspiracje. Ruch społeczny na rzecz utworzenia autonomii polskiej na Wileńszczyźnie (1988-1991)*, [w:] *Polacy na Litwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. W. Lis, Toruń 2018, s. 88.

¹¹ B. Jundo-Kaliszewska, *Zakładnicy historii...*, s. 396.

który podjął kluczowe działania na rzecz autonomii. Zyskało to ogromny rezonans społeczny, a w środowisku litewskim wywołało wiele obaw (częściowo nowych, a jednocześnie służących jako uzasadnienie dla działań nieprzychylnych Polakom). Po ogłoszeniu niepodległości działania autonomiczne korygowano, uwzględniając nowe warunki. W uchwale podjętej 6 października 1990 r., podczas Zjazdu Deputowanych w Ejszyszkach określono, iż autonomia będzie realizowana w ramach Litwy, odrzucając wariant dotyczący LSRR. Autorka o tym wspomina w swojej pracy. Autonomia nie była więc reakcją na niepodległość, a wcześniejszą falę nacjonalizmu litewskiego, z uwzględnieniem rosnących aspiracji własnego środowiska. W momencie ogłoszenia niepodległości przez Litwę działania na rzecz autonomii trwały już od kilkunastu miesięcy, były powszechnie znane i utrwalone w świadomości społecznej mieszkańców republiki.

Pomimo pewnych wątków dyskusyjnych czy niedociągnięć książkę Barbary Jundo-Kaliszewskiej *Zakładnicy historii. Polacy w postradzieckiej Litwie* należy ocenić bardzo wysoko. To pierwsze tak obszerne opracowanie dotyczące autonomii. Omawiane w niej wątki budzą emocje i oddziałują na nastroje społeczne do dnia dzisiejszego. Polemizuje ona z utrwaloną i rozpowszechnioną litewską interpretacją wydarzeń. Dąży więc do opisania rzeczywistości z ukazaniem stanowisk różnych stron, uczestniczących w analizowanych procesach. Autorka podjęła ważną problematykę, poszerzając stan wiedzy w zakresie historii Polaków na Litwie. Jednocześnie jej rozważania są też istotne dla badaczy, którzy nie tylko zajmują się Republiką Litewską, ale szerzej kwestiami mniejszości narodowych, stosunków międzynarodowych czy bezpieczeństwa. Publikację tę na pewno można polecić zarówno historykom, jak też przedstawicielom wielu dyscyplin z zakresu nauk społecznych.

Bibliografia / References

- Bobryk A., *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987-1997*, Toruń 2005.
- Bobryk A., *Spoleczne znaczenie funkcjonowania polskich ugrupowań politycznych w Republice Litewskiej 1989-2013*, Siedlce 2013.
- Bobryk A., *Zagrożenia i aspiracje. Ruch społeczny na rzecz utworzenia autonomii polskiej na Wileńszczyźnie (1988-1991)*, [w:] *Polacy na Litwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. W. Lis, Toruń 2018.
- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.
- Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999.
- Jundo-Kaliszewska B., *Zakładnicy historii. Mniejszość polska w postradzieckiej Litwie*, Łódź 2019.
- Kabzińska I., *Między pragnieniem ideału a rzeczywistością. Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie w okresie transformacji systemowej przełomu XX i XXI stulecia*, Warszawa 2009.
- Katelbach T., *Za litewskim murem*, Warszawa 1938.
- Kawęcki K., *Polacy na Wileńszczyźnie 1990-2012*, Warszawa 2013.
- Kazėnas G., Jakubauskas A., Gaizauskaitė I., Kacevičius R., Visockaitė A., *Lenkų tautinės mažumos Lietuvoje identiteto tyrimas*, Vilnius 2014.
- Kosman M., *Orzeł i Pogoń. Z dziejów polsko-litewskich XIV-XX w.*, Warszawa 1992.
- Krajewski Z., *Kwestia polskości na Litwie z perspektywy historycznej i współczesnej*, Lublin 2012.
- Krajewski Z., *Polacy w Republice Litewskiej 1918-1940*, Lublin 2007.
- Kurcz Z., *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*, Wrocław 2005.
- Kuzborska-Pacha E., *Ochrona prawna mniejszości narodowych w państwach bałtyckich*, Warszawa 2019.
- Leśniewska-Napierała K., *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku*, Łódź 2015.
- Lewandowska S., *Wilno 1944-1945. Oczekiwania i nastroje*, Warszawa 2007.
- Lewandowska S., *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.
- Łossowski P., *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1982.
- Łossowski P., *Polska-Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991.
- Merkys G., Balčiūnas S., Balžekienė A., Lapienienė A., Pauliukaitė Ž., Telešienė A., *Mokymosi prieinamumas Vilniaus rajono gyventojams*, Kaunas 2006.

- My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Antologia tekstów*, red. A. Srebrakowski, Wrocław 2013.
- Pamiętniki Polaków na Litwie 1945-1995. Losy pokoleń*, red. A. Budzyński, Warszawa 1998.
- Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka*, red. W.K. Roman, J. Marszałek-Kawa, Toruń 2009.
- Polacy na Litwie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. W. Lis, Toruń 2018.
- Sąsiedztwa III RP – Lenkija, Litwa, Polska, Lietuva. Zagadnienia społeczne*, red. M. Dębicki, J. Makaro, Wrocław 2012.
- Sidorkiewicz K., *Między demokracją a buntem. Działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988-2011)*, Elbląg 2011.
- Sirutavičius V., *Lietuviai ir Lietuvos lenkai. Lietuva ir Lenkija 1988-1994 metais*, Vilnius 2017.
- Sobczak J., *Potomkowie Lecha i Giedymina. Stosunki polityczne między Litwą i Polską w pierwszych latach odrodzenia państwa litewskiego*, Poznań 2009.
- Sobik P., *Akcja Wyborcza Polaków na Litwie w systemie politycznym Republiki Litewskiej*, Wojnowice 2017.
- Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944-1989*, Toruń 2000.
- Stefanowicz B.M., *Polityka etniczna Litwy w latach 1990-2004*, Kraków 2019.
- Surwiło J., *Zostali tu z nami na dobre i złe. Losy przedstawicieli przedwojennej inteligencji Wilna i Wileńszczyzny po 1944*, Wilno 2000.
- Szkoły polskie w Republice Litewskiej*, red. J. Sienkiewicz, Wilno 2009.
- Szostakowski J., *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno-Warszawa 2004.
- Tarka K., *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939-1945*, Opole 1998.
- Vaitiekus S., *Lietuvos lenkai*, Vilnius 1994.
- Woźniakowski K., *Polska literatura Wileńszczyzny 1944-1984*, Warszawa 1985.
- Zavadzka A., *Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim (1944-1990)*, Białystok 2017.
- Żołędowski C., *Białorusini i Litwini w Polsce. Polacy na Białorusi i Litwie. Uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi*, Warszawa 2003.

Cezary Kalita

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych
ORCID: 0000-0002-6019-0606

Obalić rząd czy zmienić zasady rządzenia?

**Iwan Krastew, *Demokracja: przepraszamy za usterki*,
tłum. M. Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej,
Warszawa 2015, ss. 95**

W przeszłości protesty społeczne przede wszystkim miały wpłynąć na politykę władzy, a nie ją obalić. Obecnie obalenie rządu stało się łatwe. Jednak przez sam fakt wymiany rządzących nie następuje żadna istotna wartość polityczna. Natomiast zmiana samego sposobu rządzenia pozostaje ciągle trudnym zadaniem do wykonania. Taką konstatację, chociaż nie jedyną, można uzyskać z lektury krótkiej książki Iwana Krastewa pod niewinnie brzmiącym tytułem polskiego wydania *Demokracja: przepraszamy za usterki*. Opisuje on, starając się postawić wyjaśniającą diagnozę, masowe protesty społeczne, które przetoczyły się przez prawie 70 krajów w okolicach roku 2013. Czy oznaczały one początek zmian społecznych, czy może ich koniec? Czy były (są) one początkiem rewolucji, czy też jej zmierzchem?

Rodzaj pisarstwa, które reprezentuje Krastew, nawiązuje w jakimś stopniu do krótkich broszur *à la* Bastiat (*Co widać i czego nie widać*), a których celem jest zrozumienie „teraz” życia zbiorowego. Stąd narracja dotyczy rzeczy niezbyt odległych w czasie (w przypadku omawianej książki dystans wynosi około roku w stosunku do opisanych wydarzeń – pierwsze wydanie 2014: *Democracy Disrupted: The Politics of Global Protest*). Przypomina

publicystykę, która obfituje w błyskotliwe porównania i cytaty, co warunkuje ciekawość czytelnika. A właśnie kluczem do rozumienia zmian funkcjonowania rzeczywistości społecznej jest zaangażowanie czytającego. Szczególnie, że materia dotyczy protestów społecznych, które są istotą aktywnej postawy obywatelskiej, ale też mechanizmem funkcjonowania demokracji, coraz bardziej (i skuteczniej) konkurującym z wyborami – wiele protestów odbywa się po wyborach i dopiero one inicjują zmianę. Chociaż protesty „powstają spontanicznie i nie można wskazać, kto im przewodzi”, to jednak „rodzą się ze zbiorowości uczuć i zbiorowości doświadczeń”¹. To wspólnotowe podsumowanie i reakcja na to „wszystko”, z czym się nie godzimy, a co nie jest nam obojętne.

Iwan Jotow Krastew (ur. 1965) (Иван Йотов Кръстев / Ivan Krastev) jest bułgarskim politologiem, który ukończył filozofię na Uniwersytecie Sofijskim. Specjalizuje się w analizach politycznych o charakterze międzynarodowym, ze szczególnym uwzględnieniem i znawstwem realiów Europy Wschodniej, w tym Polski. Jest lub był związany zawodowo m.in. z Instytutem Nauk o Człowieku w Wiedniu, Centrum Strategii Liberalnych w Sofii, Uniwersytetem Środkowo-europejskim w Budapeszcie czy Instytutem Studiów Zaawansowanych w Princeton. Recenzowana książka została napisana w okresie, kiedy Krastew był na stypendium im. Richarda von Weizsäckera, przyznanym przez Fundację Boscha w Berlinie.

Publikacja Krastewa składa się z trzech rozdziałów merytorycznych, poprzedzonych wstępem Michała Sutowskiego o intrygującym tytule *Sceptyk w ruinach*. Figura retoryczna tytułu wstępu jest o tyle przewrotna, że sceptyk raczej dostrzega, parafrazując Waltera Benjamina, ruinę stojących jeszcze pomników. Bycie sceptykiem w ruinach, przemienia go w realistę, a Krastew z całą pewnością nim jest. To, że jego diagnozy podważają nasze stereotypowe wyobrażenia o roli protestów, nie czyni go jeszcze unikającym dogmatyzmu sceptykiem. Wręcz przeciwnie, mówi nam jak jest, chociaż może się okazać z czasem, że jego analiza jest błędna. Ale tu właśnie o tempo

¹ I. Krastew, *Demokracja: przepraszamy za usterki*, tłum. M. Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2015, s. 85.

przemijania zdarzeń chodzi. Odpowiedź musimy mieć dzisiaj, a nie czekać na zmierzch, w którym sowa Minerwy się w końcu objawi. Analiza Krastewa to – mówiąc terminologią bokserską – krótkie zwarcie. Albo w nim pokonamy przeciwnika, albo opadniemy z sił. Ale jeśli nie podejmiemy takiej próby, to z całą pewnością rzeczywistość nam się wymknie, niczym mitologiczny Kairos.

Krastew również poprzedził swoje rozważania wprowadzeniem, które stawia niepokojące, a wręcz przewrotne pytania. Jego celem jest uchwycenie sensu wydarzeń i refleksja nad relacją „miedzy masowymi protestami a demokracją i przeanalizować, jak te protesty zmieniły naszą demokrację”². To te dramatyczne pytania określają kierunek refleksji. Czy mamy do czynienia z końcem procesu, czy też to początek przemian społecznych? Nasza myśl analityczna skłania się w naturalny sposób, że każde działania masowe są inicjacją zmiany, a później okazuje się, że nic istotnego nie nastąpiło. Krastew nie chce, abyśmy podążali w łatwy sposób za naszą intuicją – rzeczywistość jest bardziej złożona. Nakazuje on zastanowić się, czy protesty „może to tylko widowiskowa, lecz ostatecznie nieistotna erupcja publicznego gniewu?”³. Może to tylko, co najwyżej, „wybuch moralnego oburzenia”, a udział w polityce protestu to wyłącznie „publiczny performance czy sposób bycia w świecie”⁴ bez ideologii, bez planu na przeszłość czy wręcz bez żadnych skutków. Nowe ruchy społeczne (Krastew nie odnosi się do socjologicznej kategorii Nowych Ruchów Społecznych, a to narzędzie analityczne wyostrzałoby bardziej jego diagnozę⁵) charakteryzują się brakiem zaufania do instytucji, co jest oczywiście stwierdzeniem trywialnym, ale też brakiem zaufania do liderów. Paradoksalnie stają się one – jak w marzeniu anarchistów – ruchami bez przywódców.

² Ibidem, s. 14.

³ Ibidem, s. 14.

⁴ Ibidem, s. 15.

⁵ C. Kalita, *Wspólnota versus Społeczeństwo. Spór na temat istoty oraz funkcji wspólnoty i społeczeństwa z perspektywy filozofii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego Siedlce 2018, s. 255–256.

Uczestnicy protestów „łączą w sobie autentyczną tęsknotę za wspólnotą z nieugiętym indywidualizmem”⁶.

Warto zatrzymać się nad ostatnim zdaniem. Pobrzmiwa w nim echo tęsknoty wyrażonej przez Zygmunta Baumana: „brak wspólnoty odczuwamy najboleśniej”⁷. „Kiepskie jest życie w samotności, ale i nie lepsze we wspólnocie, która zniewala. Wydaje się, że to, czego potrzebujemy, to liberalizm bez samotności i wspólnota bez przymusu”⁸. Te pozornie niewinne zdania, tak naprawdę są wstępem do fundamentalnego pytania filozofii politycznej i filozofii społecznej o funkcjonowanie zbiorowości. Nie tylko chodzi o to, dlaczego ludzie chcą być razem ze sobą, ale i o ten specyficzny sposób relacji. Jak czerpać korzyści z poczucia bycia we wspólnocie (bliskość) i jednocześnie ze społeczeństwa (oddalenie)⁹? Nieprzypadkowo większość protestów była inicjowana przez media społecznościowe. To one dają poczucie bliskości i jednocześnie bezpieczne oddalenie. Może te sprzeczności to próba urzeczywistnienia Facebooka w realnym świecie? Teza wydaje się kontrowersyjna, ale jest ona jedynym z wyjaśnień, dlaczego dochodzi do protestów, których jednoznacznej ideologicznej genezy nie potrafimy odnaleźć. Być może stare politologiczne narracje się wyczerpały i następuje realizacja odczuć, których do końca nie jesteśmy w stanie zracjonalizować?

Rozdział pierwszy *Protest przeciwko polityce* zaczyna się od trywialnego pytania Alaina Badiou „Co się dzieje?”. Jesteśmy świadkami radykalnych zmian, których kompletnie nie rozumiemy, a doświadczamy ich albo osobiście, albo za pośrednictwem mediów relacjonujących wydarzenia z całego świata. Wielkie manifestacje starają się same usprawiedliwiać, podając czasami błyskotliwe hasła, jakie na przykład hiszpańska młodzież umieściła na transparencie: „Przepraszamy za usterki, zmieniamy świat”¹⁰. Nasza

⁶ I. Krastew, *Demokracja: przepraszamy za usterki*, op. cit., s. 15.

⁷ Z. Bauman, *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, tłum. J. Margański, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2008, s. 200.

⁸ Z. Bauman, *O komunitaryzmie i wolności, czyli o jeszcze jednej kwadraturze koła*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 1996, t. V, z. 2 (9), s. 21.

⁹ Por. C. Kalita, *Wspólnota versus Społeczeństwo*, op. cit., s. 51–53.

¹⁰ I. Krastew, *Demokracja: przepraszamy za usterki*, op. cit., s. 22.

zdolność poznawcza ogranicza się do konstatacji z początków telewizji, gdzie ów niewinny napis pojawiał się nazbyt często. Może nas uspokajał, dawał w końcu jakieś wyjaśnienie, i to o charakterze uniwersalnym, ale tak naprawdę głównie irytował. I tak się czujemy obecnie – obserwujemy anomalie społeczne, które mają charakter tymczasowych zakłóceń – takie plansze podają rządzący we wszystkich krajach. Różnica polega tylko na tym, że rządy naprawdę demokratyczne te usterki ignorują, podczas gdy dyktatury na poziomie retoryki uważają je za „drobne usterki”, a w praktyce rozprawiają się bardzo brutalnie z uczestnikami protestów.

Powody globalnych protestów od Ukrainy, Rosji, Turcji, Tajlandii, Bułgarii, Hiszpanii, Egiptu, Brazylii po USA były podobne: „korupcja elit, rosnące nierówności społeczne, brak solidarności i sprawiedliwości społecznej oraz lekceważenie ludzkiej godności”¹¹. Francis Fukuyama jednak widzi w tych protestach nie tyle kryzys demokracji, co jej triumf. Pojawiła się nowa globalna klasa średnia, która jest bardziej przywiązana do rynku niż do państwa narodowego. „Protestujący nie chcą obalać demokratycznych rządów, oni chcą je kontrolować”¹². Nie są więc to jak dawniej rewolucje wynikające z frustracji, co raczej nowe rewolucje o charakterze aspiracyjnym. To pozytywne przesłanie, pragnienie podniesienia znaczenia społecznego przez masy do poziomu klasy średniej (przynajmniej jej wyobrażenia). Jest to bardziej ruch świadomych konsumentów, którzy chcą kontrolować dostawców swoich usług (rząd), a nie ich zmieniać. Co może też oznaczać, że w interesie utrzymania władzy są protesty społeczne, a rola rządu ogranicza się do dostarczania dóbr. Szczególnie przed wyborami protestujący wiele mogą zyskać, co stało się powszechną świadomością mas światowych, a nie tylko specyfiką poszczególnych rządów. Polskie partie rządzące całą swoją strategię oparły na oczekiwaniach prokonsumenckich swoich wyborców – obiecują w kampanii i dają po wyborach, a jak można to zrobić technicznie (aktualnie rządu),

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, s. 27.

to dają przede wszystkim przed wyborami, co jest jeszcze bardziej skuteczne!

Rozdział drugi *Demokracja odmowy* koncertuje się na analizie fenomenu wyborów oraz przedstawia poszczególne przypadki protestów (Rosja, Turcja, Tajlandia). „Wybory przypominają śmierć, gdyż zmuszają cię do spojrzenia zarówno wstecz, jak i w przyszłość, aby osądzić dotychczasowe życie i wyobrazić sobie inne w przyszłości”¹³. Brzmi to może zbyt egzystencjalnie, ale jest wyrazem zarówno pragnienia odejścia „starego” i nadziei na „lepsze nowe”. Sam proces głosowania „pozwala wymienić ludzi u władzy, tym samym chroniąc nas przed nadmiernie represyjnym państwem, ale też ignoruje społeczne namiętności, broniąc nas tym samym przed nadmiernie ekspresyjnym obywatelem”¹⁴. Wybory zatem mobilizują biernych i „pacyfikują oburzonych”, co przywraca na jakiś czas równowagę emocjonalną polityki, czy wręcz samej demokracji.

Czy w takim razie zwycięża demokracja? Pierre Rosanvallon zauważa, z czym zgadza się Krastew, że nie ma już zwycięzców. „Rządzą już nie ci, których wyborcy obdarzyli zaufaniem, a jedynie ci, którzy mechanicznie skorzystali na nieufności do ich konkurentów lub poprzedników”¹⁵. Nieufność do rządzących jest powszechna, ale to nie oznacza, że istnieją liderzy opozycji, którym się ufa. W efekcie ruchy protestu charakteryzują się tym, że nie mają przywódców. Tu ważniejsza jest konsumpcja, a do tego wystarczą sprawni menadżerowie polityczni (nadzorcy), a ich najważniejszą cechą jest „zdolność zapobiegania pogorszeniu sytuacji”¹⁶. Konsumeryzm nie zna lojalności, dlatego obywatel (konsument), jest w każdej chwili gotowy do zmiany, a najprościej jest zmienić polityków, oczywiście na innych, i to tylko na okres do następnej zmiany. Można tutaj sparafrazować powiedzenie sportowe dotyczące trenerów piłkarskich, że polityk władzy ma krótki termin ważności do spożycia.

¹³ Ibidem, s. 44.

¹⁴ Ibidem, s. 45.

¹⁵ P. Rosanvallon, *Kontrdemokracja: polityka w dobie nieufności*, tłum. A. Czarnecka, WNDSW, Wrocław 2011, s. 127.

¹⁶ I. Krastew, *Demokracja: przepraszamy za usterki*, op. cit., s. 68.

W rozdziale trzecim *Polityka rozstania* Krastew zauważa, że „protesty przypominają ludziom władzy o granicach, do jakich elita może zawłaszczyć demokratyczne państwo”¹⁷. Problem polega jednak na tym, że rządzący bardzo chętnie wypróbują, jak daleko można się w tym procesie zawłaszczania posunąć. I, jak opisuje to chociażby Timothy Snyder w książce *O tyranii*, władza bardzo szybko się orientuje, że może znacznie więcej, niż nawet na początku chciała¹⁸. Przyzwolenie społeczne jest w tym zakresie nadzwyczaj duże. Niemniej jednak jest nadzieja właśnie w protestach społecznych. W tym, że są one z założenie nieufne w stosunku do wszystkich, co skutkuje tym, że nie można nimi sterować – brak jednoznacznych ośrodków decyzyjnych. W dużo gorszej sytuacji znajdują się rządzący, ponieważ oni są zidentyfikowani – wiemy, kogo możemy pozbawić władzy.

Nadzieję dostrzegam też w nieprzewidywalności wybuchu protestu społecznego. Wprawdzie rządzący mogą zawłaszczać instytucje demokratyczne z dużą dozą przyzwolenia i w szerokim zakresie, ale nie znają granicy, do której mogą się posunąć. A ta wydaje się niemal nieskończona, szczególnie po pierwszych sukcesach w podporządkowywaniu autonomicznych w demokracji instytucji, szczególnie sądownictwa. Problem polega na tym, że protesty zaczynają się od jakiegoś drobnego i mało znaczącego incydentu i na zasadzie kuli śnieżnej osiągają olbrzymie rozmiary. Ale który to incydent jest decydujący? Która kropla przeleje czarę? Tego rządzący nie wiedzą! Dlatego muszą uważać i stosować mechanizmy samoograniczania. Na ich miejsce już czekają „inni rządzący”, których jeszcze nie traktujemy poważnie, tak jak ktoś nie traktował wcześniej poważnie aktualnie rządzących. Być może przyszło nam żyć w kasynie politycznym, każdy może wygrać, każdy może przegrać, żetony do gry jednak rozdają politycy.

Warto czytać Krastewa. Można się zgadzać lub nie uznać jego diagnoz za prawdziwe. Ale nie można ich ignorować. Wprawdzie

¹⁷ Ibidem, s. 80.

¹⁸ Por. T. Snyder, *O tyranii. Dwadzieścia lekcji z dwudziestego wieku*, tłum. B. Pietrzyk, Znak Horyzont, Kraków 2017.

protesty społeczne nie są już organizowane przez czytelników (czytających), co zauważa sam Krastew, to jednak idee w formie efemerycznej unoszą się nad rzeczywistością społeczną. Krażącym widma nad światem i czasami zmieniają ten świat. Dobrze jest przynajmniej interpretować to, co się dzieje i mieć tego świadomość. Marks pewnie ująłby to inaczej.

Bibliografia / References

- Bauman Z., *O komunitaryzmie i wolności, czyli o jeszcze jednej kwadraturze koła*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 1996, t. V, z. 2 (9).
- Bauman Z., *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, tłum. J. Margański, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2008.
- Kalita C., *Wspólnota versus Społeczeństwo. Spór na temat istoty oraz funkcji wspólnoty i społeczeństwa z perspektywy filozofii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, Siedlce 2018.
- Krastew I., *Demokracja: przepraszamy za usterki*, tłum. M. Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2015.
- Rosanvallon P., *Kontrdemokracja: polityka w dobie nieufności*, tłum. A. Czarnecka, WNDSW, Wrocław 2011.
- Snyder T., *O tyranii. Dwadzieścia lekcji z dwudziestego wieku*, tłum. B. Pietrzyk, Znak Horyzont, Kraków 2017.

Mateusz Matejuk

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych
ORCID: 0000-0001-9297-6040

Wokół problematyki bezpieczeństwa

Vademecum Bezpieczeństwa,
red. Olga Wasiuta, Rafał Klepka, Rafał Kopeć,
Wydawnictwo LIBRON, Kraków 2018, ss. 777

Problematyka bezpieczeństwa na przestrzeni ostatnich lat dynamicznie się rozwija, zyskując przy tym na znaczeniu. Zagadnienia z nią związane są nieodłącznym elementem debat naukowych oraz dyskusji politycznych zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym. W związku z tym istnieje stała potrzeba gromadzenia, systematyzacji i aktualizowania używanej terminologii. *Vademecum Bezpieczeństwa* pod redakcją Olgi Wasiuty, Rafała Klepki i Rafała Kopcia jest odpowiedzią na zapotrzebowanie w tym zakresie. To ambitna próba zebrania najważniejszych terminów z zakresu bezpieczeństwa i stworzenia specjalistycznego kompendium wiedzy.

Przygotowaniem publikacji zajmowało się dwudziestu siedmiu naukowców pracujących w Instytucie Nauk o Bezpieczeństwie Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie oraz z nim współpracujących. Do grona autorów należą: Hanna Batorowska, Małgorzata Bereźnicka, Klaudia Cenda-Miedzińska, Wojciech Cendrowski, Łukasz Czekaj, Andrzej Czop, Janusz Falecki, Zuzanna Juszczyk, Danuta Kaźmierczak, Rafał Klepka, Rafał Kopeć, Paweł Łubiński, Piotr Łubiński, Przemysław Mazur, Paulina Motylińska, Emilia Musiał, Anna Pacholska, Marek Pietrzyk, Agnieszka Polończyk, Justyna Rokitowska, Aleksander

Wasiuta, Olga Wasiuta, Sergiusz Wasiuta, Ewelina Włodarczyk, Tomasz Wójtowicz, Przemysław Wywiół oraz Andrzej Ziarko.

Publikacja liczy 777 stron. Zawiera ponad 200 zagadnień terminologicznych z zakresu bezpieczeństwa. Książka skonstruowana jest w prosty i przystępny sposób. Otwiera ją wstęp, po którym umieszczony został wykaz autorów. Następnie czytelnik napotyka główną część publikacji, jaką jest ułożony według porządku alfabetycznego wykaz haseł. Początkowo przedstawia się on w formie listy terminów, które zostały zawarte w książce. Można ją traktować jako swoisty spis treści. Dalsza część to kolejno scharakteryzowane hasła, a zatem meritum publikacji. Co ważne, na końcu każdego opisu znajduje się nazwisko osoby, która nad nim pracowała. Kolejną częścią tomu są noty o autorach, szeroko prezentujące ich sylwetkę naukową. Zwraca uwagę różnorodność dyscyplin, jakimi się zajmują. Poza specjalistami z zakresu bezpieczeństwa do grona autorów należą eksperci z dyscyplin takich jak chociażby pedagogika, informatologia, prawo czy polityka. Z pewnością ich spojrzenie miało znaczący wpływ na charakterystykę poszczególnych terminów w kontekście interdyscyplinarnego ujęcia. Publikację wieńczy obszerny indeks osobowy.

Zawarte w książce terminy zostały wyjaśnione w sposób merytoryczny z użyciem języka naukowego. *Vademecum* w fachowy sposób systematyzuje i przedstawia współczesną terminologię z zakresu bezpieczeństwa. Poznanie zgromadzonego w pozycji zasobu pojęciowego jest drogą do poprawnego zrozumienia podstaw problematyki bezpieczeństwa. Publikacja jest przystępnym i istotnym źródłem wiedzy zarówno dla osób, które zainteresowały się lub rozpoczynają zgłębianie tej dziedziny nauki, jak i dla tych, którzy chcą uzupełnić czy usystematyzować posiadaną wiedzę. Zatem zgodnie z intencją autorów pozycja jest przeznaczona nie tylko dla studentów czy pracowników naukowych, ale i dla każdego innego czytelnika, zainteresowanego przedstawioną problematyką.

Autorzy swobodnie poruszają się w tematyce charakteryzowanych przez siebie zagadnień. Opisy są obszerne, niejednokrotnie bardzo wyczerpujące. Dla lepszego zobrazowania poruszanej problematyki niekiedy ukazywano tło historyczne (na przykład

opracowywane przez Andrzeja Czopa hasło: „Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego”). Cennym aspektem eksplikacji pojęć są często przytaczane przykłady, pomagające zrozumieć poszczególne terminy i skłaniają do dalszego zgłębiania tematu (choćby opracowywane przez Andrzeja Ziarko hasło: „Ataki symultaniczne”).

Istotnym faktem jest to, że treść każdego hasła zwieńczona jest obszerną bazą źródłową, z której konkretny autor korzystał przy deskrypcji danego terminu. Jest to praktyka, której zastosowanie należy podkreślić i docenić ze względu na kilka aspektów. Po pierwsze, jest ona potwierdzeniem naukowej rzetelności publikacji. Po drugie, wskazuje na fakt, iż autor dokonał głębokiego przeglądu szeregu źródeł, aby wybrać z nich najcenniejsze informacje. Po trzecie, tak rozbudowana baza jest bramką dla czytelnika do szerszego wniknięcia w poznany w *Vademecum* termin. W kontekście wykorzystanej bazy źródłowej należy także zauważyć, iż znaczna jej część składa się z pozycji zagranicznych.

Publikacja niewątpliwie pokrywa się po części obszarowo ze *Słownikiem terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, wydany w 2008 roku w Akademii Obrony Narodowej¹. Nie można jednak w pełni stwierdzić, że jest jego następcą. Bardziej precyzyjnym określeniem zależności pomiędzy nimi jest uzupełnianie się. *Słownik* prezentuje znacznie szerszy zasób pojęciowy, jednak jego eksplikacja jest uboższa. *Vademecum* z kolei zawiera obszerniejszy opis terminologii z uwzględnieniem przemian z ostatnich lat, słowem – jest bardziej współczesny.

Pewna uwaga krytyczna nasuwa się jednak w odniesieniu do spisu treści, a szczególnie wykazu haseł. Jest on sformułowany jedynie jako alfabetycznie ułożona lista. Brakuje numeracji pojęć oraz odpowiadających im stron. Implementacja spisu treści w takiej formie jest niewykorzystaniem potencjału. Celem uczynienia go bardziej przystępnym należałoby dokonać modyfikacji. Rozwiązanie to umożliwiłoby łatwiejsze odnajdywanie w publikacji poszczególnych haseł. Zastosowanie tej bardziej wyrazistej formy niewątpliwie wpłynęłoby na przejrzystość publikacji.

¹ Zob. *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2008.

W odniesieniu do opisu hasła „Armia hybrydowa” nasuwa się uwaga. Pojęcie to definiowane jest jako „armia rosyjska, która prowadzi wojnę hybrydową na terytorium Ukrainy”. Taka charakterystyka sugeruje, że tego typu armia może być i jest w dyspozycji jedynie Federacji Rosyjskiej, co jest założeniem błędnym. W ten sposób pojmowany monopol na posiadanie tego typu sił oznaczałby, że tylko FR jest w stanie prowadzić wojnę hybrydową. Należy zwrócić uwagę, że trwa lub trwało wiele wojen o charakterze hybrydowym. Mirosław Banasik i Ryszard Parafinowicz jako jeden z nich wskazują konflikt pomiędzy Izraelem a Hezbollahem².

Publikacja, co zaznaczają sami autorzy, nie jest pionierska. W tym przypadku nie stanowi to problemu ze względu na fakt, że twórcami kierowały inne założenia. Niewątpliwie spełnia ona warunki, na mocy których można określać ją jako vademecum. Należy przyznać, że cele postawione przez zespół pracujący nad publikacją zostały zrealizowane. *Vademecum Bezpieczeństwa* będzie właściwie spełniać swoją rolę i śmiało można je polecać. Ze względu na swoją obszerność przedmiotową i rzetelność jest to źródło wiedzy, do którego warto sięgać. Publikacja z pewnością jest w stanie znacznie przyczynić się do upowszechniania znajomości opisywanych terminów. Co więcej, systematyzując dotychczasowy stan wiedzy, staje się istotną cegiełką w procesie jej doskonalenia. *Vademecum Bezpieczeństwa* pod redakcją Olgi Wasiuty, Rafała Klepki i Rafała Kopcia należy uznać za bardzo wartościową pozycję, z której należy wielokrotnie korzystać.

Bibliografia / References

- Banasik M., Parafinowicz R., *Teoria i praktyka działań hybrydowych*, „Zeszyty Naukowe AON” 2015, nr 2 (99).
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2008.
- Vademecum Bezpieczeństwa*, red. O. Wasiuta, R. Klepka, R. Kopeć, Kraków 2018.

² M. Banasik, R. Parafinowicz, *Teoria i praktyka działań hybrydowych*, „Zeszyty Naukowe AON” 2015, nr 2 (99), s. 10.

Andrzej Sędek

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Społecznych
ORCID 0000-0003-1486-7417

Konferencja Naukowa
„Funkcjonowanie współczesnej rodziny
w wymiarze ekonomicznym i społecznym”,
Warszawa 21 marca 2019 r.

Katedra Pedagogiki Społecznej i Socjologii Edukacji Wydziału Pedagogicznego Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie była organizatorem Konferencji Naukowej „Funkcjonowanie współczesnej rodziny w wymiarze ekonomicznym i społecznym”. W skład Rady Naukowej wchodził: prof. dr hab. Elżbieta Czykwin – przewodnicząca – (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie), dr hab. Krzysztof Arcimowicz, prof. uczelni (Uniwersytet w Białymstoku), dr hab. Adam Bobryk, prof. uczelni (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach), dr hab. Dorota Misiejuk, prof. uczelni (Uniwersytet w Białymstoku), dr hab. Renata Nowakowska-Siuta, prof. uczelni (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie), dr hab. Anna Wachowiak, prof. uczelni (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie), dr hab. Bartłomiej Walczak (Uniwersytet Warszawski). Natomiast Komitet Organizacyjny stanowili: prof. dr hab. Elżbieta Czykwin (przewodnicząca), dr Rafał Bodarski, dr Izabela Kochan, dr Hanna Tranda, dr Anna Walczak. Konferencja odbyła się 21 marca 2019 r. w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Dokonywane się obecnie przewartościowania w sferze ekonomicznej i społecznej w znacznym stopniu objęły rodzinę, wywołując

niekiedy wiele negatywnych zjawisk w obszarze wychowania. Polskie nauki społeczne nie rozpoznały jeszcze dokładnie wszystkich tych przemian i ich wpływu na funkcjonowanie współczesnej rodziny. Prace naukowe z socjologii, psychologii, pedagogiki, podkreślające znaczenie rodziny w rozwoju dziecka, wskazują równocześnie na fakt, że w życiu rodzinnym odbijają się problemy społeczne i ekonomiczne państwa. Dotyczy to m.in. ogólnie pojętej polityki prorodzinnej oraz praktyki ekonomicznej, a także dokonujących się przemian społecznych w skali globalnej i towarzyszących im przewartościowań: obyczajowych, ideałów i stylów życia, konfliktów światopoglądowych.

Wiedza dotycząca funkcjonowania współczesnej rodziny poddawana jest nieustannej praktycznej weryfikacji, czego przykładem jest zorganizowana konferencja, w której uczestnicy z różnych środowisk naukowych mieli okazję zaprezentować wyniki własnych analiz i badań. Przedstawiono je w trzech blokach tematycznych: obraz rodziny współczesnej, współczesne aspekty problematyki rodziny, rodzina wobec zjawisk ekonomicznych i problemów społecznych.

Dr hab. Anna Wachowiak, profesor uczelni (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie) w referacie *Miłość, młodość czy małżeństwo? Perspektywa komparatystyczna obrazów małżeństwa, rodziny i związków partnerskich w oczach studentów polskich i francuskich* omówiła wyniki badań aktualnych, niekiedy kontrowersyjnych i drażliwych w polskim społeczeństwie, zagadnień. Dotyczyły one m.in. postaw wobec alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego, związków partnerskich, homoseksualnych, adopcji dzieci, rozpadu rodziny oraz małżeństwa. Przeprowadzone badania upoważniły autorkę do sformułowania wniosku o konieczności weryfikacji wielu opracowań i diagnoz, jakoby różnice między studentami z Polski i Francji w tych obszarach były znaczne. Analiza literatury socjologicznej, raportów z badań dotyczących małżeństwa i rodziny, a także przeprowadzone badania empiryczne

wskazują, że „jednym słowem, młody Polak i Francuz gonią za happy endem w dość podobny sposób”¹.

Referat dr hab. Krzysztofa Arcimowicza, profesora uczelni z Uniwersytetu w Białymstoku *Znaczenie symboliczne oraz inne funkcje samochodu we współczesnej rodzinie* weryfikuje powszechną opinię dotyczącą funkcji auta, które służy nie tylko celom użytkowym. Autor badań wskazuje na symboliczne jego znaczenie, ponieważ dla wielu rodzin jest on wyznacznikiem awansu społecznego. Dlatego też: „W niektórych rodzinach samochody są personalizowane, a nawet antropomorfizowane, stają się czymś w rodzaju członka rodziny”².

Problem eurosieroctwa jako konsekwencji przeobrażeń ustrojowych, ekonomicznych i społecznych omówił w referacie *Spoleczne skutki zjawiska eurosieroctwa w perspektywie czasowej emigracji zarobkowej obywateli polskich* dr hab. Adam Bobryk, profesor uczelni z Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. To coraz większe wyzwanie związane z funkcjonowaniem europejskiego rynku pracy, które stanowi nie tylko szansę, ale i zagrożenie. Analizując społeczne skutki czasowych migracji zarobkowych obywateli polskich, scharakteryzował funkcjonowanie rodzin transnarodowych, podkreślając specyfikę środowiska wychowawczego i konsekwencje, będące następstwem długotrwałej emigracji części rodziny.

Wyniki badań prowadzonych wśród dwóch pokoleń Podlasiaków, dotyczących postrzegania funkcji wychowawczych rodziny, przedstawiła dr hab. Dorota Misiejuk, profesor uczelni z Uniwersytetu w Białymstoku. Prof. dr hab. Elżbieta Czykwin (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie) wygłosiła referat *Dziecko i rodzina w świetle działań organizacji Barneverent. Próba ewaluacji z perspektywy polskiej i norweskiej*. Wskazała na różnice mentalne i międzykulturowe Polaków i Norwegów, determinujące wizerunek i ewolucję

¹ A. Wachowiak, *Miłość, młodość czy małżeństwo? Perspektywa komparatystyczna obrazów małżeństwa, rodziny i związków partnerskich w oczach studentów polskich i francuskich*, „Studia z Teorii Wychowania” 2019, nr 3, s. 147.

² K. Arcimowicz, *Znaczenie symboliczne oraz inne funkcje samochodu we współczesnej rodzinie*, „Studia z Teorii Wychowania” 2019, nr 3, s. 123.

funkcjonowania instytucji Barneverent (mającej na celu ochronę dzieci).

W drugiej części konferencji dr Rafał Bodnarski (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie) omówił wyniki badań dotyczących funkcjonowania i oceny własnej sytuacji życiowej w aspekcie ekonomicznym i społecznym. Dr Anna Walczak (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie) przedstawiła problematykę uwarunkowań sfery zawodowej i rodzinnej, czyli dwóch kluczowych instytucji społecznych – rodziny i rynku pracy.

Trzecią część konferencji zdominowała problematyka migracji zarobkowych. Dr hab. Bartłomiej Walczak (Uniwersytet Warszawski) wskazał na ekonomiczne uwarunkowania migracji rodzicielskich, dr Izabela Kochan (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie) na wpływ migracji na funkcjonowanie rodziny. Problem rozłąki, reorganizacji ról rodzinnych oraz oceny materialnej rodzin przez dzieci migrantów przedstawiała mgr Natasza Doiczman-Łabuda (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Natomiast mgr Agnieszka Kołodziejak (Uniwersytet Przyrodniczo Humanistyczny w Siedlcach) zreferowała zagadnienia związane z bezpieczeństwem społecznym migrantów w Królestwie Niderlandów.

Zagadnienia dotyczące przemocy w rodzinie i funkcjonujące w świadomości społecznej związane z nią stereotypy omówiła dr Małgorzata H. Herudzińska (Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie). Dr Hanna Tranda (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie) omówiła strategie i sposoby pomocy rodzinie, w tym poradnictwo i pomoc psychologiczną, udzielaną przez Kościoły chrześcijańskie. Należy również uwzględnić, iż w programie znalazły się także inne wystąpienia: dr Rafał Bodnarski (Chrześcijańska Akademia Teologiczna) – *Dorosłość i dojrzałość w perspektywie oddziaływań wychowawczych*, dr Andrzej Sędek (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach) – *To kto ma wychowywać – szkoła i/lub rodzina?*, dr Mariola Badowska (Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora w Pułtusku) – *Radość i troski osób starszych*, mgr Joanna Kata (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

w Lublinie) – *Funkcjonowanie psychospołeczne i poczucie jakości życia dziecka w rodzinie w wymiarze ekonomicznym i społecznym.*

Na zakończenie konferencji odbyła się dyskusja dotycząca kondycji współczesnej rodziny w wymiarze ekonomicznym i społecznym. Zwrócono szczególną uwagę, iż więzi rodzinne, dobrostan, trendy kulturowe ulegają coraz dynamiczniejszym zmianom. Rodzi to wiele wyzwań. Dlatego poszukiwanie istoty zjawisk z tym związanych oraz ich konsekwencji jest szczególnie ważne. Rozpatrywanie tych problemów z perspektywy różnych dyscyplin, jak pedagogika, socjologia, psychologia, przynosi znacznie szersze efekty. Dlatego też Konferencję Naukową „Funkcjonowanie współczesnej rodziny w wymiarze ekonomicznym i społecznym” uznać należy za bardzo trafną inicjatywę, przyczyniającą się do szukania rozwiązań problemów współczesności.

